

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია
ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის, არქეოლოგიისა და
ეთნოგრაფიის ინსტიტუტი

საქართველოს
ისტორიულ-ეთნოგრაფიული
ატლასი

მ ა ს ა ლ ე ბ ი
მ ე მ ი ნ დ ვ რ ე ო ბ ა

გამომცემლობა „მეცნიერება“
თბილისი
1985

ნაშრომის მიზანია შეაჯამოს და წარმოაჩინოს საქართველოს მემინდერეობის თვითმყოფი კულტურა, დაადგინოს მათი გავრცელების არეები და სიხშირე, გამოავლინოს ეთნოგრაფიული მოვლენების შესაბამისი კანონზომიერებანი. სათანადო ტექსტების, სამეცნიერო კარტოგრამების, ტაბულებისა და ილუსტრაციების მეშვეობით საზოგადოებისათვის თვალსაჩინო გახადოს ეთნოგრაფიული სინამდვილე, წარსული და აწმყო, ხელი შეუწყოს პროგრესული მეურნეობრივი გამოცდილების დანერგვას, კეთილმოყოფელი ჩვევებისა და ტრადიციების გამდიდრებას და მათ ჩაყენებას ახალი, სოციალისტური ცხოვრების სამსახურში.

კრებულში ასახულია მემინდერეობის სისტემის შემადგენელი საკითხების მხოლოდ ერთი ნაწილი.

ს ა რ ე დ ა ქ ც ი ო კ ო ლ ე გ ი ა :

- ნ. აბესაძე, ნ. ბრეგაძე, ვ. ითონიშვილი, თ. ოჩიაური, ალ. რობაქიძე, ჯ. რუხაძე (მთ. რედაქტორის მოადგილე), მ. ქანთარია, მ. შილაკაძე (მდივანი), გ. ჩიტაია (მთ. რედაქტორი), გ. ჯალაბაძე.

წი ნ ა ს ი ტ ყ ვ ა

წინამდებარე ნაკვეთი არის გაგრძელება იმ სერიისა, რომელიც დაიწყო ნაშრომის — „საქართველოს ისტორიულ-ეთნოგრაფიული ატლასი, მასალე-ბი. თბილისი, 1980“ — გამოქვეყნებით. აღნიშნულ ნაშრომში წარმოდგენილი იყო მიწათმოქმედების საკითხები — ძირითადად მემინდვრობის და აგრეთვე მევენახეობა-მელეღინეობის შესახებ.

ნაკვეთში განხილულია ქართველი ხალხის მემინდვრობის ყოფითი და კულტურულ-ისტორიული თავისებურებანი, რაც ცოცხალმა ეთნოგრაფიულ-მა სინამდვილემ მდიდარი ტრადიციების სახით მოიტანა მატერიალურ-საწარ-მოო ცხოვრების სფეროში. დადგენილია კულტურის ცალკეული ელემენტე-ბის გავრცელების არეები და სიხშირე. გამოვლენილია ეთნოგრაფიული მოვ-ლენების შესაბამისი კანონზომიერებანი. სათანადო ტექსტების, რუკების, ტა-ბულებისა და ილუსტრაციების მეშვეობით წარმოდგენილია ეთნოგრაფიული სინამდვილე, წარსული და აწმყო.

კრებული თავისებურად აჯამებს კონკრეტულ ბუნებრივ-სამეურნეო პი-რობებში ადამიანის აქტიური დამოკიდებულების შედეგებს ბუნებრივ საწარ-მოო ძალებთან.

მემინდვრობის ყოფის და კულტურის სპეციფიკის გამოვლინებასა და შესწავლას აქვს არა მარტო ვიწრო მეცნიერულ-შემეცნებითი მნიშვნელობა, არამედ ის შეიძლება განდეს ხალხის მრავალსაუკუნოვანი საწარმოო მიღწე-ვების მეცნიერული პროპაგანდის საგანიც სასარგებლო ტრადიციების რა-ციონალური გამოყენების მიზნით.

კრებულში ასახულია მემინდვრობის სისტემის შემადგენელი საკითხების მხოლოდ ერთი ნაწილი.

საქართველოს ისტორიულ-ეთნოგრაფიული ატლასის პროსპექტით გათვა-ლისწინებული მემინდვრობასთან დაკავშირებული სხვა საკითხები გამოქვეყნ-დება ამ სერიის მომდევნო ნაკვეთში.

საქართველოს ნიადაგები¹

საქართველოში მრავალფეროვანი ბუნებრივ-ეკონომიკური პირობებია, შე-
საბამისად მრავალფეროვანია საქართველოს ნიადაგური საფარიც (იხ. რუკა 1).

სპეციალურ ლიტერატურაში აღნიშნულია, რომ ნიადაგური პირობების
სხვადასხვაობასა და თავისებურებებს განსაზღვრავს საქართველოს ტერიტო-
რიის ძლიერ დანაწევრებული ზედაპირი და სხვადასხვა ნაწილში გეოლოგიური
აგებულების, კლიმატის, ჰიდროლოგიური რეჟიმის, მცენარეულობის და სხვ.
დიდი განსხვავებანი. ასევე დიდად იჩენს თავს ვერტიკალური ზონალობა და
ყველა აღნიშნული ფაქტორის სხვადასხვა გამოსახულება სხვადასხვა სიმაღ-
ლეზე და რელიეფის სხვადასხვაგვარ პირობებში. ამასთან დაკავშირებით, გან-
სხვავებულია ამ პირობებში ნიადაგწარმოქმნის პროცესების გამოსახულება
და ინტენსივობა, ნიადაგის შედგენილობა და თვისებები (XV, 19).

საქართველოს ფარგლებში გავრცელებულ ნიადაგებს ყოფენ შემდეგ ძი-
რითად ზონებად:

I. დასავლეთ საქართველოს სუბტროპიკული ზონის წითელმიწა-ეწეროვანი
ნიადაგები;

II. აღმოსავლეთ საქართველოს ველების მურა, წაბლა და შავმიწა ნია-
დაგები;

III. სამხრეთ საქართველოს მთიანი ტყის ზონის ტყის ყავისფერი, ტყის
ყომრალი და ნეშომპალა-კარბონატული ნიადაგები;

IV. მაღალმთიანი ზონის მთა-მდელოთა ნიადაგები.

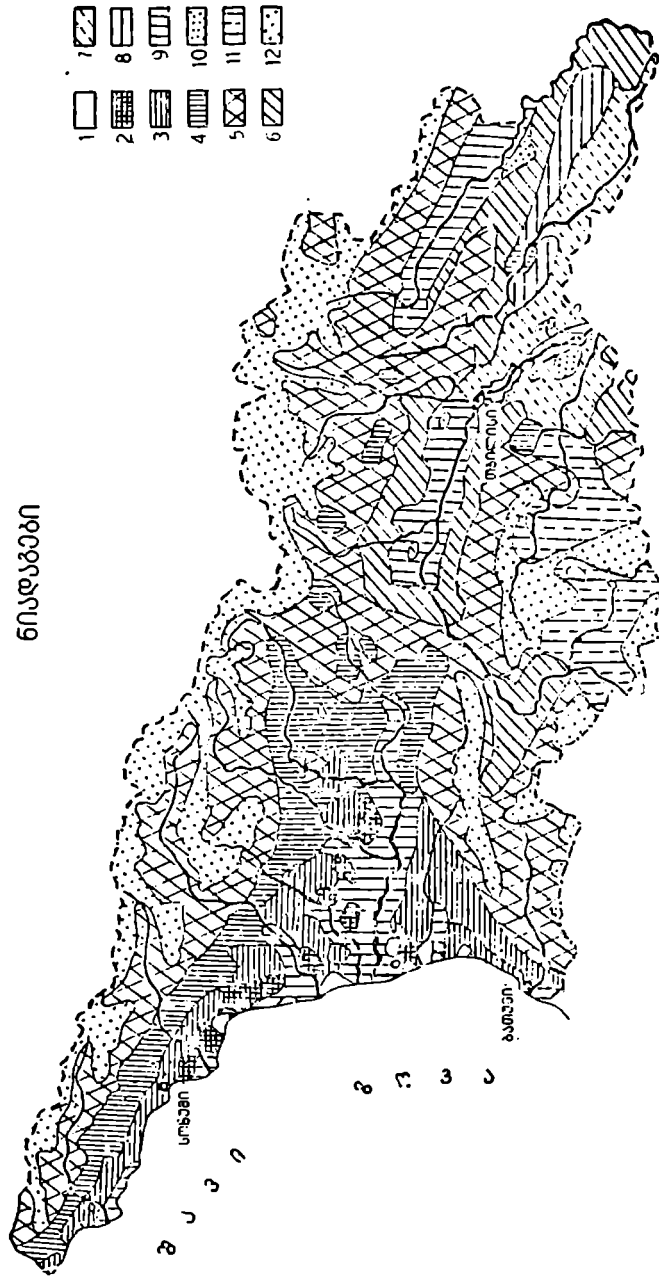
გარდა ამისა, რიგ ადგილებში ჭაობიანი, დამლაშებული, ალუვიური და
სხვა ნიადაგებიც საკმაოდაა გავრცელებული (XV, 20).

ნიადაგის აგროსაწარმოო თვისებები (მისი გამოყენების შესაძლებლობა
ამა თუ იმ კულტურისათვის) განისაზღვრება მისი შედგენილობით, ფიზიკური,
ქიმიური და ბიოლოგიური თვისებებით რელიეფის, ჰავის და სხვა პირობებ-
თან ურთიერთკავშირში (XV, 481).

ნიადაგის აგროსაწარმოო თვისებების ხალხური ცოდნა სავსებით შეესა-
ტყვისება იმ მაღალ ქართულ სამიწათმოქმედო კულტურას, რომელიც საუ-

¹ წინამდებარე სტატია ეყრდნობა ქართველი ეთნოგრაფების იმ ნაშრომებს, რომლებიც ქარ-
თველი ხალხის სამიწათმოქმედო ყოფას ეხება, აგრეთვე საქართველოს ეთნოგრაფიის განყო-
ფილების თანამშრომლების მიერ შეკრებილ სავსე მასალას. აღნიშნული მასალები ინახება
ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის ეთნოგრა-
ფიის სექტორის არქივში. მასალების შეკრებისა და შენიშვნებისათვის მადლობას მოვასხენებ
უფროს მეცნიერ თანამშრომლებს, ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორებს—ჯ. რუხაძეს, ნ. ბრეგ-
აძეს, უფროს მეცნიერ თანამშრომლებს—ლ. ბერიაშვილს, რ. თოფჩიშვილს, მ. ხაზარაძეს, მ.
კანდელაკს.

ნიადაგები

რუკა № 1. საქართველოს სსრ ნიადაგები

1. კობის ნიადაგი, 2. ეური ნიადაგი, 3. შითელშიწა და ყვითელშიწა ნიადაგები, 4. კორდიან-კარბონატული ნიადაგები, 5. ყოჩალა ნიადაგი, 6. ყაყსუერი ნიადაგი, 7. წაბლა და შერა ნიადაგები, 8. შამში ნიადაგი, 9. ალუვიური ნიადაგი, 10. დამლამებელი ნიადაგი, 11. მთის შექმენები, 12. მთა-მდელოს ნიადაგი

კუნეთა განმავლობაშია გამომუშავებული და მის ყველა ელემენტში ვლინდება.

ქართულმა ენამ შემოინახა ნიადაგებთან დაკავშირებული ლექსიკური მასალა, საიდანაც ჩანს, რომ ნიადაგებს განასხვავებენ ფერის, ვერტიკალური ზონალობის, მდებარეობის, ექსპოზიციის, ნაყოფიერებისა და მოსავლიანობის, მექანიკური შედგენილობისა თუ სტრუქტურის, სინესტის შემცველობის, მორწყვის შესაძლებლობის მიხედვით.

უნდა აღინიშნოს ნიადაგთან დაკავშირებული უამრავი ტერმინი, რომელთაგანაც ზოგი პარალელურია, ზოგი დიალექტიკურ ფორმას წარმოადგენს. ასეთებია: კაღარი, ალქატი, სათაო, ხოდაბუნი, ყამირი მიწა, ფურსი, ფატარი, რზენი, ხამი, დობერა, ნაფუზარი, ურწყავი, ბოშა, ვაკე ადგილი, მზისპირი, მზიანი, ჩრდილი ადგილი, საყანე მიწები, სახნავი მიწები, სავენახე, საბოსტნე, ფერდი, ფხეკი/ფხენეკი, ღარტარი, ნობე, ღრანტე, ფლატი, სოგორი, კორტი, ყვაპე, წმინდა, დიხაშხო, ეწერი, ზეგანი, თირი, თოხნარი, ლავაზა მიწა, მალნარი, მერე, მსუქანი ნიადაგი, მჩატე მიწა, მძიმე მიწა, ჭონჭყო, ხრიაკი და სხვ. სამეგრელოში: ეწერი, ტკილი, ლები, ქვიშრობი, ქაობი, ქანჭრობი, ჭყანტი; დამპალა, დიხა, მბილი, დიხაშხო, მდივნი, უტახი, ურეტი, შხუნა, ჭვარუა და სხვ. განასხვავებდნენ ნიადაგს მაგარს, რბილს, მძიმეს, მშრალს, სველს, ცივს, თბილს, ქვიშაქვიანს, დამშრალსა და გახრუკულს. „სუქან და მცირე“, ღონიერ, მძიმე და „მჩლატე“, ნოყიერ და მწირ ნიადაგებს, ნაყოფიერ, მსუქან ანუ „პოხიერს“ და „აღდაკ“ ანუ ბიც ნიადაგებს (XXX, 119; XXI, 52; XXVI, 368; XXXIII, 6).

ნიადაგების შესახებ არსებული სპეციალური და ქართველი ხალხის სამიწათმოქმედო ყოფის შესახებ არსებული სამეცნიერო ლიტერატურის, ეთნოგრაფიული და ენობრივი მონაცემების მიხედვით ნიადაგების ოთხგვარი კლასიფიკაცია გვაქვს. კლასიფიკაციის პრინციპად ოთხი სხვადასხვა ნიშანი არის მიღებული: 1) ფერი, 2) მექანიკური შედგენილობა, 3) ვერტიკალური ზონალობა და ექსპოზიცია, 4) ნაყოფიერება-მოსავლიანობა.

ნიადაგის აღსანიშნავად საქართველოს ყველა კუთხეში მოწმდება ტერმინი „მიწა“, რომელიც ამავე მნიშვნელობით იხმარებოდა ძველ ქართულშიც (I).

ნიადაგების კლასიფიკაცია ეთნოგრაფიული და ენის მონაცემების მიხედვით შემდგენიარად წარმოგივლება:

ნიადაგების კლასიფიკაცია				
№№	ფერის მიხედვით	ნიადაგის მექანიკური შედგენილობის მიხედვით	ვერტიკალური ზონალობისა და მდებარეობის მიხედვით	მოსავლიანი ნაყოფიერების მიხედვით
1.	შემიწა	ქვიანი/სილა-მიწა	ქალის მიწები	მოსავლიანი
2.	წითელმიწა	ქვიშნარი	ვაკე ადგილები	საშუალო მოსავლიანი
3.	ყვითელმიწა	ქაობი/ნოტიო	ფერდი ადგილები	ნაკლებმოსავლიანი
4.	თეთრი	კირნარი	მზიანი	უნაყოფო
5.	წაბლა	თიხნარი	ჩრდილიანი	
6.	რუხი			
7.	„ტრედისფერი“			
8.	ლქი/ლუჩი			

შავმიწა ნიადაგები ცნობილია სახელწოდებებით: შ ა ვ ი მ ი წ ა // შ ა ვ მ ი წ ა // დ ი ხ ა შ ხ ო // უ რ ა დ ი ხ ა (სამეგრელო), დ ი ლ ვ ა მ ი წ ო ლ ა მ ი წ ა (იმერეთი), წ მ ი ნ დ ა მ ი წ ა (რაჭა) (XIII, 11). ამ სახელებით არის ცნობილი სხვადასხვა კუთხეში „ნეშომპალათი მდიდარი თიხნარ-კირიანი მიწა, რომელსაც შავი ფერი აქვს, ღონიერია და მოსავლიანი“ (XXX, 119). სპეციალურ ლიტერატურაში აღნიშნულია, რომ შავმიწებს ახასიათებს ჰუმუსის სიმდიდრე, რაც განაპირობებს მის დიდ ნაყოფიერებას (მ. საბაშვილი). ეს ხალხის მიერაღიარებულია შემჩნეული. ხალხური დახასიათებით ეს არის მს უ ქ ა ნ ი მ ი წ ა, მ ო ს ა ვ ლ ი ა ნ ი, ღ ო ნ ი ე რ ი, მ ძ ი მ ე, მ ა გ ა რ ი, ბ უ უ ბ უ უ ა, ნ ო ყ ი ე რ ი, ზ ე თ ი ა ნ ი, დასამუშავებლადაც მძიმე. სინესტეს ინარჩუნებს, არ საჭიროებს სასუქს, არც დაბელტვას (10—12 წლის განმავლობაში), კარგად იტანს გვალვას. საქართველოს ყველა კუთხეში იგი საუკეთესო ნიადაგადაა ცნობილი. ასეთ ნიადაგზე მოყავთ მარცვლეული კულტურები, პარკოსნები, ბოსტნეული, ტექნიკური კულტურები, აშენებდნენ ვენახს (VII, 44; XIII, 11; LI, 278; III, 162; VIII, 46; XXXVIII, რვ. 1; XLVII, რვ. 1,2). თუმცა ზოგიერთ კუთხეში, მაგ., რაჭაში თვლიან, რომ ეს ნიადაგი ვაზს მეტისმეტად ათამამებს და მისთვის თირს (ნ. ქვემოთ) ამჯობინებენ (XX, 52).

წითელმიწა ნიადაგები ცნობილია შემდეგი სახელწოდებებით: წ ი თ ე ლ ი მ ი წ ა // ჭ ი თ ა დ ი ხ ა, ჭ უ ბ ე რ ი (სამეგრელო), ქ ა რ ს ი მ ი წ ა, მ ი წ ა // ც ა რ ც ი მ ი წ ა // ლ ო ყ ო ბ ო // ხ ო ფ ი (იმერეთი), ჭ ი ნ ჭ ი ბ უ რ ი // ე წ ე რ ი (გურია), ა ყ ა ლ ო მ ი წ ა // მ ო ხ ა მ ი წ ა // ხ ი ხ ო მ ი წ ა // რ ი ყ ი ა ნ ი // კ ი რ ი ა ნ ი // თ ი ხ ა მ ი წ ა (აღმოსავლეთ საქართველო) (XXX, 120—121; XIII, 11; III, 103; VII, 44; VIII, 45).

ხალხური დახასიათებით წითელი მიწა არის მსუბუქი მიწა, პირმაგარი, ფ ხ ხ ე ნ ი ლ ი (იმერეთი), ნაკლებმოსავლიანი, ძნელი დასამუშავებელი, ზედმეტ სინოტივეს არ იღებს, საჭიროებს განაყოფიერებას.

წითელი მიწის სახეობაა აყალო. ეს არის თიხიანი მიწა, სამუშაოდ მძიმე, ვენახისათვის ვარგისი, სიმინდისათვის ნაკლებ შესაფერი (VIII, 45).

წითელი მიწის სახეობა ჩანს ე. წ. მ უ ნ ი მიწა, რომელიც არის უ ლ ო ნ ო მიწა, წ ე ბ ო ი ა ნ ი (აღმ. საქართველო, გურია).

ეს ნიადაგები გამოიყენება მარცვლეულის, პარკოსნების, ვენახისა და ხე-ბილისათვის.

წითელმიწა ნიადაგებს (ყვითელმიწასთან ერთად) დიდი გამოყენება აქვთ ჩაის, ციტრუსებისა და სხვა სუბტროპიკული კულტურებისათვის (მ. საბაშვილი).

ყვითელმიწა ნიადაგების სახელწოდებითაა ცნობილი კირნარევეთიხნარი ნიადაგი (ივ. ჭავჭავიშვილი). იგი ითვლება საშუალოზე ნაკლებ მოსავლიანად, ვერ უძლებს გვალვებს, საჭიროებს მორწყვას. მასზე ითესება კარტოფილი, ხორბალი და ქერი (კახეთი), აშენებენ ბოსტანს.

თეთრი მიწა გვხვდება შემდეგი სახელწოდებებით: თ ი რ ი // წ ა რ ა ნ ა ქ ი // ნ ა თ ე ლ ი მ ი წ ა // ა ყ ა ლ ო, ხ ვ ი ფ ნ ა რ ი, თ ე ლ ე გ ე რ ი, თ ი რ ი ლ ო (იმერეთი), ა ლ ქ ა ტ ი, მ შ ი ე რ ი მ ი წ ა (ქართლ-კახეთი), ფ ო ტ ო რ ო (მესხეთი) (VII, 44; XIX, 144). ხალხის დახასიათებით, არის ფხვიერი, ნაკლებად ნაყოფიერი მიწა, ზოგჯერ ქვით ნარევი, გამოიყენება ჰურის საგლეხლად (იმერეთი). კახეთში იყენებენ საცხოვრებელი სახლების გასალესად. მოსავალს იძლევა პატივით განოციერების შემთხვევაში (ქართლ-კახეთი, იმერეთი). ამ

ნიადაგზე ითესება მარცვლეული კულტურები (ხორბალი, სიმინდი, პარკოსნები, ბოსტნეულ-ბალჩეული (ქარხალი, კომბოსტო, გოგრა). იმერეთის მასალით, „ლომის მეტი არაფერი მოდიოდა“ (ქიათურის რ-ნი) (XLVII, 15—16; XLVIII, 12; L.).

წაბლა მიწა//ღიხა ქუბერი (სამეგრელო) ითვლება მსუბუქ მიწად. ხელსაყრელია მარცვლეულის, ბოსტნეულის, ტექნიკური კულტურებისათვის, აგრეთვე ხეხილისა და ვენახისათვის (მ. საბაშვილი).

რუხი მიწა (იმერეთში ნაცრისფრადაც იწოდება) // ბიშინი (თუშეთი) (XXXVII) მოშავო ფერისაა, საშუალო მოსავლიანი. ადრე თითქმის გამოყუენებული იყო. ამჟამად წითელწყაროს რაიონში დავამოწმეთ მისი გამოყენება ვენახისათვის (XLIX, 40—41).

„ტრედისფერი“ მიწა ითვლება საშუალო ნაყოფიერ ნიადაგად. იგი კირს შეიცავს და ამიტომ მას კირნარსაც უწოდებენ (იხ. რუკა № 2).

2. ნიადაგების კლასიფიკაცია მემანისური შეფასებით

ქვიანი ნიადაგი გვხვდება შემდეგი სახელწოდებებით (XIII, 11; IX): ქვიშნარი ი//გვიშრალი ი//ქვიანი (რაჭა-ლეჩხუმი) // რეშოთორი ი//ქვიანი (გურია), ხოროშილორი ი//კენქნარი ი//კეჭეხ ი//კაწარი ი//ღვანა ი//კაქონა ი//კვრცხა (სამეგრელო), ქვაროხ ი//ქვაგუნდა ი//ქვათირი (იმერეთი), რიყიანი (კახეთი), ქვაროხ ი//ლორი მიწები//ლორიანი (ხევსურეთი), ხირხატი (ქიზიყი).

ეს ნიადაგი გამოიყენება მარცვლეულისათვის, აშენებენ ხეხილს, ვენახს. კარგად მოდის ღომი.

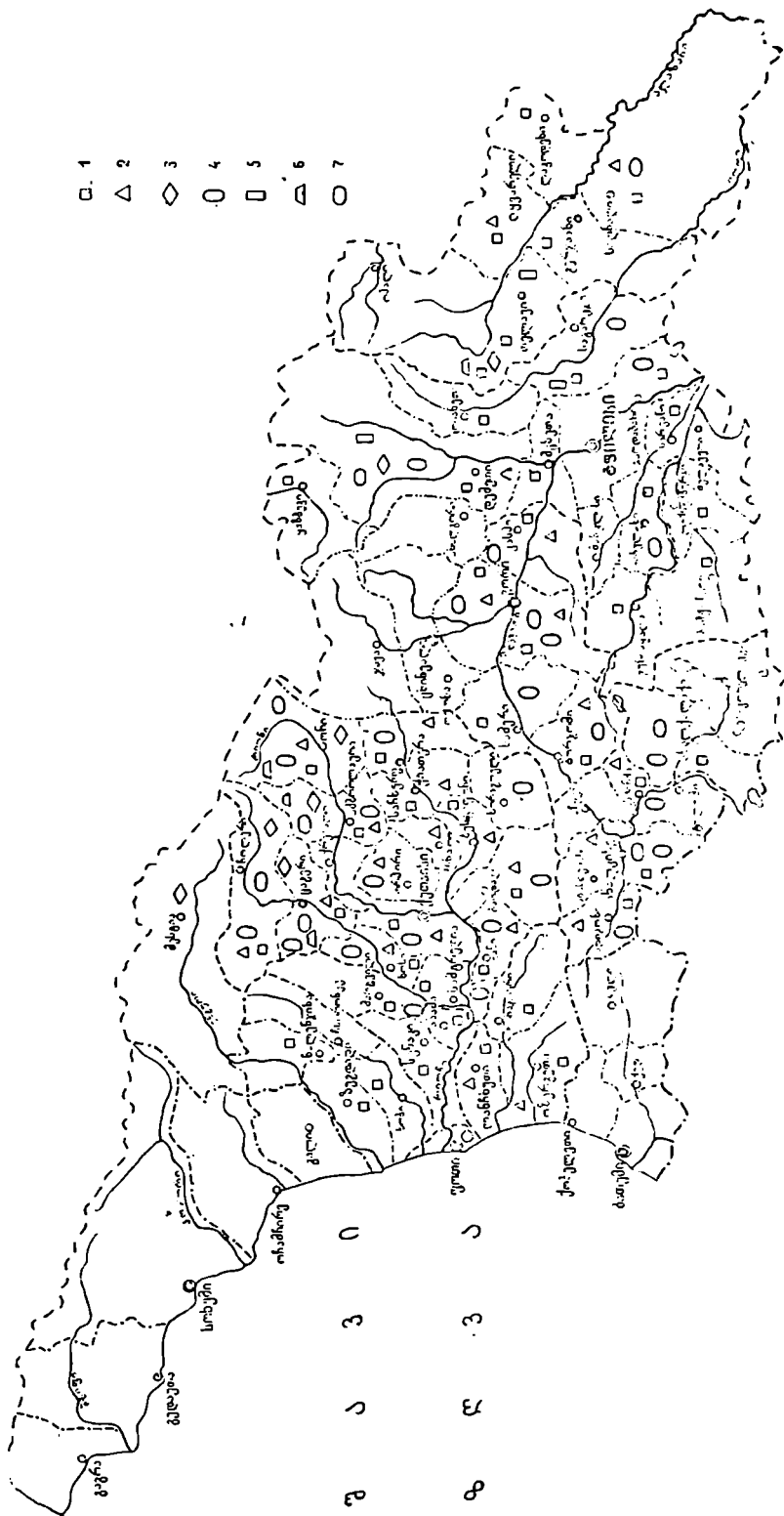
ქვიანი ნიადაგის სახეობის აღმნიშვნელ თუ მის პარალელურ ტერმინს წარმოადგენს კადარი მიწა (სამეგრელო) — ფხვიერი, ქვიანი ნიადაგი, რომელზედაც კარგად ხარობს ვენახი, მარცვლეული, განსაკუთრებით ღომი (XL, 11, რვ. 2).

ამავე ნიადაგების სახეობას უნდა წარმოადგენდეს თირი მიწა, რომელიც კლდისაგან ნაშალ მიწას აღნიშნავს. გვხვდება მთისძირა ფერდობებზე, არ სჭირდება ღრმა ხენა. ვარგისია წვრილი ხილისა და ვენახისათვის. ადვილი დასამუშავებელია. მორწყვისას კი ფრთხილობენ, რომ წყალმა დახრამვა არ გამოიწვიოს (V, 95—96; XL, რვ. 2; XLVII, 51).

ქვიშარი /ქვიშანი მიწა (რაჭა) // ქვიშა-ღიხა (სამეგრელო), ხირხატი // რეში მიწა // თირი // გვიშრალი (იმერეთი). ეს მიწა მოთეთროა, ფხვიერი, ტენიანი (გვალვის დროსაც ინარჩუნებს სინესტეს), სამუშაოდ ადვილი, მაგრამ ნაკლებმოსავლიანი, რომელიც განოყიერებას საჭიროებს და მაინც კარგ მოსავალს არ იძლევა (თუმცა სიმინდს მაინც თესენ მასზე, რომელსაც ჩალად იყენებენ). ადრე მხოლოდ ფეტვს თესდნენ. წარმატებით იყენებენ ხეხილისათვის, განსაკუთრებით კურკოვანისათვის (იმერეთი). მესხეთში ასეთ ნიადაგზე კარგად ხარობს თუთა. ზოგან აშენებენ ვენახსაც (XXX, 123; X, 16; XX, 53; XLVII, 40, 45; L.).

ფერის მიხედვით ეს ნიადაგი სხვადასხვა კუთხეში სხვადასხვაგვარად არის ცნობილი; სამეგრელოს რიგ რაიონებში (გეგეჭკორის რ-ნი) მოწითალო-მოწაბლისფროდ ახასიათებენ. ჩხოროწყუს რაიონში — მოშავოდ, ღუშეთის რ-ში — რუხი ფერისად (XLI, XLIV).

რუბა № 2. საპარტიზონო-სამხარეთო ნივთიერების რედაქცია

(ხალხური კლასიფიკაცია ფერის მხედვით)

1. შავი მუხა, 2. წითელი მუხა, 3. ყვითელი მუხა, 4. თეთრი მუხა, 5. წაბლა მუხა, 6. რუხი მუხა, 7. ტრედიციური მუხა

სილა მიწა (იმერეთი) არის ნაცრისფერი, მალე შრება. ამ მიწაზე „ვარგობ-
და ღომი, უხდება ბოსტანსაც“ (იმერეთი) (XLVIII, 33—34).

ქაობიანი ნიადაგი//ნოტიო ადგილი//კანკოზი//კოჭი//კოჭი//
ხვილიფი (იმერეთი), ბუანტიანი (თუშეთი), შკედლი//ოწყარე
(სამეგრელო), ლაგაზი//კიანტი//კიანტი//კიანტი//კიანტი (გუ-
რია). ამ სახელებითაა ცნობილი წყალქარბი ადგილები (XXX, 125; VIII, 44;
XIII, 13). ამ ნიადაგის უარყოფითი თვისებებია მეტი ტენიანობა და სიმლა-
შე. საჭიროებდა არხების მეშვეობით დაშრობას (XLVIII, 56; L). ასეთ
ნიადაგზე ითვებოდა ბრინჯი (კახეთი, გურია) (XLIX, XLV), მარცვლეული
და პარკოსნები (ქართლი).

კორნარი//კირიანი//შირიმიანი (კახეთი) (XIV, 81) ითვლება
„ფიცხ“ ნიადაგად. წყალს მალე იშრობს. მოჰყავთ ხეხილი, აშენებენ ვე-
ნახსაც (მესხეთი), დაფნას (გურია) (X, 15; L; XLVI).

თიხნარი — ხინკუონა//ლაგაზი//წერი//წერი//წერი//წერი//
ლი (სამეგრელო), სახრო (გურია), მწირე, ალიზიანი, ლაგაზა,
ლაცხეზი (რაჭა), აყალო//დაგე//კინკიბურე (ქვემო იმერეთი),
ალიზიანი (მესხეთი), აყალო მიწა, ბალყუმი, ალაყა (ხევი)
(XXX, 128; III, 163; L; XXXIX).

ხალხური დახასიათებით ეს არის მაგარი მიწა, მოწითალო-მოყვითალო ფე-
რისა, სინესტეს ინარჩუნებს დიდხანს (ამ თვისების გამო საბოსტნედ ამჯობი-
ნებდნენ) (XVIII, 12).

განასხვავებენ ქვიშიან თიხნარს, მშრალ თიხნარს, თიხიან მიწას, თეთრ
თიხამიწას, საიდანაც კეცებს აკეთებენ (II, 94).

ამ ნიადაგზე მოჰყავდათ მარცვლეული კულტურები, პარკოსნები, ბოსტ-
ნეული (კარტოფილი, კარხალი, კომბოსტო) და ტოვებდნენ საანეულოდაც
(დუშეთის რ-ნი) ან საძოვრებად (ადიგენის რ-ნი). რაჭა-ლეჩხუმში ამ ნიადაგზე
აშენებენ ვაზს (II, 94; XLIV).

(იხ. რუკა № 3).

3. ნიადაგების კლასიფიკაცია ვერტიკალური ზონალობისა და მდებარეობის მიხედვით

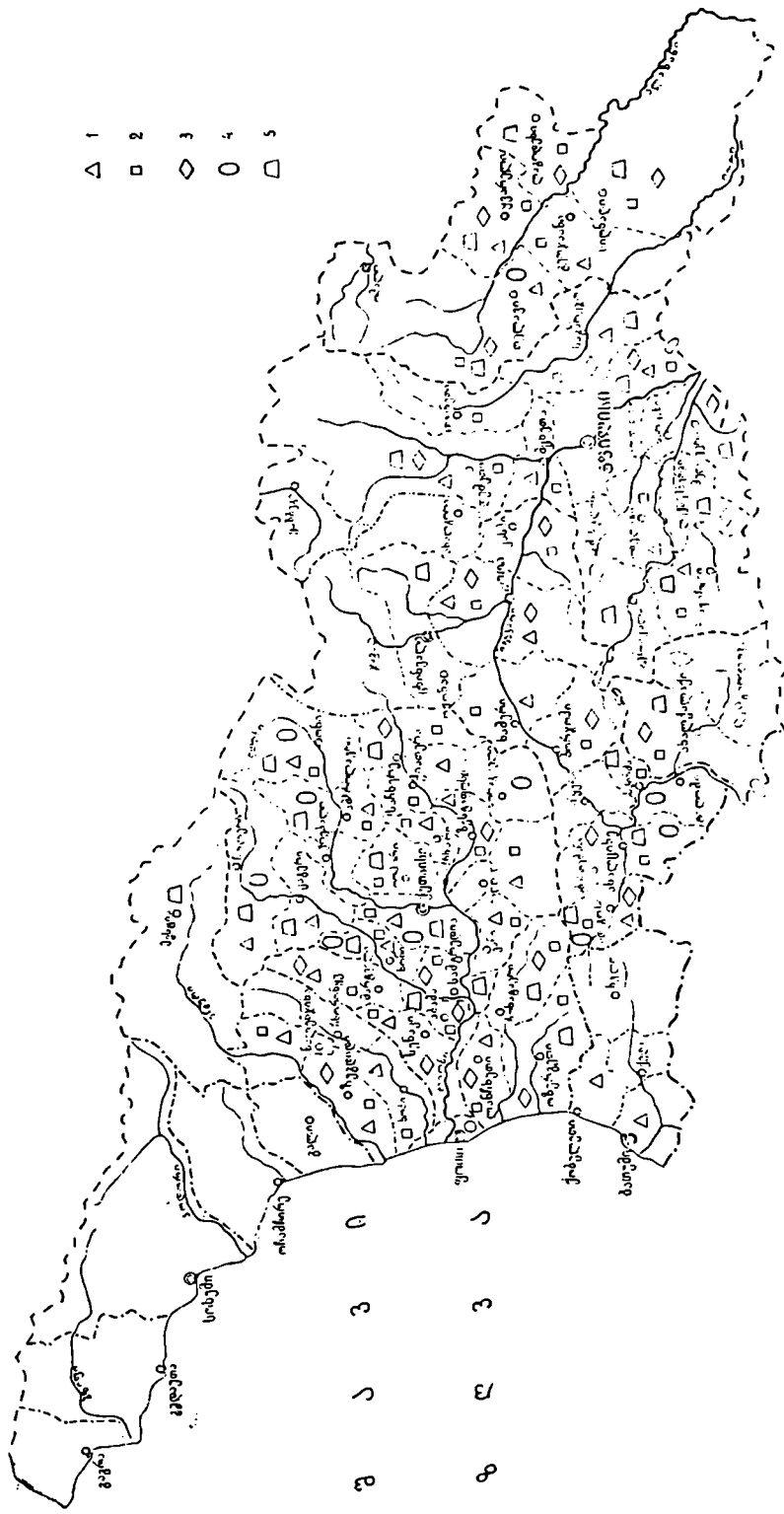
„კულტურულ-სამეურნეო თვალსაზრისით საქართველოსათვის ვერტიკა-
ლური ზონალობაა დამახასიათებელი. საქართველოში მთას უჭირავს საერთო
ფართობის 58,6%, მთის ძირა ზოლს — 33,4%, ხოლო 13% დაბლობია. ვერ-
ტიკალური ზონალობის შესაბამისად საქართველო იყოფა მთად, გარდამავალ ზო-
ლად და ბარად“ (XXVIII, 209; XXXIV; II, 98—100).

საქართველოში ვერტიკალური ზონალობის, ექსპოზიციისა და მდებარე-
ობის გათვალისწინებით ხდებოდა სავარგულებზე კულტურის შერჩევა.

ექსპოზიციისა და მდებარეობის მიხედვით განასხვავებენ დაბლობ — ქა-
ლა და ვაკე ადგილებს, ფერდ ადგილებსა და ზეგნებს, მზიან და ჩრდილიან
ადგილებს, ბარად სახნავსა და მთის დამრეც ფერდობებზე სახნავს (სამთო
ყანები) (V, 96—97; XX, 52; XXXI, 6).

ნიადაგის ექსპოზიციას განსაკუთრებული ყურადღება ექცევა სათესი კულ-
ტურების შერჩევის დროს, მაგ., მთის დამრეც ფერდობებზე სვილსა და შვრი-
ას თესავენ, ბარში — ქერს, ქერ-სვილს, ცერცვს (XXXIX).

² ლოგოზა მიწა გურიამი ეწოდება წებოვან მიწას, რომელსაც ქურის თავების დასაგოზავად
ხმარობენ. მასზე ვარგა ჩაი, ბამბუკი (ლანჩხუთის რ-ნი), (XVI).

რუბს № 3. საბატონებო ნივთები

(ბალხური კლასიფიკაცია შექანიური უღელკნობის მიხედვით)

- 1. კვიანი, 1. კვიანი, 3. კობიანი, 4. კირიანი, 5. თიხანი

ქალის მიწები ი//მე რე (გურია) // ქალე//მე რე ს ი//მ ე ლ ე ხ ი (სამეგრელო), ნოღამიწა (რაჭა) წყლის პირას მდებარე ადგილებია.

„ქალაში“ იგულისხმება ტყით მოსილი მდინარისპირა ადგილი ან მდინარის პირის მიწებები, რომელიც ბუჩქნარით არის დაფარული, სადაც სხვადასხვანაირი ნიადაგები შეიძლება შეგვხვდეს (VII, 148—149).

ქალის მიწები გამოყენებული იყო სახნავ-სათესად, საძოვრებად, ბოსტნებისთვისაც, ბაღებისთვისაც. ვენახის გაშენებას იქ ერიდებოდნენ წყალდიდობის შიშით (XX, 53).

სავარგულებს განასხვავებდნენ ექსპოზიციისა და მზის მხარის ადგილმდებარეობის მიხედვით (მზისა და ჩრდილის მხარედ) და სათეს კულტურებს ამის მიხედვითაც ურჩევდნენ ადგილს. მზიანი ადგილი//ზ ვ ა რ ე არის სამხრეთით მდებარე ადგილები, რომელსაც მზე დასიკქერის (XXIV, 484). იგი სხვადასხვა სახელწოდებით გვხვდება: მ ზ ი ა ნ ი ა დ გ ი ლ ე ბ ი//ო ბ ჟ ა თ ე//ო ბ ჟ ა ლ ე//ო ჩ ხ ა ნ ე (სამეგრელო) // პ ი რ ი მ ზ ე (ქიზიყი) // პ ი რ ი მ ზ ე (თუშეთი) // მ ზ ვ ა რ ე, მ ზ ო რ ე (ქართლი), მ ზ ის მ ხ ა რ ე (მესხეთი), მ ზ ო რ ი, ს ა თ ბ ი ლ ა ვ ა ნ ა, შ უ ბ ლ ა (ხევი) (XLIII, XLIV, რგ. 1; II, 99—100; XIX, 46; VII, 177).

მზიანი ადგილები ყველგან ცნობილია მაღალმოსავლიანობით. თუმცა, არის კულტურები, რომლებიც ჩრდილ ადგილებს (ჩრდილი ადგილი//ჩ რ დ ი ლ ა (ხევი) // ჩ ო რ დ ი ლ ი//ო შ კ ე დ ე (სამეგრელო) უფრო ეგუებიან. მაგ. ქერი, თხილი და კაკალი (გურია) (XIII, 14; II, 99; XLVI).

სახნავ-სათესად უპირატესობა ვაკე ადგილებს ენიჭებოდა. ფერდ ადგილებზე რთულია მუშაობა, თუმცა მთის კუთხეებში ამ ადგილთა გამოყენება აუცილებელი იყო.

4. ნიადაგების კლასიფიკაცია მოსავლიანობა-ნაყოფიერების მიხედვით

ნაყოფიერება-მოსავლიანობის მიხედვით ხალხი განასხვავებს 1) ნაყოფიერ და მოსავლიან მიწებს, 2) საშუალო მოსავლიანს, 3) ნაკლებმოსავლიანს და 4) უნაყოფო მიწებს.

მოსავლიანი და ნაყოფიერი მიწების აღმნიშვნელი ტერმინებია: ღ ა ლ ი ა ნ ი მი წ ა, ნ ა ჩ ხ ა ტ ი, ბ ა დ ლ ი, მ დ ი დ ა რ ი, ტ უ მ ნ ა, ნ ი ვ თ ი ა ნ ი, პ ო ხ ი ე რ ი (ხევსურეთი), ნ ო ლ ე, დ ი ლ ღ ა მ ი, ნ ა ძ ვ ე ლ ა ხ ი, კ ა პ ე ტ ი, ჩ ხ ო კ ო, ნ ა მ ბ ი ლ ა რ ი, ბ ი ლ ა რ ი, მ ძ ი მ ე მი წ ა, პ ა რ ტ ა ხ ი მი წ ა (იმერეთი), მ ს უ ქ ა ნ ი ა დ გ ი ლ ი, ნ ა ყ ო ფ მ დ ი დ ა რ ი, ნ ა ყ ო ფ ის მ ო მ ც ე მ ი, უ ხ ვ ი, ხ ა ს ი (მესხეთ-ჯავახეთი), ლ ე კ ი, ო რ ო კ ი, უ ყ ი, ჩ ა ნ ა ს ი ლ ა ვ ი, დ ო ბ ი რ ო (გურია), შ ხ უ ნ ა//უ რ ყ ი//უ დ ი//დ ო მ ე რ ა//ო ჩ ხ ო ნ ა ფ უ// კ ა დ ა რ ი (სამეგრელო), რ ც ხ ა ლ ი (აჭარა), დ ი ლ ღ ა მ ი//კ ა ბ ე ტ ი//კ ა ბ ე ტ ი, ჩ ხ ო კ ო//ო ჩ ე//დ ი ხ ა შ ხ ო//კ ა ბ ე ტ ი//ტ ე ვ რ ი//უ ყ ი//ა ხ ო (რაჭა-ლეჩხუმი), დ ე დ ი ა ნ ი (თიანეთი), მ ო ლ//მ ო ლ ა რ (სვანეთი) (XIII, 14, 15, 17; II, 93).

ნაყოფიერ მიწებად წოდებული ნიადაგების გავრცელების არე აღმოსავლეთ საქართველოში ემთხვევა იმ ზონას, სადაც გავრცელებულია ტყის ყავისფერი ნიადაგები³, ნეშომპალა კარბონატული ნიადაგები და მდელოს ალუვიუ-

³ კახეთში ფიქსირებული მასალის მიხედვით. „შავ მიწას რასაც ეძახიან, ფერად ვს მიწა არც ძალიან შავია, წაბლისფერია“ (XLVIII, 29, 41—42).

რი ნიადაგები (XV, 356, 410, 304, 312, 371, 372). ამ ნიადაგების განსაკუთრებული ნაყოფიერება გაპირობებულია მასში ჰუმუსის და საკვები ნივთიერების მაღალი შემცველობით, კარგი სტრუქტურისადაც, ხირხატისადაც და ამის საფუძველზე დადებითი წყალმართვი, ჰაეროვანი და სითბური თვისებებით (XV, 410).

საშუალო მოსავლიანი მიწა ე. წ. თ ხ ი ნ ა (მოშავო, მშრალი მიწა), დ ი ბ ი ნ ე, შ ვ ე ბ ა / ნ ა ტ ე ბ ე რ ა / ე წ ე რ ი / ე ნ წ ე რ ი, მ ჩ ლ ა ტ ე // ხ მ ე ლ ი ა დ გ ი ლ ი (რაჭა-ლეჩხუმი), ნ ო ლ ა ა დ გ ი ლ ი (იმერეთი), მ ა ლ ნ ა რ ი (გურია). ასეთ ნიადაგებზე ამენებდნენ ვენახსაც და მოყავდათ სიმინდი და ღომი (სამეგრელო, ჩხოროწყუს რ-ნი) (XLIII).

უნაყოფო ნიადაგს ბიცი ეწოდება. ამ ნიადაგის აღსანიშნავად დამოწმებულია შემდეგი ტერმინები: ა ბ ე ჩ ხ ა რ ი (ფშავი), მ ე ლ ჰ ვ ი ლ ი, ფ უ რ ს ი მ ი წ ა, ფ ა ტ ა რ ი (სამეგრელო), მ წ ი რ ი, მ შ ი ე რ ი, გ ა მ ო ლ ა ლ უ ლ ი, უ ნ ი ვ თ ო, ხ ო ხ ო ს ა, ხ ი რ ხ ა ტ ი, ფ ხ ე კ უ რ ა (რაჭა-ლეჩხუმი), ფ ხ ე კ ი მ ი წ ა (რაჭა, იმერეთი), გ ვ ი მ რ ა მ ი წ ა, ფ ე რ ნ ა კ ლ ე ბ ი მ ი წ ა, ხ ი რ ხ ა ლ ი მ ი წ ა, თ რ ი თ ი ნ ა მ ი წ ა, მ ც ი რ ე მ ი წ ა (იმერეთი), უ დ ე დ ო მ ი წ ა (ქართლი), კ ლ დ ი ა ნ ი, ხ ე შ ი ა ნ ი, მ ჩ ლ ა ტ ე, ლ ა რ ი ბ ი, გ ვ ი მ რ ა ლ ი (რაჭა-ლეჩხუმი). უ ლ ა ლ ო, ფ ა ტ ა რ ი / ნ ა რ ს ი ლ / ნ ა რ ც ი ლ // მ ი რ ც ი უ // ო ყ უ ნ ი (სამეგრელო), ქ ვ ა თ ი რ ი (იმერეთი), ქ ე რ ქ ე ტ ი მ ი წ ა / ე წ ე რ ი (გურია) (LI, 99; XXXI, 155; X, 16; III, 163; VIII; XIII, 14; XXI, 119; XXVI, 370).

უნაყოფო მიწებია: ფ ა ტ ა რ ი (მოწითალო მიწა), თ უ მ ც ა მ ა ი ნ ც თ ე ს ა ვ ე ნ ღ ო მ ს და ფ ე ტ ვ ს (სამეგრელო), ფ უ რ ს ი მ ი წ ა (XL1).

მწირი, მცირე მოსავლიანი მიწის აღმნიშვნელია ტერმინი ეწერი.

ე წ ე რ ი / ე ნ წ ე რ ი (სამეგრელო) ამჟამად ნიადაგის სხვადასხვა ტიპის საერთო სახელად არის ქცეული. გურიაში იგი ბუჩქით, ისლით და მისთანათი დაფარული დაბალი ადგილია, უნაყოფო მიწაა. ივ. ჯავახიშვილის მონაცემებით, ეწერი მეგრულში პატარა და დაბალ ტყესა და თანაც ქვიშნარს ნიშნავს. გურიასა და სამეგრელოში თიხნარი და თიხნარევი მძიმე და ძალიან ღრმა წითელი ანდა ყვითელ-მონაცრისფრო იწოდება, ნეშომპალას იგი ნაკლებ შეიცავს. იმერეთში კი ეწერი მონაცრისფრო ყვითელი ფხვიერი ნიადაგია, ნაკლებნაყოფიერი. გურიაშიც ეწერი ნაკლებმოსავლიან წითელ მიწას ეწოდება (XXX, 125; IV, 21 — 22; XLV).

ძველად ეწერი ნორჩი ტყით მოფენილი ადგილ-ნიადაგის აღმნიშვნელი ყოფილა. თანდათან ტყეების გაჩეხისა და მიწათმოქმედებისათვის გამოყენების დროსაც ამ ადგილებს წინანდელი სახელი შერჩენიათ და რაკი მათი ნიადაგის ფიზიკური თვისება სხვადასხვა ადგილას განსხვავდებოდა, ამიტომ ეწერი ნიადაგის მნიშვნელობაც სხვადასხვა ადგილას სხვადასხვანაირად ესმით. ეწერი არსებითად იმდენად ნიადაგის ფიზიკური დამახასიათებელი ტერმინი არ არის, რამდენადაც ნატყევიერი ადგილის (ივ. ჯავახიშვილი).

სპეციალურ ლიტერატურაში ეწერი დაბალნაყოფიერ ნიადაგად ითვლება (XV, 84—85).

ეწეროვან ნიადაგს წარმოადგენს ლავაზა (გურია), სადაც გვიმრაც კი ვერ ხარობს. რაჭაში ლავაზი (ლაცხეზი) მოუსავლიანი, ძნელად დასამუშავებელი, ნესტიანი, წებოვანი ნიადაგია (XX, 53).

გამოღლილი მიწის აღმნიშვნელია მოღული (იმერეთი, გურია) (XIII, 17; XLVI). ეს არის დიდი ხნის ყანობით გამოფიტული მიწა. ასვენებდნენ 4 წელი-

წადს და ისევ დათესავდნენ (გურია). გამომოდულეებულ მიწას მხოლოდ ღომის დასათესად იყენებდნენ (XI, 82).

საინტერესოა ხალხური დაკვირვება მიწის მოსავლიანობის განსასაზღვრავად: „გლეხი რომ მიწას ამუშავებს, აკვირდება, თუ ანწლი და ქინჭარი ამოშუშუნდა, მსუქანია, ე. ი. კარგია მოსავლისათვის“ (XLV).

ნიადაგის თვისებების ხალხური ცოდნის მაღალ დონეზე მეტყველებს ხალხის მიერ გამომუშავებული ისეთი აგროტექნიკური ღონისძიებანი, როგორცაა ნიადაგის დასვენება, თესლბრუნვა და განოყიერება.

ნიადაგის დასვენებასთან დაკავშირებული ტერმინებიც საკმაოდ მრავალრიცხოვანია: დაუხნავი მიწა, ნარჩხატი (ერთ წელიწადს დაუხნავად დარჩენილი მიწა), რცხალი (ორ წელიწადს დაუხნავად დარჩენილი მიწა), კორდი (ღიბნანს დაუხნავად დარჩენილი მიწა), ჰაროსი (ექვს და მეტ წელს მოუხნავი მიწა), უყი მიწა, ჩხუნა მიწა, ხამი ადგილი, კაპეტი, ჩხოკო, გაბორტეებულ ი, ყამირი, ყამირის ყამირი. ბორცვი (LI, 194; XXII).

ნიადაგის თვისებების ემპირიულ ცოდნას ემყარება ისეთი რთული წესი მიწათმოქმედების სისტემაში, როგორცაა ახოს აღება (ტყის საყანედ გაკაფვა) (XXIV, 484; 11, 103; V, 13; XXXI, 13).

მიწის გამოფიტვის საწინააღმდეგო საშუალებაა თესლბრუნვა და განოყიერება. საქართველოში საყოველთაო და ცნობილი ნაკელით განოყიერების გარდა მოწმდება ნიადაგის მიწითვე განოყიერების უძველესი წესი; მაგ., აყალოზე შავი მიწის დაყრა (V, 125). აღსანიშნავია აგრეთვე დასავლეთ საქართველოში დამოწმებული ძველთაძველი საშუალება ტკილიანი მიწის (დატორფიანებული მიწა) სასუქად გამოყენება (რომელიც 15—18 წლით უზრუნველყოფს მაღალ მოსავალსა და წელიწადში ორმოსავლიანობას (XXVII, 148; XXXVI, 189; XXXIII, 6—7).

ტკილი // ღეკი, რომელიც შლამშია, ურმებით მიჰქონდათ სათანადო ადგილას, ძირითადად ვენახისა და ბოსტნისათვის (ტკილი იგივეა, რაც მერგელი, გეოლოგიური ქანია, შედგება თიხისა და კირქვისაგან, იხმარება ... ზოგი სახის ნიადაგის გასაპოხიერებლად) (XXIII).

ნიადაგის თვისებების ემპირიული ცოდნა მეღვენდება გარკვეულ მიკროპლანსა და ნიადაგურ პირობებთან სათესი კულტურის შერჩევის დროს. მაგ., ცნობილი იყო შავმიწა ნიადაგის მაღალი ღირსება, მაგრამ არა ყოველი კულტურისათვის, ხორბლისათვის არჩევდნენ სამზიანო ადგილს, მშრალ მიწას, ქერი და ფეტვი უფრო მთა ადგილებში ითესებოდა, კანაფი კარგ მიწაზე (XXX, 139; V, 97, 98; VII, 91; II, 96; 207; XII, 79).

ნიადაგის თვისებების ცოდნა გამოვლინდა იმ სამუშაო იარაღებში, რომლებიც კონკრეტულ რეგიონში გვხვდება. საქართველოში გავრცელებული სამუშაო იარაღები კარგადაა შეთავსებული მოცემული მიკრორაიონის ბუნებრივ სამეურნეო პირობებთან (XXV). ასეა როგორც ხელით სამუშაო იარაღები, ისევე სახენელები. მაგ., რბილ მიწაზე იხმარებოდა მაღალქუსლიანი კავი, ხოლო მაგარზე — დაბალქუსლიანი, აგრეთვე სახენელი იარაღის ქუსლის ფორმა შესატყვისებოდა წყალგამტარ და წყლის არაგამტარ ნიადაგს (XXV, 191).

ყურადღებას იქცევს მდიდარი ქართული ტოპონიმიკური მასალის ის ნაწილი, რომელიც ნიადაგებთან არის დაკავშირებული. აქ შეიძლება გამოვყოთ:

1) ტოპონიმები, რომლებიც ნიადაგის თვისებების აღმნიშვნელია (წითელი მიწა, ლამიანიები, კონკყო, გუბეები, თეთრო-

მ ე ნ ი, ქ ა ო ბ ა, ე წ ე რ ი) (VI, 174, 196; II, 94; IX, 110; XVI, 126; XVII, 48, 53, 69).

2) ტოპონიმები, რომელშიც ასახულია ნიადაგის მდებარეობა და ექსპოზიცია (ნ ა ფ უ ძ ვ რ ე ბ ი, დ ე ლ ი ს პ ი რ ი ს მ ი წ ე ბ ი, შ ი ნ ა ყ ა ნ ე ბ ი, ბ ა რ ი ს მ ი წ ე ბ ი, ზ ე ი თ ე ბ ი, ქ ვ ე ი თ ე ბ ი, დ ო ბ ი რ ო, მ ე რ ე, ქ ა ლ ა, ჩ რ დ ი ლ ი ს ი);

3) ტოპონიმები, რომელნიც სავარგულ-საყანურთა სიდიდეს გამოხატავენ (დ ი დ მ ა მ უ ლ ა, დ ი დ ვ ე ლ ი და მისთ.);

4) ტოპონიმები, რომელთაც სახელი შერქმეული აქვთ გარეგნული, ფორმა-მომხაზულობის მიხედვით (გ რ ძ ე ლ მ ი ნ დ ო რ ი, ნ ა მ გ ა ლ ა...).

საინტერესოა აგრეთვე ტოპონიმები, რომლებიც სხვადასხვა შინაარსს ატარებენ (ა ხ ს ო ე ბ ი, ა ნ ე უ ლ ე ბ ი, კ ო რ დ ი, მ ო დ უ ლ ი, ო ჩ ე, ნ ა ო ჩ ვ ა რ ი).

ამგვარად, ნიადაგის თვისებებზე ხანგრძლივი დაკვირვების შედეგად შემუშავებულია ნიადაგის თვისებების დიფერენცირებული და ღრმა ცოდნა. განასხვავებენ ნიადაგებს მექანიკური შედგენილობის, ფერის, მოსავლიანობა-ნაყოფიერების, მდებარეობის მიხედვით.

მდიდარი ენობრივი მასალა (ტერმინოლოგია) ეთნოგრაფიულ მასალასთან ერთად ხალხური ნიადაგმცოდნეობის მაღალ დონეზე მეტყველებს. აქ იგულისხმება: ნიადაგის შედგენილობა და თვისებების ცოდნა, ნიადაგის ხარისხის შეფასების უნარი; მცენარეთა ნიადაგებთან დამოკიდებულების ცოდნა, სათესი კულტურების განაწილება ნიადაგის თვისებების, ვერტიკალური ზონალობისა და ექსპოზიციის გათვალისწინებით და შესაბამისად.

მაღალი სამიწათმოქმედო კულტურა, რომელიც ქართველმა ხალხმა შექმნა და რომელიც ამ კულტურის ყველა ელემენტში ჩანს, ხალხური ნიადაგმცოდნეობის დონითაც დასტურდება.

ლიტერატურა და ხელნაწერები

- I ო ლ. ა ბ უ ლ ა ძ ე, ძველი ქართული ენის ლექსიკონი, თბილისი, 1973.
- II ლ. ბ ე რ ი ა შ ვ ი ლ ი, მიწათმოქმედება მესხეთში, თბილისი, 1973.
- III. ნ. ბ რ ე ვ ა ძ ე, ხალხური აგროტექნიკის ზოგიერთი საკითხი, I, „მაცნე“, 1965, № 5.
- IV ნ. ბ რ ე ვ ა ძ ე, ხალხური აგროტექნიკის ზოგიერთი საკითხი, III, მსე, XIV, 1968.
- V ნ. ბ რ ე ვ ა ძ ე, მთის მიწათმოქმედება დასავლეთ საქართველოში, თბილისი, 1969.
- VI მ. გ ე გ ე შ ი ძ ე, ქართლის სამეურნეო ტოპონიმია, თსუ შრომები, ტ. 37, 1949.
- VII მ. გ ე გ ე შ ი ძ ე, სარწყავი მიწათმოქმედება საქართველოში, თბილისი, 1961.
- VIII კ. კ ა ხ ი ა ნ ი, გლეხის კარმიდამო იმერეთში, თბილისი, 1964.
- IX ნ. კ ა ხ ი ძ ე, მაქახლის ხეობის სამეურნეო ყოფა ტოპონიმის შუქზე, „მაცნე“, 1966, № 1.
- X დ. პ ა ვ ლ ი ა შ ვ ი ლ ი, მეხილეობა საქართველოში, თბილისი, 1962.
- XI გ. რ უ ხ ა ძ ე, ღრმის კულტურა დასავლეთ საქართველოში, მასალები საქართველოს ეთნოგრაფიისათვის, XI, 1960.
- XII გ. რ უ ხ ა ძ ე, კანაფის მეურნეობა სვანეთში, მასალები საქართველოს ეთნოგრაფიისათვის, XVI—XVII, 1972.
- XIII გ. რ უ ხ ა ძ ე, ხალხური აგროკულტურა დასავლეთ საქართველოში, თბილისი, 1976.
- XIV გ. რ უ ხ ა ძ ე, ა. ლ ე კ ი ა შ ვ ი ლ ი, ი. კ ე ო ნ ი ა, სოფელი აკურა, თბილისი, 1964.
- XV მ. ს ა ბ ა შ ვ ი ლ ი, საქართველოს სსრ ნიადაგები, თბილისი, 1965.
- XVI ო. ს ი ხ ა რ უ ლ ი ძ ე, სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ტოპონიმია, წ. 1, ბათუმი, 1958.
- XVII ო. ს ი ხ ა რ უ ლ ი ძ ე, სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ტოპონიმია, წ. II, ბათუმი, 1959.

- XVIII ჯ. სონღულაშვილი, მებოსტნეობა თბილისის სანაპიროში, თბილისი, 1959.
- XIX ჯ. სონღულაშვილი, მასალები ქართველი ხალხის ყოფისა და კულტურის ისტორიისათვის, თბილისი, 1964.
- XX ლ. ფრუიძე, მევენახეობა და მეღვინეობა საქართველოში, თბილისი, 1974.
- XXI ქართველურ ენათა ლექსიკა, თბილისი, 1938.
- XXII ქართული დიალექტის ლექსიკონი (მასალები), შემდგენლები თ. ბეროზაშვილი, მ. შესხიშვილი, ლ. ნოზაძე, თბილისი, 1981.
- XXIII ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი.
- XXIV გ. ჩიტაია. ქსნური მთის გუთანი, ენიმქის მოამბე V—VI, 1940.
- XXV გ. ჩიტაია, რაქული სახენელის ფარფლიანი ქუსლი, თსუ შრომები, ტ. XVIII, 1941.
- XXVI გ. ჩიტაია, ქართლის ეთნოგრაფიული ექსპედიცია 1948 წლისა, „იმომხილველი“, 1, 1949.
- XXVII გ. ჩიტაია, თბილისის კულტურა დასავლეთ საქართველოში, ისტორიის ინსტიტუტის შრომები, IV, 1959.
- XXVIII გ. ჩიტაია, ქართული ეთნოგრაფიული ატლასი, საქართველოს სსრ მეცნ. აკადემიის საზოგადოებრივ მეცნიერებათა განყოფილების მოამბე, 1960, № 1.
- XXIX. ივ. ჭავჭავაძე, საქართველოს ეკონომიური ისტორია, I, თბილისი, 1930.
- XXX. ივ. ჭავჭავაძე, საქართველოს ეკონომიური ისტორია, II, თბილისი, 1935.
- XXXI გ. ჭალაბაძე, მიწათმოქმედება ფშა-ხევსურეთში, თბილისი, 1963.
- XXXII გ. ჭალაბაძე, მემინდვრეობა მესხეთ-ჯავახეთში, კრ. მესხეთ-ჯავახეთის ეთნოგრაფიული შესწავლისათვის, თბილისი, 1972.
- XXXIII გ. ჭალაბაძე, მემინდვრეობა სამეგრელოში, მასალები სამეგრელოს ეთნოგრაფიული შესწავლისათვის, თბილისი, 1979.
- XXXIV В. В. Докучаев, Учение о зонах природы, Москва, 1948.
- XXXV М. Сабашвили, Почвы Грузии, Тбилиси, 1948.
- XXXVI Г. Читая, Некоторые итоги экспедиционной работы 1957 г. Отдела этнографии Института истории АН ГССР, Мск, XI, 1960.
- XXXVII გ. ბოჭორიძე, თუშეთი, 1936, ივ. ჭავჭავაძის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის ეთნოგრაფიის სექტორის არქივი.
- XXXVIII რ. თოფჩიშვილი, ახმეტის რაიონში შეკრებილი მასალა, 1976 წ., რკ. 1.
- XXXIX მ. კანდელაკი, ყაზბეგის რაიონში შეკრებილი მასალა, 1976 წ.
- XL ჯ. რუხაძე, ჯავახეთში შეკრებილი მასალები, 1951, რკ. 2 (ეთნოგრ. სექტ. არქივი).
- XLI ჯ. რუხაძე, მარცვლეული კულტურები და მემინდვრეობის სისტემა, 1969, რკ. I, (ეთნ. სექტ. არქ.).
- XLII ჯ. რუხაძე, მემინდვრეობის სისტემა და მარცვლეული კულტურები, 1969, რკ. 2 (ეთნ. სექტ. არქ.).
- XLIII ჯ. რუხაძე, 1970 წ. სამეგრელოს ექსპედიციის მასალები.
- XLIV ჯ. რუხაძე, 1974 წ. თინვალის ექსპედიციის მასალები.
- XLV ჯ. რუხაძე, 1981 წ. გურიაში მივლინების მასალები.
- XLVI ზ. ტულუში, ლანჩხუთის რაიონში შეკრებილი მასალა, 1982 წ. (ეთნ. სექტ. არქ.).
- XLVII მ. შილაკაძე, 1976 წ. იმერეთში მივლინების დღიური (ეთნ. სექტ. არქ.).
- XLVIII მ. შილაკაძე, 1981 წ. ზემო იმერეთში მივლინების დღიური (ეთნოგრაფიის სექტ. არქ.).
- XLIX მ. შილაკაძე, 1982 წ., კახეთში მივლინების დღიური (ეთნ. სექტ. არქ.).
- LI მ. ხაზარაძე, 1976 წ. მესხეთში შეკრებილი მასალა.
- LI გ. ჭალაბაძე, მემინდვრეობის კულტურა საქართველოში, თბილისი, 1971 (ხელნაწერი).

ტერასული მიწათმოქმედება საქართველოში

მეურნეობის ტერასული ფორმები მთელ მსოფლიოშია გავრცელებული. ფერდობებზე ტერასების მოწყობა, როგორც დაქანებული, შვეული ზედაპირის ხელოვნურად შეცვლის საშუალება, ერთ-ერთი უძველესი სამეურნეო წესია და მიზნად ისახავს მთის რელიეფის ათვისებას. იგი ემსახურება ნიადაგის ეროზიისაგან დაცვას და ჰიდროგრაფიული რეჟიმის რეგულირებას. დღეისათვის მეცნიერულად გამოკვლეულია, რომ ბევრი კულტურა (ვაზი, ჩაი, ციტრუსები) მხოლოდ ფერდობზე იძლევა განსაკუთრებულ გემოს და მაღალხარისხოვან მოსავალს. არსებობს მოსაზრება, რომლის მიხედვითაც, ტერასული მიწათმოქმედება წინა აზიაში, სახენელის გამოყენებასთან ერთად, ადრე-ბრინჯაოს პერიოდს განეკუთვნება და უშუალოდ უკავშირდება საწარმოო ძალების შემდგომ აღმავლობას (XXVIII). ასევე მიჩნეულია, რომ ფართო გავრცელება აღნიშნულ სახეობას განვითარებულ საზოგადოებაში უნდა მიეღო (XXIX).

უძველესი დროიდან ადამიანს გამოყენებული აქვს აგრეთვე ბუნებრივი წარმოშობის ტერასული მოედნები, რომლებიც უმეტესად განლაგებულია ხეობებში, მდინარეთა დაბლობებში, ტბებისა და ზღვების სანაპიროებზე. ბუნებრივი ტერასები გვხვდება ერთ და მრავალსაფეხურიანიც. უფრო მეტადაა გავრცელებული მდინარის ტერასები, რომლებიც კალაპოტის შეცვლისა თუ წყლის მარაგის შემცირების გამო აღარ განიცდიან წალეკვის საშიშროებას და წარმოადგენენ ფერდობზე მიყოლებით განლაგებული სწორი ზედაპირის მქონე მოედნებს. მდინარეული ტერასების სიმალლე დინებიდან სხვადასხვაა. მათი ფართობიც მერყეობს რამდენიმე მეტრიდან ასეულ კვ. მეტრამდე. ხშირად, ბუნებრივი ტერასები ადამიანის მიერ კედლებით შემაგრებულია და ათვისებული სამეურნეო დანიშნულებით. სპეციალურ ლიტერატურაში გამოთქმულია მოსაზრება, რომ ტერასების ეს ტიპი იყო ერთ-ერთი პირველი, მიწათმოქმედების გარეგარეშე ადამიანმა რომ აითვისა და გამოიყენა.

საქართველოს მიწათმოქმედებაში ნიადაგის დამუშავების ტერასული ფორმები უძველეს ტრადიციას ემყარება. „ქართველი მიწისმოქმედი სიძნელესა და დიდ შრომას არ შეჰშინებია“ და სათანადო შედეგისათვის მიუღწევია „დაბაქნებულ ფერდობებზე ხელოვნური ნიადაგის შექმნით, ქვაყორისაგან პატარა მანძილის ამოშენებითა და მიწის ბაქან-ბაქანად შიგ ჩაყრით. ბალვენანისათვის ამნაირად ხარისხებრ მოვაკებული ადგილი კეთდებოდა, რომელსაც უმდეგ ხეხილისა და ვაზის ძირგამდგარი ფესვები ამაგრებდნენ ხოლმე“ (I). ამგვარად აღმოცენებული, ხელოვნურად დაბაქნებული მიწის ნაკვეთები მეურნეობის სხვადასხვა დარგისათვის იყო განკუთვნილი. მათი აღმნიშვნელი

სახელწოდებებია ლიტერატურაში ოროკი, ტახტი, ბაქანი, საქვი, დარიჯი, კა-
ლონი და სხვ.

ტერასული მიწათმოქმედების ხასიათი საქართველოს სხვადასხვა კლიმა-
ტურ-გეოგრაფიულ გარემოში განსაზღვრულია ბუნებრივ მოვლენათა განსხვავ-
ებული კომპლექსით, ზოგადად კი ქვეყნის მთა-გორიანი რელიეფის პირობებ-
ში ნიადაგის ეროზიის საწინააღმდეგო ღონისძიებაა. ეროზია, რაც ნიადაგის
ზედაფენების დაშლასა და დარეცხვას ნიშნავს, საქართველოში ფართოდ გა-
ვრცელებული მოვლენაა. დადგენილია, რომ იგი უფრო მეტად იჩენს თავს
მთიან რაიონებში და განსაკუთრებით იქ, სადაც წინდაუხედავად ისპობა მცე-
ნარეული საფარი ან მისი გამეჩხვება ხდება. წარსულში საქართველოს ტე-
რიტორიის $\frac{1}{5}$ ნაწილი ტყეებით ყოფილა დაფარული (VI). ამჟამად მათი დიდი
ნაწილი სრულიად მოსპობილია. ნიადაგების სტრუქტურის შენარჩუნების
პრობლემის კვლევის შედეგად დადგენილია, რომ ჩვენი რესპუბლიკის ტერი-
ტორიაზე მრავალი, ამჟამად მიტოვებული და აუთვისებელი მიწების ნაკვეთე-
ბი შედგება იმ ეროზიული პროცესებისა, რომლებიც მნიშვნელოვნად გაიზარ-
და ბოლო საუკუნის მანძილზე. განსაკუთრებით მთიან რაიონებში ეროზიე-
ბის მკვეთრი ზრდის შედეგად სასოფლო-სამეურნეო მიმოქცევიდან სრულიად
ამოვარდნილია მიწის უზარმაზარი ფართობები, რომლებიც ადრე სახნავ-სათესს.
ეკირა. ამიტომ განსაკუთრებით გახშირდა ჩვენში ე. წ. ანთროპოგენული
ლანდშაფტი, ანუ ადამიანის ქმედებით სახეშეცვლილი, გარდაქმნილი, გავრავ-
ლებული გარემო.

ნიადაგის ეროზიას წარსულშიც ჰქონდა ადგილი, მაგრამ ტრადიციული
მიწათმოქმედება მაქსიმალურად ითვალისწინებდა მიწის საფარის დაცვისა და
შენარჩუნების უამრავ ხალხურ ღონისძიებას. ხელოვნური ტერასებიც ერო-
ზიის წინააღმდეგ მიმართული უძველესი ხალხური საშუალებაა, რომელიც მე-
ურნეობის ინტენსივობის თვალსაზრისით დიდი ეფექტის მქონეა.

რელიეფის ათვისების, კლიმატური და ნიადაგდაცვითი მნიშვნელობის
გარდა ტრადიციულ მეურნეობაში სატერასე ნაკვეთის შერჩევისას არსებითი
მნიშვნელობა ენიჭებოდა მზის ენერჯიის სამეურნეო დანიშნულებით გამო-
ყენების ფაქტორს. საქართველოს დანაწევრებული რელიეფის პირობებში მზის
განათების მნიშვნელობის ასეთი შეფასება განსაზღვრულ მიზანს ემსახურე-
ბოდა. ხალხში დაცულია ღრმა ცოდნა მზის ფაზებისა, მისი დახრილობისა და
სამეურნეო ნაკვეთის განათების ეფექტისა წლის სხვადასხვა დროის მიხედვით.
ამა თუ იმ კულტურის თვისებებისა და მომთხოვნელობის შესაბამისად. მზის
ენერჯიის მოქმედების ხარისხი ტერასების შექმნისას ერთ-ერთ მნიშვნე-
ლოვან პირობადაა მიჩნეული. სატერასედ შერჩეული ფერდობი, სადაც
ბალი თუ ვენახია გაშენებული, აუცილებლად მზის გულია, რის გამოც
აქ განსაკუთრებით მაღალია „აქტიურ ტემპერატურათა“ ჯამი. გაზაფხულზე
ეს ნაკვეთები სითბოს, სხვასთან შედარებით, ადრე ღებულობენ, რაც შემ-
დგომში მომწიფებისა და ნაყოფის ხარისხისათვის დიდი მნიშვნელობის მქო-
ნეა. ამიტომაც, რომ საქართველოს უძველესი ვაზის ჯიშები მათი ინტენსიური
გავრცელების თითქმის ყველა უბანზე სწორედ ფერდობის მევენახეობის სა-
ხითაა დადასტურებული (იმერეთი, სამეგრელო, ქართლი, მესხეთი).

ამდენად, საქართველოს ტერასული მეურნეობა განიხილება როგორც გან-
საზღვრული ბუნებრივ-სამეურნეო გარემოთი შეპირობებული მეურნეობის
ფორმა, რომელიც ძირითადად ახალი სავარგულების ათვისებას ისახავს მიზ-
ნად და ინტენსიური მეურნეობის ერთ-ერთ ეფექტურ ღონისძიებად გვესახე-
ბა. ამავე დროს იგი მიმართულია ბუნების უარყოფითი მოვლენების წინააღ-

მდეგ. ამიტომ, თუ აღმოსავლეთ საქართველოში ტერასული მეურნეობა ერო-
ზიის საწინააღმდეგო საშუალებათა შორის ნიადაგის წყლით მომარაგებასა და
მის გეგმაზომიერ გამოყენებას ისახავს მიზნად, დასავლეთ საქართველოში, მა-
ღალი ტენიანობის მქონე სარტყელში, იგივე საშუალებით მოჭარბებული წყლი-
სა და წყლით შექმნილი დარეცხვის საწინააღმდეგო ფუნქციას ითავსებს და
მას ემსახურება.

ტერასები ერთმანეთისაგან ტიპოლოგიურად განსხვავდებიან, რაც შეპი-
რობებულია კონსტრუქციული თავისებურებებით, მშენებლობის ტექნიკითა
და მეურნეობრივი დანიშნულებით.

ეთნოგრაფიული მასალის საფუძველზე საქართველოში შესაძლებელი ხდე-
ბა შემდეგი ტიპების დადგენა:

კ ე დ ლ ი ა ნ ი ტ ე რ ა ს ე ბ ი .

უ ქ ე დ ლ ო ტ ე რ ა ს ე ბ ი .

თითოეული მათგანი შეიცავს ქვესახეობებს:

კ ე დ ლ ი ა ნ ი ტ ე რ ა ს ე ბ ი — ქ ვ ის კ ე დ ლ ი ა ნ ი , ხ ი ს კ ე დ ლ ი ა ნ ი ;
უ ქ ე დ ლ ო ტ ე რ ა ს ე ბ ი — მ ე ბ ა დ ე ო ბ ა-მ ე ვ ე ნ ა ხ ე ო ბ ის ა თ ვ ის
გ ა მ ო ყ ე ნ ე ბ უ ლ ი , მ ე მ ი ნ დ ვ რ ე ო ბ ის ა თ ვ ის გ ა მ ო ყ ე ნ ე ბ უ ლ ი
(ლ ა რ ე ბ ი).

განვიხილავთ თითოეულ მათგანს.

კედლიანი ტერასები

1. ქვისკედლიანი ტერასები. ქვისკედლიანი ტერასები საქართველოს რამ-
დენიმე კუთხეშია ცნობილი:

მ ე ს ხ ე თ ი. მესხეთში ტერასები (ტაბ. I, 1, 2, 3) ძირითადად გავრცე-
ლებულია ასპინძის რაიონში, მტკვრის ხეობასა და მასში შემდინარე მომცრო
ხეობათა სიღრმეში. ტერასებს განსხვავებული სიღრმე აქვთ. მათი აგების პრინ-
ციპი კი ერთია. ფერდობი რამდენიმე საფეხურად, ჰორიზონტალურადაა შე-
ჭრილი ქანობში და ქმნის სწორი ზედაპირის მქონე ფართობს. პირველი, ანუ
ქვედა საფეხური მომდევნოზე წინაა გამოწეული და ასე მეორდება ყოველ
შემდგომ საფეხურზე. ტერასულ ნაკვეთებს შორის ქვის კედლებია აგებული,
ისე, რომ ყოველი ქვედა საფეხურის კედელი მომდევნო საფეხურის დასაწყის-
სა და მის საფუძველს წარმოადგენს. ორ კედელს შორის მოქცეული მიწის
ზოლი, რომელსაც სხვადასხვა ფართობი უკავია, არის ტერასა, ანუ კულტუ-
რათა გასაშენებლად შექმნილი ხელოვნურად დაბაჟებული ადგილი.

არქეოლოგიური მასალა ტერასული მეურნეობის შესახებ მეტად მცირეა.
ამ თვალთახედვით ინტერესს იმსახურებს სოფ. აფნიის თავზე ადგილი ნ ა ე
ვ ა რ ძ ი ე ვ ი , რომელიც აღსანიშნავია ხელოვნური ტერასებითა და იქ ნა-
პოვნი ენეოლითის ეპოქის ზედაპირული მასალით. ამ რიგისაა სოფ. ახჩიის
მიდამოებში მდებარე ადგილები, სადაც ერთ კომპლექსშია მოცემული დარ-
ნის ტიპის ნაგებობები, ყორღანული ქვაყრილები და სამეურნეო ტერასები.
ასევე წ უ ნ დ ის ველის მიმართულებით მტკვრის ხეობაში უძველეს ხელოვნ-
ურ ტერასებზე აკრეფილია სხვადასხვა პერიოდის უამრავი კერამიკული მა-
სალა (XXIII, 8). თვით ტერასები აგებულია უზარმაზარი «ციკლოპური» ბა-
ზალტის ლოდებით, რაშიც ჩანს მშენებლობის უძველესი ტექნიკა (XXIV, 5).
საინტერესო მონაცემებს შეიცავს წუნდის ნაქალაქარის არქეოლოგიური მასალა
ტერასების აღმოცენებისა და მათი სამეურნეო დანიშნულების გარკვევისათვის
(XXVI, 4). საგულისხმოა ასევე ახალციხის ა მ ი რ ა ნ ის გ ო რ ის კ ო მ პ-
ლექსში დაცული მონაცემები, რომლებიც შესაძლებელს ხდიან ტერასული

მიწათმოქმედების ფესვები მტკვარ-არაქსის კულტურას მივაკუთვნოთ, რომელიც IV—III საუკუნეების მანძილზე აღწევს განვითარების უმაღლეს საფეხურს (XXV).

მესხეთში ტერასები განირჩევიან სიდიდითა და კონფიგურაციით, რასაც ფერდობის მდებარეობა და მათი ხეობის მიმართ დახრილობა განსაზღვრავს. რაც უფრო მეტადაა დაქანებული ფერდობი, მით უფრო მაღალი კედელი ესაპიროება ბაქანს, ხოლო მისი ტერიტორია ნაკლებ ფართობს მოიცავს და, პირიქით, ნაკლებად დაფერდებულ ნაკვეთებზე ბაქნები მეტი სიდიდისაა და კედლები შედარებით მცირეა.

ქვისკედლიანი ტერასები მესხეთში სამი სახეობისაა — დარიჯი // დარიჯი // დარიჯი // უქანი, საქვე // საქვე, ბაქანი // ოროკო. დარიჯი და საქვე კონსტრუქციულად ერთ პრინციპზეა აგებული. მათ შორის სხვაობა შემდეგში მდგომარეობს:

1. დარიჯის ფართობი გაცილებით აღემატება საქვის ფართობს.
2. დარიჯები განლაგებულია უშუალოდ მდინარეთა დინების გასწვრივ ან მის სიახლოვეს.
3. დარიჯები შედარებით მცირე დახრილობის ფერდობებზეა მოწყობილი, მაშინ, როდესაც საქვები მთის შვეულ კალთებზეა ასული და მაღალი ექსპოზიცია უჭირავთ. შესაბამისად საქვების ტერასული კედლები სიმაღლით დარიჯისაგან გაცილებით ჰარბობს.
4. დარიჯებზე უმთავრესად ხილისა და თუთის ბაღებია გაშენებული. ადრე აქ გავრცელებული იყო მაღლარი ვენახის ჯიშები, მაშინ, როდესაც საქვები ძირითადად სავენახე ფართობებია.
5. დღევანდელი ვითარების მიხედვით, დარიჯებზე შემორჩენილია ხილის ბაღები, რომლებიც დიდ ნაწილში განახლებას მოითხოვენ. საქვებად მიჩნეული ადგილები კი სრულიად შიშველია მცენარეულისაგან, თუ მხედველობაში არ მივლვით აქა-იქ კოლმეურნეთა მიერ ჩაყრილ ვენახს და ბუნებრივად ამოსულ იფნის ხის ნერგებს.

ტიპური დარიჯის სიგანე 4—12 მეტრია, სიგრძე 30—40 მ შორისაა. ყველაზე ვიწრო უბნები ე. წ. საქვები 2—2,5 მ სიგანის დამოწმდა. ქვის კედლების საშუალო სიმაღლე 1,5—3 მეტრია. ხშირად შეჭრიდნენ ფერდობს ქანობში 40—50 სმ-ით და ისევ განაგრძობდნენ შენებას. იმ ადგილს, სადაც ქვის მთლიანი კედელი ორად იყო გაყოფილი გადატეხილი მიწის საფეხური, თ არა ს უწოდებდნენ (X, 94). მათი ნახვა დღესაც შეიძლება სოფ. ბნელას გამოღმა მტკვრის ნაპირზე, გომის ჭალებთან, ხიზაბავრის ყოფილ ტერასებში.

როგორც აღინიშნა, ტერასისათვის მესხეთში მოწმდება აგრეთვე ტერმინი ოროკო, რომელიც ძველ საქართველოში ასევე ბაქნის აღმნიშვნელია (II). როგორც ლიტერატურაშია მითითებული, „შავშეთ-კლარჯეთში ბუნებრივი პირობების უაღრესად მთავორიანობა და სახმარი მიწის საარაკო სიმცირე მევენახეობას საქართველოს ამ ორ თემში მეტად მცირე არეს უთმობდა. ბოლო დრომდე მევენახეობა აქ წინანდებურად უმთავრესად ხელოვნურად ბაქან-ბაქან მოვაკებულ ნიადაგზე შენდებოდა, რომელსაც ძველად საქართველოში ოროკო ეწოდებოდა“ (I). მესხეთში ძველად ოროკობს უწოდებდნენ სოფ. აწყურის დიდი ტაძრის სამხრეთ-აღმოსავლეთ ფერდობებს თისელის სერამდე. აქ ახლაცაა დარჩენილი მრავალსართულიანი დაბაქნებული ადგილები, სადაც

1 აქ და სხვაგან ბაქანს ეხმარობთ ტერასის ქართულ შესატყვისად, მის აღმნიშვნელად, იდენტურად.

ჯერ კიდევ შერჩენილია მესხეთის ადგილობრივი ვაზის უძველესი ჯიშები — როკეთულა, ხარისთვლა, ბეჟანა (XXII).

ბაქნების შენებას იწყებდნენ ფერდობზე მიწის გამოთხრით, გამოზღვევით. მერე კედელს ჩაუყრიან საძირკველს ქვის ლოდებით და იწყებენ მიწის გამოკაფვას. ამოსული ქვა კედლის მშენებლობაში იხმარება. ამ დროს გამოყენებული იარაღებია — წერაქვის ტიპის ადგილობრივი თოხი, პირგანიერი თოხი, ე. წ. ჩაფი, ბარი, რკინის კეტი და სხვ. ქვის კედელი მშრალად ნაგებია, ძირზე ჩვეულებრივ უფრო მსხვილ ქვას უწყობენ. მშრალი წყობით კედლის შენების ტექნიკა საქართველოში უძველესია. ტერასებისათვის მას ის მნიშვნელობა ენიჭება, რომ ადვილად ატარებს წყალს, რაც იცავს დანგრევისაგან. მშენებლობის დროს ყურადღება ექცევა ასევე ასაგები კედლის დახრილობას, რასაც მორწყვაში ენიჭება მნიშვნელობა. ტერასებს სარწყავი წყლის სადინარები აქვს გაკეთებული, რომელიც „ჩამოკიბული“ ანუ დასაფხუტრებულია ქვის წყობით, რათა წყალმა მიწა არ გაჰრას და არ დაახევოს. მორწყვას იწყებდნენ ზედა ტერასიდან და სანაკედლოების მორიგობითი ვახსნით რწყავდნენ ყველა ქვევით მიმდებარე ნაკვეთს. სარწყავად გამოყენებული იყო მთის მდინარეები და წყარო-ნაკადულები.

ახლად შექმნილი ტერასული ნაკვეთები გულდასმით იწმინდებოდა ქვა-ლორლისაგან და „მდიდრდებოდა“ ნაკელითა და მსუქანი მიწით, რომელიც შორი მანძილიდან მოჰქონდათ ურემზე დამაგრებელი ძარებით. ხშირად „გაკულტურებული“ ფენა 1 მეტრამდე სისქეს აღწევდა. აღნიშნული ღონისძიება მე-19 საუკუნის II ნახევარშიც არის დადასტურებული მესხეთში (XXX, 94). მესხეთის ტერასული მიწათმოქმედების თავისებურებად უნდა ჩაითვალოს აქაური ქარების დადებითი მოქმედება, რომლებიც მუდამ ზომიერ ხასიათს ატარებს, ზაფხულის პერიოდში კი ხელშემწყობად მოქმედებს ნაყოფის მომწიფებასა და მის ხარისხზე².

მესხეთში ქვისკედლიანი ტერასები ძირითადად უკავშირდება მეურნეობის ორ დარგს—მევენახეობასა და მებაღეობას. მესხეთის შესახებ ფრანგი დიუბუა დე მონპერე შემდეგს გადმოგვცემს: „ძველ დროში ეს მხარე აყვავებული იყო, ხელოვნება და მეურნეობა ჩინებული ჰქონდა. თვით იმ კლდე-ღრეებში, სადაც კი ადამიანის ხელი უწყვილიდა, გამოჰკრილი იყო არხები, რომელთაც ახლაც განციფრებაში მოჰყავებდნენ. ეს ადგილები დიდროვანი ქვის ზღუდეებით კიბე-კიბე იყვნენ შექრილნი, როგორადაც ეჩენევაში და ნეშატელში, და შემკულნი მრავლის ვენახითა და ბალით“ (XXXIV).

მესხეთი ვაზის ამორიგენული ჯიშების კერად არის მიჩნეული, რომლებიც საუკუნეთა განმავლობაში შეგუებული იყვნენ მაღალმთის კლიმატურ პირობებს (VII). ტერასებზე დაბლარი ვაზი ჰქონდათ გაშენებული, რომელიც შემდეგი წესით იყო განლაგებული — ვაზს მიწაში ჩააწვენდნენ და გამოაყოფინებდნენ რქას ქვედა ბაქნის კედელში. ყლორტები დროთა მანძილზე კედელს ეფინებოდა და ნაყოფიც ზედ მწიფდებოდა, ისე რომ სარი-ჰიგო არ სჭირდებოდა. მწიფობის დროს კედელი მთლიანად იფარებოდა მსხმოიარე ყურძნით. ტერასებზე გარდა ვენახებისა გაშენებული იყო ხილის ბაღები. ჰქონდათ ქლიავი, ალუბალი, თუთა და სხვ. აქაური ვაშლი და მსხალი დიდი რაოდენობით გაჰქონდათ ბაზარზე.

² მესხეთისაგან განსხვავებით, დალესტანში ქარი ხშირად ანადგურებს ტერასულ ნარგავებს. გამოფიტავს და აღარობებს ნიადაგურ ფენას (XXXI).

მიუხედავად იმისა, რომ მესხეთის ხელოვნური ტერასები თითქმის მთლიანად მიტოვებულია და სადღეისოდ განადგურებულიც, სპეციალური გამოკვლევით დადგენილია, რომ მისმა ნიადაგებმა დღემდე შეინარჩუნა მაღალნაყოფიერება და თითქმის არ განუცდია ეროზიული პროცესების მოქმედება. ამაზევე მიუთითებს ამ ფართობებში ჰუმუსისა და მცენარისათვის საჭირო სხვა საკვები ელემენტების სიჭარბე (XXXII).

აქ არაა აჭარაში სამეურნეო ფართობების ტერასული განლაგების ტრადიცია დღესაც მტკიცედაა დაცული. ქვით ნაგები ტერასები, როგორც წესი, კარმიდამოსა და მის ახლო მდებარე ნაკვეთებში გვხვდება. მათ აღსანიშნავად რამდენიმე ტერმინი არსებობს — ს ე ქ ვ ი / თ უ მ ბ ი / თ ა ხ თ ი. ამასთან ერთად ზოგჯერ ხმარებაში ყოფილა თ ა რ ო. ეს სახელები ძირითადად ხულოს რაიონშია გავრცელებული, სადაც ტერასების ქვით „შემოსვის“ წესი უფრო ტრადიციული ჩანს. შედარებით კარგადაა ტერასები დაცული ასევე შუბანში, ხაბელაშვილებში, დიოქნისში, კორტონში, ვერნებში, ცალკეული ეგზემპლარები გვხვდება ქედის, ბათუმისა და ქობულეთის რაიონებში⁴.

აჭარის მთიანეთის სოფლები ტრადიციულად ბუნებრივ ტერასებზეა გაშენებული, რომელთაც თავში, როგორც წესი, გარკვეული სიღიღის საგანგებოდ მოშენებული ტყის ზოლი აკრავს, ე. წ. „საფარი ტყე“. ამის თვალსაჩინო მაგალითია ღორჭომი, რომელიც დაქანებულ ფერდობზეა განლაგებული: „მთელი ეს ტერიტორია აშკარად გამოვლინებულ ტერასულ ხასიათს ატარებს. დასახლების ეს თავისებურება განსაკუთრებული სიცხადით მართის ხეობაში, კერძოდ სოფ. შუბანში მოჩანს“ (IX, 14).

აჭარაში ეთნოგრაფიულად დამოწმებულია ბაქნების შენების ხალხური წესი, რომელიც შემდეგნაირად არის დახასიათებული: ქვალოდოვან გვერდზე, ერთი ნაპირიდან შეუღებოდნენ ლოდების ამოყრას. გასამართი ტერასის ზოლზე შემხვედრ დიდრონ ქვებს ხელუხლებლად ტოვებდნენ და კედლის შენების დროს საძირკველად იყენებდნენ. ასე ათავისუფლებდნენ ჯერ 3—4 მეტრის სიგანის ზოლს ნაკვეთის გასწვრივ. შემდეგ ძირის ქვების დასამარხად (საძირკველის მოსაწყობად) ამავე მიმართულებით გაჭრიდნენ 70—80 სმ სიგანის და 30—40 სმ სიღრმის ე. წ. საქვე ბუდე. ძირის ქვებად იყენებდნენ ლოდებს, რომლებზეც შემდეგ მიწიდან გამოღებული ქვით, მშრალი წყობით აწყავდათ საჭირო სიმაღლის ყორე: როდესაც კედელს საჭირო სიმაღლეზე აიყვანდნენ, გვერდს გადმოთხრიდნენ და თაროსავით მოასწორებდნენ. მიწის სიმციროს შემთხვევაში მარხილით მოზიდავდნენ ტყის მიწას და ნაკვეთს შეავსებდნენ. ეს იყო ს ე ქ ვ ი, თ ა ხ თ ი, თ უ მ ბ ი.

ზედაპირის სირთულის გამო აჭარისათვის დამახასიათებელი არ იყო დიდი მასივების ერთიანი, უწყვეტი დატერასება. ქვით ნაგები ტერასების ადრინდელი ნიმუში დაცულია სოფ. ხაბელაშვილებში, სადაც ნიადაგის დაკიბურების ტრადიცია დღესაც განაგრძობს არსებობას. განსაკუთრებულ ინტერესს იმსახურებს ტორიკულის უბანი. მისი ფართობი 6 ჰა. აღემატება. ამ ტერიტორიაზე გაფანტულია ქვით ნაგები ძველი ტერასების მთელი სისტემა, რომელთაგან ყველაზე მცირეს ფართობი 50 კვ. მეტრია, უდიდესი კი 800 კვ. მეტრი. კედლების სიმაღლე ალაგ-ალაგ 2 მეტრს აღემატება. ტერასის მშრალი წყობით

³ აქ და სხვაგან აჭარის შესახებ მოტანილი ტექსტობრივი მასალა ამოღებულია ნ. ჩიჭავაძის ნაშრომებიდან (XI, XII, XIII).

⁴ ყურადსაღებია ის ფაქტი, რომ აჭარაში ბევრგან ტერასირებულ უბნებს მოსახლეობა „ნაქართლს“ უწოდებს (XI, 94).

ნაგები კედლები თითქმის ყველგან ვერტიკალურია. მცირე სიდიდის ტერასები ხეხილს უკავია, მოზრდილი ნაკვეთები სახნავ-სათესს წარმოადგენს, ხოლო ზოგიერთზე მეურნეობის შერეული ფორმაა მოცემული (ხეხილი, ბოსტანი, ნათესი).

საყურადღებოა ხელოვნური სარწყავი ქსელის ოსტატური დაკავშირება ტერასულ ნაკვეთებს შორის: სულ ზემო ქაბნიდან მოყვანილია წყალი, რომელიც ტერასს რუს საშუალებათ გადაკვეთს, იგი ხის ღარით გადაყვანილია მომდევნო ტერასის კედელზე, ისევ რუში ეშვება და ასე მეორდება ბოლომდე.

ტერასების შენება მძიმე ფიზიკურ დატვირთვისა და ბევრ მუშახელს მოითხოვდა. ერთი ტერასის შექმნას ოჯახი რამდენიმე წელს ანდომებდა. ასეთ საქმეში ჩვეულებრივი იყო ახლო მეზობლებისა და ნათესავების დახმარება, რაც შრომითი გაერთიანების სხვადასხვა ფორმით იყო განხორციელებული.

ქართლი. ქართლში კედლიანი ტერასები ძირითადად გვხვდება ატენის ხეობაში (ტაბ. II, 1, 2), გორის რაიონში. ხეობის სიგრძე 35 კილომეტრს არ ეღემატება, იგი ადრე გაუვალი ტყეებით ყოფილა დაფარული, რომელიც მერე გაუკაფათა. ხეობას მთების შედარებით მცირე ხეები — დეგეულას ხევი, აბანოს ხევი, წედისის-ხევი, ნათლისმცემლის ხევი, ვერის-ხევი, სათხი-ხევი და სხვ.

ატენის ხეობის ადგილობრივ მეურნეობაში მთავარი დარგებია მევენახეობა-მებაღეობა და მესაქონლეობა. აქ ოდითგან განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭება ვაზის კულტურას. ვენახები ხეობის ორივე მხარეზე ქვის კედლებით შემაგრებულ ტერასებზეა განლაგებული, რომელთაც ადგილობრივ ბაქნებს უწოდებენ. დასახლება ქარბობს მდ. ტანას მარცხენა სანაპიროზე, სადაც ტერასები სამოსახლოსთან ერთ კომპლექსშია მოთავსებული. არის მათი ცალკეული უბნებიც. მარჯვენა ნაპირზე ტერასები მდინარის დინებას გასდევს, იქ დასახლება თითქმის არ არის, დამუშავებულ ნაკვეთებს ესაზღვრება ტყე და ხშირი ბუჩქნარი. მარცხენა სანაპირო მზის გულია, მარჯვენა — ჩრდილის მხარე, მეტი სინესტე იცის, ცივი ადგილებია. ხეობის დახრილობა ორივე მხარეს 15—45 გრადუსს შორის მერყეობს.

ტერასების უმრავლესობა ძველია, თუმცა საკმაოდ კარგად დაცული. ამის ერთ-ერთი მიზეზი ისიც არის, რომ ხეობას ასათვისებელი ახალი ფართობები ნაკლებად აქვს. ბევრგან კედლების შეცვლა დაიწყეს ბეტონის ფილებით, რომლებიც ჯერ გამოცდის პროცესშია.

ხეობის კალთებზე განლაგებული ტერასები ძირითადად ვენახებისთვისაა გამოყენებული. აშენებენ აგრეთვე ხილის ბაღებს და ბოსტანს. ბაქნების ქვის წყობა მშრალადაა ნაგები, კედლების სიმაღლე 1-დან 2—2,5 მეტრამდეა, ხოლო სიგრძე 6-დან 15—20 მეტრის ფარგლებში მერყეობს. ტანას მარჯვენა სანაპიროზე ბაქნების სიგრძე მეტია; ასევე სოფლის განაპირა, ხეობის ჩაღმართ ფერდობებზეც შედარებით მოზრდილ ნაკვეთებს ვხვდებით. ბაქნების სიგანეც განსხვავებულია, საშუალოდ 4—8 მეტრს უდრის. ზოგან 2-პირადაა ვაზი მოთავსებული და ზოგან 5 პირად, გარშემო ხილის ხეები ეკვრის. ბაქნების განლაგება ფერდობზე უმეტესად 3—4 იარუსიანია და ზოგან 6 იარუსამდე აღის. ძლიერად დაფერდებულ კლდოვან ფერდობებზე ძველად მიღებული ყოფილა უვარგისი, მწირი ნიადაგის შეცვლა ნოყიერი მიწით, რაც განსაკუთრებით დიდ დროსა და მუშა-ხელს ითხოვდა. სავაზედ განკუთვნილ ადგილებში სცოდნიათ

* ატენში დაცულია „ატენის სიონი“, რომელიც VII საუკუნით წარიღებდა. ამას გარდა ხეობაში 50-მდე ძველი ეკლესიაა შემორჩენილი, რომელთა დიდი ნაწილი დაზარეულია (IV, 11).

მიწის ქვასთან შეზავება და ჩატკენა, რათა გვალვისაგან დაეცვათ მცენარის ფესვები და ნიადაგისათვის ტენის შენარჩუნების უნარი გაეზარდათ.

ძველად ბაქნებზე ხეივნები ჰქონდათ გამართული, მას ადგილობრივ ხე-იბანსაც უწოდებენ. ბაქნის ქვედა კედლის ნაპირიდან გადიოდა ხის ლატნები, მის ქვევით მოთავსებული ბაქნის თავზე ბოლომდე და ნაკვეთის დასასრულს ჩადგმულ ხის ბოძებს ეყრდნობოდა. რამდენი ბაქანიც იყო, იმდენი ხეივნის მოწყობა შეიძლებოდა. ხეივანზე გაშვებული იყო ადგილობრივი მამაპაპეული ვაზის ჯიშები — ატენური მწვანე, თავკვერი, ჩინური, ბუდეშური და სხვ. დღესაც საყოველთაოდ ერიდებიან ბაქნებზე ვაზის მეზობლობაში სხვა მცენარის დარგვას, ხილის ხეები ნაკვეთის განაპირა ზოლს გასდევს. ძველად აუცილებელი იყო ამ ნაკვეთების საქონლის პატივით გამდიდრება (ახლა ქიმიურ სასუქს ხმარობენ). ატენის ტერასები ირწყვება.

ქსნის ხეობა. ეთნოგრაფიული კვლევით უძველესი ტერასირებული უბნები დადასტურებულია ქსნის ხეობაში. ქსნის ხეობა უძველესი კულტურის კერაა საქართველოში, რაზეც მრავალი ისტორიული დოკუმენტი მიუთითებს. მისი მეურნეობა წარმოდგენდა მიწათმოქმედებისა და მესაქონლეობის სიმბიოზს, სადაც თითოეულის უპირატესობა დამოკიდებული იყო ზონალობის ადგილობრივ მაჩვენებლებზე. — „ქსნის ხეობაში მოცემული იყო ბუნებრივ პირობებთან შეფარებული სამი სახის მეურნეობა: ბარული (ლენინგორამდე), მთის ძირის (ლარგვისამდე) და მთის ზოლისა (ლარგვის სვეით). ეს ფაქტორი განაპირობებდა როგორც მის დასახლებას, ასევე მეურნეობის ხასიათსა და ამა თუ იმ დარგის დაწინაურებას“ (III).

ქსნის ხეობას მრავალი ხეობა უერთდება. ტერასული მეურნეობის ნაშთები შემოგვინახა ერთმა მათგანმა — ცხავატის პატარა ხეობამ, რომელიც ქსნის ხეობის გარდამავალ ზოლშია მოთავსებული: ამ ზოლში პურეულის ყველა ჯიშია წარმოდგენილი, არსებობს სარწყავი სისტემა, დადასტურებულია ვაზის კულტურის არსებობა. ხეობის სიღრმეში მდებარე სოფლებში ოდესღაც ღვინო უკეთებიათ. ამაზე მიუთითებს ხალხში მრავლად შემონახული თქმულება-გადმოცემა ცხავატური ღვინის სიკეთისა და სიუხვის შესახებ.

ცხავატის ხეობაში ტერასები განლაგებულია მდ. ცხავატურას მარჯვენა ნაპირზე. „ქსნის ხეობაში მიწის სიმციკის გამო მოსახლეობა საუკუნეების მანძილზე იძულებული იყო ბუნებისაგან გამოეგლიჯა საყანედ გამოსადეგი მიწის თითოეული ნაკუწი... ცხავატურას ხეობის ზვრებში დღესაც ჩანს ტერასირებურად აგებული ყორეები, რომლებიც ფერდობებში ნიადაგის დაქანების წინააღმდეგ ყოფილა მიმართული“ (III). ცხავატის ხეობის მზვარე ტერასებზე ძველად ვენახები იყო გაშენებული და უხვი, მაღალი ხარისხის მოსავალს იძლეოდა (XIV). დღეისათვის ტერასული უბნები მეტად დაზიანებულია, მაგრამ კედლის ნაშთები მაინც საკმაოდ რელიეფურად ჩანს. დარჩენილი ფრაგმენტების მეშვეობით შესაძლებელი ხდება როგორც ქვის კედლის მშრალად ნაგები სახის აღდგენა, ასევე ფერდობზე მიყოლებით განლაგებული მრავალიარუსიანი კომპლექსის დადასტურება, რომლის უმაღლესი განფენილობა 7 იარუსს შეიცავს. ყველაზე ქვევით მდებარე კედელი ხეობას დინებიდან 2 მეტრის სიმაღლეზე გასდევს და 9 მეტრის სიგრძეს აღემატება. რაც უფრო ღრმავდება ხეობა, მით უფრო ხშირდება ტერასირებულ ფერდობებზე მცენარეული და სულ მალე ხშირი ტყით იფარება. როგორც გარკვევა, ქვით ნაშენი

კედლები ტყეშიც ბევრი მოიძებნება, მაგრამ გარედან მათი შემჩნევა მცენარეული საფარის გამო ჰირს, ტყე დგას ზედ⁶.

ხეობის მკვიდრთა გადმოცემით, ეს ადგილები ნავენახარია, რომელიც დროთა მანძილზე ჩამოიჩხატა, დაიშალა ნიაღვრისაგან და აქ დარჩული ვენახიც თან წაიღო. ვენახი მრავლად ყოფილა ასევე ცხავატურას ქალაში, გოგჩანთ უბანში, რომელიც მურყანის ტყით იყო გარშემორტყმული და უხვად გააჩნდა სარწყავი წყალი. ცხავატის ახლოს მდებარე ქვემო მხვარეში ახლაცაა შემორჩენილი ნაშენი კედლები და აქა-იქ გაგარეულებული ვაზის ნაშთები. ქვის კედლებით ფერდობი ადგილების შემაგრების შესახებ საინტერესო ცნობები ქსნის ხეობის სხვა უბნებზეცაა შემონახული. მაგალითად, ლარგვისის ძველ მამულებში, რომელიც დიდი ხნის წინაა მიტოვებული, ადრე სცოდნიათ ამგვარად ქვების გარიგება, კედლების გაკეთება, სადაც პური და ქერი ეთესათ. ტყეში ნაკეთები კედლებისა და ქვისკედლიანი ჯებირების შესახებ ცნობები დღესაც მოიპოვება.

მთიულეთ-გუდამაყარი. მთიულეთ-გუდამაყარში მოსახლეობა უძველესი დროიდან ცდილობდა შეემუშავებინა ნიადაგების ათვისების რაციონალური წესები. ამისათვის „მიმართავდა სახნავი მიწების ტერასირებას, მორწყვას და გაპტივებას“ (XXVII). აქ დასტურდება ნიადაგის ტერასირების ტრადიციის როგორც სახნავ-სათესი ფართობებისა, ასევე საკარმიდამოსი. როგორც ცნობილია „...ქვის ყორეების ამოშენების წესი კავკასიის მთიანეთში ტერასირების ერთ-ერთ ძირითად სახეობას წარმოადგენს. საქართველოდან საამისო მაგალითად დავასახელებთ მთიულეთში ხანდოს ხევის სოფ. ვეშაგურთას, სადაც საბოსტნე ადგილები ეხლაც არის ტერასირებული, და ამავე ხეობის სოფელ წინამხარს, სადაც ტერასირების საუკეთესო ნიმუშს ბალის საკმაოდ დიდი ფართობი წარმოადგენს“ (VIII). ქვის კედლებით შემაგრებული ტერასული უბნები მთიულეთში ბევრგან გვხვდება, დასახლების კომპლექსში კი განსაკუთრებით რელიეფურადაა დაცული სოფ. წინამხარში. სოფელი ხეობის დასაწყისში, მის ორივე მხარესაა გაშლილი. ტერასული დასახლება მარცხენა ფერდობზეა გამოკვეთილი. საკარმიდამო ნაკვეთები საფეხურის მაგვარად არის ფერდობზე განლაგებული. ყოველ მათგანს გარშემო აკრავს ბალი და ბოსტანი, რომელიც ასევე ხელოვნურად დაბაჟნებულ, რამდენიმე იარუსად განლაგებულ მოედნებზეა გაშენებული. ტერასის კედლები მშრალი წყობითაა ნაგები და მერყეობს 1—1,5 მეტრის ფარგლებში. ყველაზე მაღალი კედელი 2 მეტრს არ აღემატება, სიგრძე 10—15 მეტრია. ხანდოს ნაპირებზე ქვის მასალის სიუხვე მათ მშენებლობას აადვილებს.

მსგავსი სურათი მეორდება სოფ. ვეშაგურთაში. აქ ტერასებზე ხილის ხეები ჰარბობს. ქვის კედლებით შემაგრებული ბაქნები კარმიდამოს ახლოა. ტერასული ნაკვეთები მუდმივ განოციერებას მოითხოვს. მორწყვა როგორც ძველად, ისე ახლაც არარეგულარულ ხასიათს ატარებს.

ქვის კედლებით შემაგრებული ტერასული ნაკვეთები დადასტურდა ასევე გუდამაყარში. თავისი შინაარსით იგი ახოს ალების წესს უკავშირდება. ამ თვალსაზრისით თვალსაჩინო ობიექტია სოფ. ჩოხი, რომლის დასახლება ბევრგან ტერასულ სახეს ატარებს. ამას განსაკუთრებით კარგად გადმოსცემს ჩოხის ზედა უბნის დასახლება. ტერასირებულ მოედნებზე გაშენებული ბალი და ბოსტანი ძველად ნაშენი კედლებითაა გარშემორტყმული და მას ეფუძნე-

⁶ ცხავატში დაცულია მაცხოვრის ეკლესია ლაპიდარული წარწერით, რომელიც პალეოგრაფიულად X საუკუნით თარიღდება (XX, 5).

ბა. წინათ ამ ფართობში პურეული მოჰყავდათ. დღესაც საქონლის ნაკელით ანოყიერებენ და პერიოდულად რწყავენ. ტერასების მოწყობის წესები კარგად ახსოვთ ასევე სოფ. ხოზას უხუცეს მკვიდრთ. მათი შექმნა ახალი ნაკვეთის ათვისებასა და ამავე დროს მის დაცვას ითვალისწინებდა. ამ მიმართებით საინტერესოა ტერასული მდებარეობის ადგილობრივი აღმნიშვნელი ტერმინი და კ რ ი ლ ი მ ა მ უ ლ ე ბ ი. ესაა მთებში საკმაოდ შვეული მდებარეობის უბნები, რომლებიც მისადგომ ადგილებშია გამოვავებული და ნახნავი ზედაპირი ქვითაა შემავარებული. მთიულეთ-გუდამაყარში, რომლის რელიეფი არ წარმოადგენდა მარცვლულ კულტურებისათვის იოლად ასათვისებელ გარემოს, ადგილობრივი მოსახლეობა ყველა ღონეს ხმარობდა არსებული რესურსების მაქსიმალურად გამოყენებისათვის. ამიტომ ჩატარებულ ღონისძიებათა რიგში ნიადაგის ახოდ გადაქცევა და მისი ტერასირების მეშვეობით ახალი ნაკვეთების შექმნის პრაქტიკა დიდი სამეურნეო დანიშნულების მქონე იყო. დღეისათვის ტერასული უბნები მხოლოდ დასახლების კომპლექსში შეიძლება იყოს ნახანი.

ხ ე ვ ი. ხევი საქართველოს მაღალმთიანი ზონის ტერიტორიას მოიცავს. კლდოვანი, ძლიერად გადაკვეთილი მდებარეობის გამო მოსახლეობას მიწათმოქმედებისათვის ათვისებული და დამუშავებული ჰქონდა მცირე დაბლობებში და მთის კალთებზე მიმობნეული მიწის ნაკვეთები. მაღალი მდებარეობის სახნავებს მუდმივ საფრთხეს უქმნიდა თოვლდნობა და წვიმით გამოწვეული ნიადაგის დარეცხვა. მათი შენარჩუნების მიზნით, არსებული მიწის ფონდის დაცვის საჭიროებით იყო ადგილობრივ შეპირობებული ფერდობის გამოვარებისა და მისი კედლით შემავარების საშუალებათა გამოყენება.

ფერდობზე ტერასული ნაკვეთების მოწყობა შემდეგი წესით ხდებოდა: ფერდობის დახრილობის შესატყვისად ამოაშენებდნენ სათანადო კედელს; მერე იწყებდნენ ფერდობის ხვნას სა ბ რ უ ნ ა ვ ი გ უ თ ნ ი თ, კედლის გაყოლებათ, ისე, რომ ნახნავი მიწა კედლის ნაპირისაკენ მოექციათ. რამდენიმე პირის გავლის მერე, როდესაც მიწაყრილი სათანადო დონეს მიაღწევდა, განავრძობდნენ კედლის მატებას. ასე გრძელდებოდა რამდენიმე ხანს ისე, რომ ტერასული ნაკვეთის საბოლოოდ გაფორმების პროცესი ზოგჯერ 10—15 წელსაც გასტანდა. დროთა მანძილზე ფართობი დასრულებული, სწორი ზედაპირის სახეს ღებულობდა, სადაც ითვისებოდა მარცვლული. აქვე ჰქონდათ სათიბიც. საბრუნავი გუთნით სატერასე ფართობის მოხვნა ასე ხდებოდა: ჯერ ერთ პირს გაატარებდნენ თავიდან ბოლომდე, მერე ამოიღებდნენ კ ა პ ზ ე, შ ტ ო ზ ე დამავარებულ სახნისს და ახლა უკან დააბრუნებდნენ. ასე იქმნებოდა მთის კალთებზე ნ ა ხ ნ ა ვ ი, ნ ა ძ რ ა ვ ი მიწა. მისი ჩამოშლის ყველაზე საშიშ ადგილებში მიღებული იყო მთლიანი, დამცველი კედლის ამოშენება, რომელიც საფუძველს უმავარებდა მთელ ფართობს.

კედლების აგება იცოდნენ აგრეთვე მთებზე, ძლიერი ნიადაგების გავლის ადგილებში. წყლით დარეცხილ მიწაზე იტყვიან — ხ ე ვ შ ი ა დ გ ი ლ ი დ ა ი - ხ ა ხ ა ო. დამოილ, დახრამულ ნიადაგს ხ ა ხ ი ე რ ქ ვ ა. ტერასის კედლების სიგრძე 5—6 მეტრს არ აღემატებოდა; უფრო მომცრო 2—4 მეტრის სიგრძისა იყო. კედლებს სიმაღლე 2 მეტრამდე ჰქონდა. ხშირად ტერასულ ნაკვეთებს ერთიმეორისაგან ბ ე ქ ე ბ ი — მთის ბუნებრივი, დამრეცი ქანობი მიჯნავდა, რომელიც ბალანით იყო დაფარული. ასეთ ადგილებში იარუსულ განლაგებას ცვლის ფერდობზე გაბნეული, ცალკეულ უბნებად მოწყობილი ბაქნები.

ტერასულ ვაკეებზე ეთესათ სვილი, ქერი, უფრო ხშირად ქერ-სვილი. ხდებოდა მათი შეძლებისდაგვარად რწყვა, განსაკუთრებით ხ მ ე ლ ი ა დ გ ი -

ლები ს. ამისათვის 4 თითის დადებაზე, რასაც ბარის წვერი ამოიღებდა, კრიდნენ თხრილს და პატარ-პატარა არხების მეშვეობით უნაწილებდნენ წყალს ყველა ნაკვეთს. ტერასების განოციერება ყოველ წელიწადს იყო საჭირო. ტერასების კედლების მშენებლობაში გამოყენებული იყო ბასრი ქვა. იგი მოიპოვება მდინარის პირებზე, ხევებზე, მთებში, იყენებენ სააღმშენებლოდ. ბასრი ქვით ნაშენი კედელი მშრალი კედელია, მას ქაქის კედელსაც უწოდებენ, რადგან ჭიმით ქაქს⁷ ეკუთვნის, მაგრამ მასზე მაგარია. ბასრი ქვა ტერასული კედლების მშენებლობის ძირითადი მასალაა⁸.

იმერეთი. ტერასული მეურნეობა ტრადიციული დარგია დასავლეთ საქართველოს ბევრ რაიონში. უძველესი დროიდან დამუშავებული იყო ფერდობები, სადაც სახვნელი იარაღის გამოყენება კირდა და თოხით ხდებოდა მიწის ათვისება. თავისებური კლიმატური გარემო, მცენარეული საფარის სიუხვე, ზედაპირის ძლიერი დასერილობა, ჰარბი ატმოსფერული ნალექები და მთაგორიანი რელიეფი ხელს უწყობდა მიწის ახალი ფართობების გამონახვის პრაქტიკული ღონისძიებების განხორციელებას.

იმერეთში ქვისკედლიანი ტერასები განსაკუთრებით რელიეფურადაა შემონახული წულუკიძისა და ჭიათურის რაიონებში. აქ, ქვის კედლებით, ყორეებით შემაგრებულ ტერასებზე გაშენებულია კარმიდამო, ვენახი, ხილის ბაღი და ბოსტანი. ასეთი ეზოები მთის ზოლში გვხვდება, სადაც მთის ფერდია და აქეებია განვითარებული.

ტერასების შესანიშნავი ნიმუშებია დაცული სოფ. ღვედში (წულუკიძის რ-ნი), რომელიც მაღალ გორაკზეა გაშენებული. თითქმის მისი ყველა უბანი ქვისკედლიანი ყორეებითაა შემოსაზღვრული და მას ეფუძნება, რომელიც დასავლეთ საქართველოში ტერასების მშენებლობის მაღალი კულტურის ერთერთი საუკეთესო ნიმუშია.

ქვისკედლიანი ტერასები ჭიათურის რაიონში გამოყენებულია ვაზისა და ხილისათვის. გვხვდებით მასზე სიმინდის ნათესებს. ტერასების ფართობი ამ რაიონებში 50 — 100 კვ. მ ფარგლებში მერყეობს. ყორეებში მოქცეულ ნაკვეთებს იმერეთში „ირმოცულ“ ეზოებს უწოდებენ, რომელიც რამდენიმე „ნაჭრალა“ გაბნეული. თითოეული ნაჭერი სხვისი ეზოსაგან ყორითაა გამოთიშული. მიწის დაქუცმაცებულობა არ იძლევა საშუალებას, რომ პატრონს თავისი საკარმიდამო და ეზო „ერთ ყორეში“ ჰქონდეს მოქცეული (XVI, 52).

სამეგრელო. საინტერესო ტერასული უბნებია ჩხოროწყუს რაიონში, მუხურის სასოფლო საბჭოს ტერიტორიაზე, ხობისწყლის ხეობის ზედა წელში (ტაბ. III). მუხური ძველი დროიდან ამ ადგილის ეკონომიკური, სტრატეგიული და კულტურული ცენტრი ყოფილა. მუხურის უბნების დიდი ნაწილი მთა-ფერდობებზე იყო შეფენილი (ლაკადა, მთაოსინდალე და სხვ.). სოფ. მუხურის ჩრდილო-აღმოსავლეთ ნაწილში ძველთაგანვე ტერასული ტიპის მიწათმოქმედება იყო განვითარებული. მცირე, ქვის ღორღით და ღობურით გამაგრებული ტერასული ტრანშეები კიბისებურად მიყვებოდა ფერდობებს და ჰალა-ჰალას და დაფარული იყო ღომისა და სიმინდის ნათესებით, ხილითა და ყურძნით (XXI, 9). მუხურის ტერიტორიაზე დადასტურდა რამდენიმე ტერასული უბანი, რომელიც ადრე გაბედავების ნასახლარი იყო. ადგილს ლეგაბედეს უწოდებენ, იგი მუხურის ჩრდილო-აღმოსავლეთით მდებარე მთების კალთებზეა განლაგებული. ტერასული უბნები მიკვ-

⁷ ქაქის ჭიმის ქვას ხევში ასახელებს ს. მაკალათია (V, 13).
⁸ მასალა მოგვაწოდა გ. ჩიქოვანმა, რისთვისაც მადლობას მოვახსენებთ.

ლეულია სოფლიდან 1 კმ-ის მოშორებით, მცენარეულით დაბურულ ფერდობებზე. ხელოვნური ტერასები ცალკეულ ნაკვეთებად არის წარმოდგენილი, ყოველ მათგანს ერთმანეთისაგან ქვის დაბალი კედელი, ყო რ ე // ხ უ რ გ ი მიჯნავს, რომელიც ღობის როლსაც ასრულებს. მიდამო გატყიანებულია და გავერანებული, ადრინდელი დამუშავების კვალიც არ ეტყობა. ტერასული ხელოვნური კედლები საკმაოდ რელიეფურად ასახავს ფერდობზე მათი განლაგების სტრუქტურას. შემორჩენილ უბნებზე 6 და 7 იარუსიანი კედლების დადგენა შეიძლება. კედელი დიდი ღრუბებისაგან არის ნაგები და მთლიანად ხავსი და ბალახი ფარავს. ფერდობზე ბევრგან კლდოვანი ქანობი მიწის ზედაპირზეა ამოზიდული და ბუნებრივ ზღუდეს ქმნის. ასეთ ადგილებში ბუნებრივი ქანობის კონტური ფერდობის გაყოლებაზე ამოშენებულია და გავრცელებული ქვის მშრალი წყობით, რომელიც საბოლოო სახით აფორმებს ტერასულ კედელს. ფერდობზე თითოეული ნაკვეთი, ანუ მიჯნებით შემოსაზღვრული ფართობი საკმაოდ დიდია და 30—35 გრადუსამდე დახრილობას ქმნის. ათვისებული ფერდობის განფენილობა 250 მეტრამდეა. კედლების სიმაღლე მერყეობს 1,5—2 მეტრს შორის. ფერდობზე აქა-იქ მოჩანს გადაგვარებული ვაზის ნაშენები. ხალხში დაცული ცნობებით უფრო გვიან აქ ყანა ჰქონიათ გამართული. ძველი ყორეები გავრცელებული ყოფილა აგრეთვე ლ უ გ ე ლ ა ს ხეობასა და მის მარცხნივ განლაგებულ საყანეებთან, რომელსაც მოსახლეობა ზინდს უწოდებს: ასევეა ხობისწყლის ხეობაში.

უძველესი ტერასირებული უბნები მიკვლეულ იქნა გ ე გ ე ქ კ ო რ ი ს რ ა ი ო ნ შ ი, გაჭედელის სასოფლო საბჭოს ტერიტორიაზე სოფ. I ბ ა ლ დ ა ს მიდამოებში (ტაბ. IV). ძველი ყორეები ზ ე ბ ე რ დ ე - კ ი რ დ ე ს ანუ ზებერდეს მთის კალთებზეა განლაგებული. ადგილის სახელია რ ო დ ი. ფერდობის დახრილობა 35—40 გრადუსი და ზოგან მეტიც არის. გრუნტი ქვიანი, ძლიერად ეროზირებულია, ნიადაგური ფენა დაშლილია და დარეცხილი. ყორეების ადგილები მცენარეულისაგან თითქმის შიშველია და კედლის ერთიანი კონტურის დადასტურება არ ხერხდება. შემორჩენილი უბნების მიხედვით შესაძლებელი ხდება როგორც მათი იარუსული განლაგების დადგენა, ასევე სამეურნეო პროფილის ხასიათის გადმოცემა. ყორის კედლები 6 იარუსამდე აღის. ფერდობის შვეული ექსპოზიციის მონაკვეთში, ვაზის გაყოლებაზე შედარებით კარგადაა დაცული რამდენიმე ყორის ფრაგმენტი, რომლის სიმაღლე 1,5 მეტრია. ქვის წყობა იმეორებს საქართველოში გავრცელებულ ტრადიციას და მშრალადაა ნაგები.

ადგილობრივ, ტერასების მოწყობის პრაქტიკულ დანიშნულებას მიწის დაშლასა და დარეცხვას უკავშირებენ: წინაპრებს აქ ვაზი ჰქონიათ გაშენებული, ხოლო ომის დროს ღომი და ჰევაი ეთესათ. კარგად არის დაცული ხალხის ხსოვნაში ყორის შენების წესები და ფერდობის ათვისების საშუალებანი. ყოველი ტერასული ფართობის თავში მიწის დასამაგრებლად რგავდნენ ხეებს — კაკალს, წაბლს, მუხას, რაც დღესაც კარგად ჩანს შემორჩენილ ტერასირებულ უბნებზე. ყორეების მშენებლობის პრაქტიკა კარმიდამოს კომპლექსში დამოწმდა სოფ. მეორე ბალდაში, სოფ. მესამე ბალდაში, სალხინოში, ლეცავეს უბანში. კურზო-დობერაზენში და სხვ. ძველი ყორის კარგად შემონახული ფრაგმენტები დაცულია ამჟამად სალხინოში, დადიანების ყოფილი სასახლის ეზოში და იცავს ჩამოქცევისაგან 15 გრადუსი დახრილობის დიდ ფართობს. ს ე ვ ა ნ ე თ ი. ტერასული მეურნეობა სვანეთში სპეციალურად არ არის შესწავლილი. ლიტერატურული მონაცემებით ტერასები ყოფილა გასული სა-

უკუნის ბოლოს სადადიანო სვანეთში, ჩოლურის თემში, რაზედაც შემდეგ ამონაწერი მიუთითებს.

„... ზოგან ვიწრო ხეობა ფართოვდება, სადაც განლაგებულია სოფლები, რომელთაც სახნავე-სათიბი ეკვრის. ჩვენ გაკვირვებას არ ჰქონდა საზღვარი, როდესაც დავინახეთ, რომ ხეობის ორივე მხარე ასეთ ადგილებში სწორ ტერასებად ეშვება და თითოეულის ნაპირი გულდაგულ ამოშენებულია ქვით. უკიდურესი იყო ჩვენი ვაოცება, როდესაც გავიგეთ, რომ ყველა ეს ტერასა ხელოვნურია. მოაქვთ ნიადაგი და ფერღობები, ადრე სრულიად გამოუყენებელი, გადაქცეულია საუკეთესო მიწად, სადაც თესენ სიმინდს, ფეტვს, ხორბალს, ხოლო მაღალ კალთებზე — ქერსა და ჭვავს“ (XXXIII).

ამრიგად, დასავლეთ საქართველოში ნიადაგების ათვისების ტერასული ფორმა მაღალგანვითარებულ ტრადიციას ამჟღავნებს. სამეგრელოში ქვისკედლიანი ტერასების აღმოჩენა შესაძლებელს ხდის ამ სახის ხალხური ღონისძიებანი დასავლეთ საქართველოში მივიჩნიოთ იმ ერთიანი, ზოგად-ქართული კულტურის ელემენტად, რომელიც ყველაზე რელიეფურად დღეს მესხეთშია შემორჩენილი. მათი აღმოცენება და გავრცელება ნაქარნახევია მთისძირა მეურნეობის პრაქტიკული საჭიროებით და შეპირობებულია მცირემიწიანობის, ნიადაგის, ეროზიის, ჰარბტენიანობისა და სათანადო კულტურების მოვლამოშენების მდიდარი გამოცდილებით.

2. ხისკედლიანი ტერასები. ქანობის დაშლისა და ეროზიისაგან დასაცავ ხალხურ სამეურნეო ღონისძიებას წარმოადგენს მიწის ხით შემაგრების წესი, რაც ფერღობის დაცვას ისახავს მიზნად. იგი ფართოდაა გამოყენებული მთელ საქართველოში, აჭარაში კი განსაკუთრებით რელიეფურადაა დაცული.

აჭარაში. ხისკედლიანი ტერასის ტიპს წარმოადგენს აჭარაში საყოველთაოდ გავრცელებული კადონი, რომელსაც ასევე სანკალს უწოდებენ. კადონის ქვესახეობაა ე. წ. ჰერიანი კადონი, რომელიც მის განვითარებულ კონსტრუქციას წარმოადგენს. ძეღური ტერასის განვითარებული სახეა ასევე ბორკილი. კადონი მარტივი სახის ბაქანია, რომელიც ფერღობს იცავს დაშლისაგან. მის მოსაწყობად ნიადაგს პალოებით მწკრივად „დაპასლავდნენ“. მათზე საგანგებოდ შერჩეულ საკადონე ძეღებს „ლატნებს“ მოაწყობდნენ, რის შემდეგ ყანას მოფოცხავდნენ და მონაფოცხ-მონაგარს კადონის „ლატანს“ მიაყრიდნენ. ეს იყო დაკადონება. ახლებში კადონები ერთ-ერთიანი იცოდნენ, მაგრამ სადაც ქანობი დიდი იყო, უფრო სქელტანიან ერთ-ან ორ ლატანს გაუღებდნენ. ასეთი კადონი მცირე ბაქანს ქმნიდა და 1—2 ძელით გამართული ფრონტალური კედელი ჰქონდა. საკადონედ გამძლე, მაგარი ჯიშის ხეებს არჩევდნენ. კადონის განვითარებული კონსტრუქციაა ჰერიანი კადონი და ბორკილი.

ჰერიანი კადონი იმეორებს კადონისათვის დამახასიათებელ ელემენტებს, დამატებით აქვს ე. წ. ჰერი, რომელიც კადონს უფრო მყარ საფუძველს უქმნის და მიწის საცავს წარმოადგენს. ჰერიანი კადონი დიდ დატვირთვას უძლებს და ძირითადად ყანის ბოლო ტერასებსა, ეზოს პირებში და „ეზოკარში“ გვხვდება. ბორკილი ძეღური ტერასის განვითარებული სახეობაა. ამგვარად ნაგები კედელი ადვილად არ ირღვეოდა, ბორკილი განსაკუთრებით დიდ დატვირთვას იტანდა. კედლის გასწვრივ, წინა მხრიდან ყოველ 3—4 მეტრზე საგანგებოდ დარგული ტირიფის ხე ახლდა, რომელიც 2—2,5 მეტრის სიმაღლეზე იყო გადაჭრილი და გასწლული.

* მოტანილი ტექსტი ემყარება ნ. ჩიჭავაძის ნაშრომს.

აქარაში კადონური წესით მიწის შემავრების ფაქტები დღესაც არაერთგან მოწმდება. კადონის შემონახულობის საუკეთესო ნიმუშია სოფ. ინაშარიძეები (ქედის რაიონი).

გ უ რ ი ა. ხის მეშვეობით ნიადაგის შემავრების ხალხური საშუალებანი ფართოდაა გამოყენებული გურიაში. ისინი ბევრ საერთოს ამჟღავნებენ როგორც კონფიგურაციით, ასევე პრაქტიკული დანიშნულებით ტერასული მეურნეობის ფორმებთან და თავისი ხასიათით ტერასული მეურნეობის გაგებას შეესატყვისებთან. გურიაში დასტურდება ნიადაგების დაცვის ხალხური წესები, რომლებიც ადგილობრივ და ბ ე კ ე ვ ი ს სახელითაა ცნობილი. ბ ე კ ი დამუშავებულ ფართობს უკეთდება ჰორიზონტალურად და ხით შექმნილ გამავრებას წარმოადგენს. ბეკისათვის მიწაში ხის პალოებს ჩადებდნენ, მაგრად მოტყეპინდნენ და ზედ დიდ ხეებს მოაწყობდნენ, პალოები ბეკისათვის განკუთვნილი ხის მორების დასამავრებლად იყო საჭირო. შემდეგ ზედ ჩალასა და მონაჯაფს მიაყრიდნენ და ზემოდან საუკეთესო ხარისხის მიწას ამატებდნენ. ბეკების გამართვა თითქმის კადონის ანალოგიურად ხდებოდა. ბეკების სიმრავლით განსაკუთრებით გამოირჩევა სურების ხეობა (ჩოხატაურის რაიონი), მათი გამოყენება იცოდნენ საკარმიდამო ნაკვეთებშიც, სადაც ხილი და ვენახი იყო გაშენებული (XVII).

უკედლო ტერასები

1. მევენახეობა-მებაღეობისათვის გამოყენებული, კედლიანი ტერასის ანალოგიურია უკედლო ტერასები, რომელთა კონსტრუქცია ერთ პრინციპს ემყარება. უკედლო ტერასებს ქვის წყობით შექმნილი შემავრება, ზღუდე არ უკეთდება. ეს ტიპი გამოსახულია ფერდობის ნაკლები დახრილობით და ზღვის დონიდან 300—1000 მეტრის გარდამავალ სარტყელს განეკუთვნება.

ქ ა რ თ ლ ი. უკედლო ტერასები საყოველთაოდაა გავრცელებული ქართლის რეგიონში. ისინი დადასტურებულია გორის, კასპის, მცხეთის, თეთრიწყაროს რაიონებში, დიღმის ხეობაში, თბილისის შემოგარენში. მათი მოწყობა ფერდობში მიწის თანდათანობით გადმოთხრის პროცესში ხდება, ერთმანეთისაგან ბალახით დაფარული ფერდობის ბუნებრივი დახრილობა მიჯნავს. თითოეულ ფართობს შიდა მხარეს აქვს დაქანება. უკედლო ტერასის რამდენიმე სახეობაა დადასტურებული: ბ ა ზ ო // ბ ე ზ ო, // ე ტ ი // ი ე ტ ი, ბ ა ქ ა ნ ი // ბ ე ქ უ მ ი // ტ ა ხ ტ ი // ჩ ე ჩ მ ა. ბ ა ზ ო ეწოდება როგორც ტერასას, ასევე კვალს. როდესაც იტყვიან — „ფერდობი ბაზოთ გაკეთდა“ — ეს ნიშნავს ფერდობის დატერასებას; „ორი ბაზო ხახვი მაქვს“ — მიუთითებს, რომ ერთ ტერასზე ორ ნაკვეთად, კვალად, ბაზოდ, ხახვია დარგული. ბაზოს ზოგან გატეხილ მამულს უწოდებენ, რომელიც ადრე ნახოარ ტყის პირებზე ტერასულად იყო მოწყობილი (სოფ. ნიზისი, სოფ. სასხორი). ბაზოები იცავს ნიადაგს და ც უ რ ე ბ ი ს ა გ ა ნ. მათზე ძირითადად ბალი და ბოსტანია გაშენებული. ბაზოებს აწყობდნენ ბარის, წერაქვის, თოხის, რკინის კეტისა და ნიჩბების საშუალებით. ეს მძიმე სამუშაო ხშირად გაერთიანებული ძალებით წარმოებდა, რასაც ქართლში და ძ ა ხ ი ლ ს და უ ლ ა მ ს უწოდებდნენ (XIX).

ბაზოსთან შედარებით ე ტ ი დიდი მოცულობის ტერასულ ფართობს ეწოდება. იგი გამოყენებულია როგორც ხილისათვის, ასევე სიმინდის ყანისა და ბოსტნისათვის. ბ ა ქ ა ნ ი და ტ ა ხ ტ ი ძირითადად სავენახე ადგილე-

ბია, რომლებიც მოცულობით ბაზოსა და იეტს ჩამოუვარდება. ტახტების იარუსული განლაგება უფრო მკვეთრადაა გამოსახული, დასტურდება მათი 5—6 იარუსიანი კომპლექსები, მაშინ როდესაც ბაზოები და ეტები 2—3 იარუსს არ აღემატება. დღეს ტახტებზე ვაზის გაშენება ძველი ტრადიციის გაგრძელებაა. აქაური ჯიშები — ბუდემური, გორულა, თავკვერი, ქიწნურა და სხვ. საუკეთესოა ბაქნებზე და დაბლობთან შედარებით მაღალი ხარისხის პროდუქციას იძლევიან. ქართლის ტერასები დღესაც წყლის შიდა რესურსებით არის მომარაგებული. ამჟამად გამოყენებულია საბაღედ, საბოსტნედ და სავენახედ.

აჭარა. უკედლო ტერასის აღმნიშვნელია აჭარაში ო რ ო კ ი. იგი მოწყობილია ფერდობზე და განსაკუთრებული თვისებების ნოტიო ნიადაგებზე. ოროკოებს აკეთებდნენ როგორც სახენელით (ჯილდით), ასევე თოხით, ეს მაშინ, როდესაც მიწას დიდი დაქანება ჰქონდა და გამწევი ძალა არ მიუღდებოდა. ოროკოების ბაქნები და მათ შორის კედლებიც დახრილია. ფართობიც ნაკლები აქვთ (ქვისკედლიან ტერასებთან შედარებით). მათი გავრცელების ძირითად არედ ქვემო აჭარა, მაჭახლის ხეობა გვევლინება. ამჟამად მათი ძირითადი ნაწილი მთლიანია, ხლო ზოგი მათგანი კარგად არის შემონახული და დღესაც გამოყენებულია (XII).

2. მემინდვრეობისათვის გამოყენებული — ლარები. საქართველოს გარდამავალი ზონის სარტყელში საყოველთაოდ გავრცელებული ჩანს ნიადაგების ათვისების თავისებური ფორმა. რომელიც ტერასულ პრინციპს ემყარება და შესაძლებელია მისი ცალკე სახეობად გამოყოფა. ლარები ანუ ნახნავი ტერასები ფერდობის ხენის პროცესში შექმნილი სავარგულებია, რომელთა ხვედრითი წონა მარცვლეული კულტურების მწარმოებელ რაიონებში საკმაოდ მნიშვნელოვანი ჩანს.

მესხეთი. მესხეთში მეურნეობის მზარდი მოთხოვნილებები დამატებითი სახნავი ფართობების შექმნის პრაქტიკულ ღონისძიებაში გამოიხატება. ამ მიზნით, მაღალ ფერდობებზე და მთის კალთებზე სახნავ-სათესად ათვისებული იყო მიწის ნაკვეთები — ლარები¹⁰.

თავდაპირველად საჭიროა განისაზღვროს როგორც აღნიშნული ტერმინის შინაარსი, ასევე ის შესატყვისობა, რომელიც მისი სამეურნეო მნიშვნელობით ხმარებას უდევს საფუძვლად. „ლარი — წელი შეგრებილი“ — განმარტავს ს. ს. ორბელიანი. ლარის ადგილობრივი გაგებაც ანალოგიურია: იგი ცხვრის წელებისაგან დამზადებული გრძელი სიმი, რომელიც ჩონგურს უკეთდება. ლარი მესხეთში ეწოდება აგრეთვე მატყლის საპენტად გამოყენებულ ხელსაწყოს, რომლის მთავარი ელემენტია ლარი — გრძელი სიმი, ასევე დამზადებული საქონლის წელებისაგან. იგი ბოლოებით ჩამაგრებულია ჩარჩოში და ხელის სათანადო მოქმედებით ახდენს მატყლის დამუშავებას. მთლიანად საპენტი მოწყობილობის სახელწოდებაც ამ ელემენტისაგან წარმოსდგება. ის ანალოგია, რომელიც მკლავდება ლარის სამეურნეო ტერმინოლოგიაში, სწორედ მისი სიწვრილის, სისწორისა და სიგრძის გაგებასთანაა დაკავშირებული¹¹.

ლარი ფერდობზე, მთის მაღალ კალთებზე გამოხსნული მიწის ნაკვეთია, რომელიც პერპენდიკულარულადაა შეჭრილი ნიადაგში და სახნავ-სათეს ფარ-

¹⁰ მესხეთის ლარების შესახებ სათანადო ეთნოგრაფიულ მონაცემებს შეიცავს 1973 წ. გამოცემული ჩვენი მონოგრაფია (ლ. ბ.), (XVIII).

¹¹ ლარ [لار] канал, ручей, проток, пазуха, худой, тощий — М. Гаффаров, Персидско-русский словарь, т. II, М., 1976 г. ?

თობს ქმნის. ფერდობის დახრილობა არ იძლევა მისი გაფართოების საშუალებას, ამიტომ 3—4 კაბდოს სიგანეს არ აღემატება (ადგილობრივი კაბდო 1.75—1,90 სმ უდრის). ფართობის კომპენსირებას იძლევა სიგრძე, რომელიც ლარს არა აქვს შეზღუდული. რადგანაც ლარის ჩამოყალიბება ხდება ფერდობის ხენის პროცესში, რაც ხანგრძლივად მიმდინარეობს, თანდათანობით ხდება მისი გაფართოებაც. ლარებზე ათვისებული მთის კალთები რამდენიმე იარუსადაა მოწყობილი, მათ სიმრავლეს ავრთვე ფერდობის კონფიგურაცია განსაზღვრავს (დახრილობა, სიმაღლე, დასერილობა და სხვ.). შემავარება ან კედელი ლარს არ უკეთდება. ორ ლარს შორის ადგილი ზღვარია, დაკორდებული, ბალახით დაფარული მიწის ზოლი, რომლის სიგანე 7—8 მეტრს აღწევს. ზღვარს განსაზღვრული დახრილობა აქვს ნაკვეთის მიმართ. მას ძველად თავისი გამოყენება ჰქონდა. ეს იყო ხელოვნური სათიბი, ხენის დროს კი საქონლის საძოვრად იყო გამოყენებული.

ლარების ჩამოყალიბება ხდებოდა არა ერთბაშად, არამედ ათეული წლის მანძილზე, ხენის გარკვეული წესის გამოყენებით. მისი დამუშავება მოითხოვდა ყოველი კვალის სიგრძეზე გაყვანის შემდეგ სახენელის ამოღებას და მის საწინააღმდეგო მიმართულებით შემობრუნებას. ამ პროცესს, რომელიც დიდი გუთნისათვის საკმაოდ გაძნელებული და ზოგან შეუძლებელიც იყო, საკმაოდ იოლად ასრულებდა ადგილობრივი სახენელი ჯილღა — გოგორა. ჯილღა არ არის მძიმე სახენელი. იგი მესხეთის მიწა-წყლისათვის უნივერსალურ სახენელს წარმოადგენს. მით უმეტეს ლარებზე, რომელთა მდებარეობა და ფართობის ხასიათი ძნელად დასამუშავებელ პროფილს ქმნის, მხოლოდ ჯილღით იყო შესაძლებელი მიწის დამუშავება. ლარები მაღალი მდებარეობის გამო ძირითადად საგაზაფხულო კულტურებს ეთმობოდა (დიკა, ასლი). მათი განოყიერება და მორწყვა, მიუდგომლობის გამო, არ ხდებოდა. ნიადაგის გაუმჯობესების მიზნით მარცვლეულს უნაცვლებდნენ მრავალწლიან ბალახს ან ზეთოვან კულტურას. იცოდნენ ლარების ყამირად, „ჰაროსად“ გადაქცევა, რომლის დროს ნიადაგი 10—15 წელი ისვენებდა. ხალხური დაკვირვებით ლარების მოსავალი განსაკუთრებით უხვი და მაღალი ხარისხისა იყო. მოსავალი გამოჰქონდათ საცურავებით გამართული მარხილებით, რომელიც დიდ ტვირთს იტევდა.

ინტერესს იმსახურებს ლარების უძველესი კომპლექსი ურაველის ხეობაში, ელიას მთის აღმოსავლეთის ფერდობის გაყოლებაზე, რომელსაც ადგილობრივი მოსახლეობა „დაწყობილ ყანებს“ უწოდებს. ამ კომპლექსში შემავალი საინტერესო ძეგლია გორა ლოდობანა, რომელიც აღწერილი აქვს არქეოლოგ შ. დედაბრიშვილს (XV, 2). ლარების უძველესი უბნები კარგადაა შემონახული ასევე ვერთაყანაში, სოფ. თმოგვის ჩრდილო-დასავლეთი მიმართულებით, მტკვრის ხეობაში.

ლარების საკითხთან დაკავშირებით ყურადღებას იქცევს მტკვრის ხეობაში, კობისხევთან მდებარე სოფელი ლარები (ამჟამად ნასახლარია), რომლის ეთნოგრაფიული შესწავლა მნიშვნელოვანია სამეურნეო ლარების შემდგომი კვლევის თვალთახედვით.

მოტანილი მასალა ნათელყოფს ლარების სისტემის მნიშვნელობას მესხეთის სამეურნეო ყოფაში, რომლის მასშტაბები მის ფართო პრაქტიკულ დანიშნულებაზე მეტყველებენ და ერთხელ კიდევ მიუთითებენ აქაური მემინდვრობის მაღალ დონეზე, მის ინტენსიურ ხასიათზე.

ერწო. ლარების სამეურნეო გამოყენების პრაქტიკა დადასტურდა ერწოში. მათი ადგილობრივი სახელწოდებაა ლარი ანუ ლარა. ესაა გვერ-

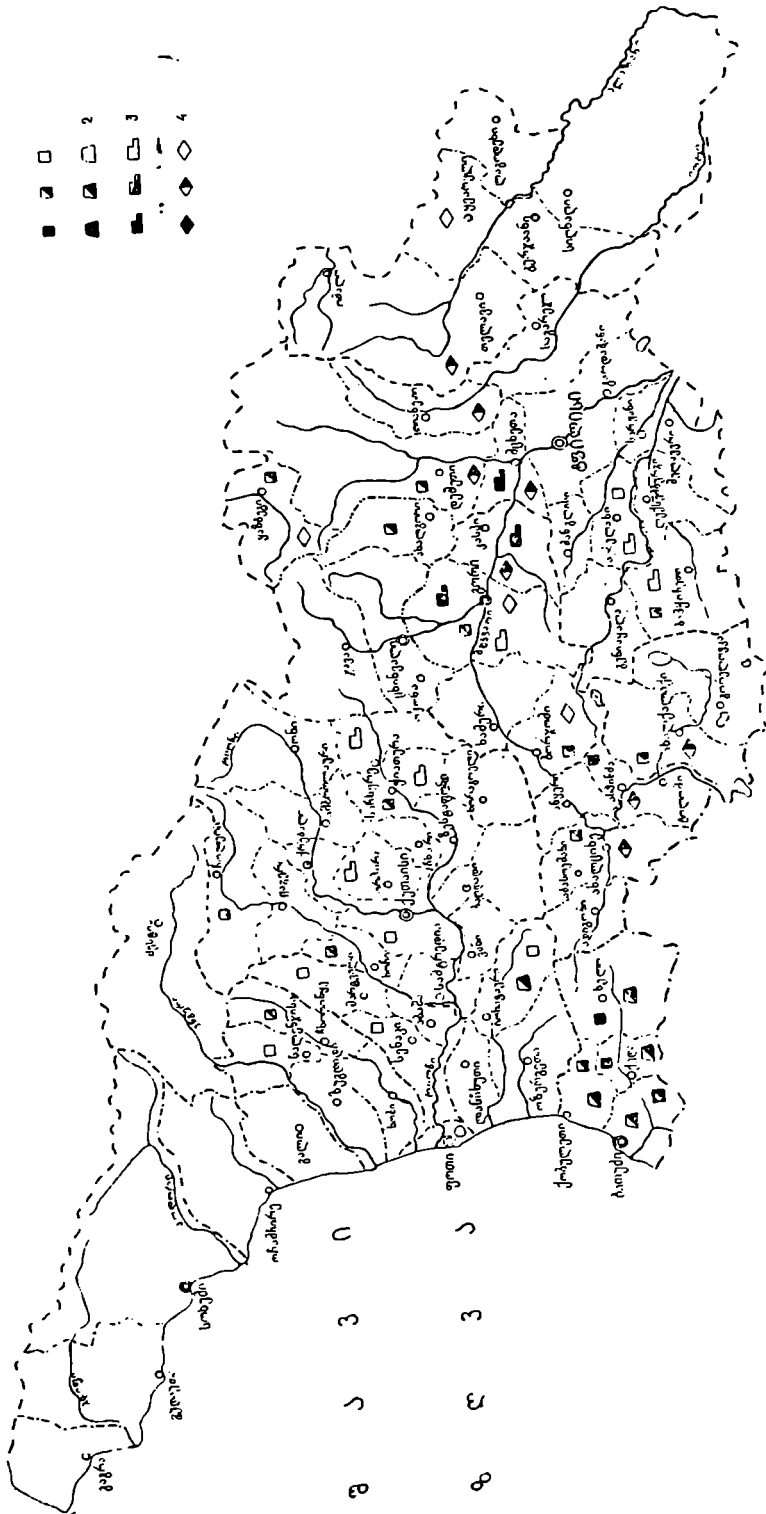

დობის, მთა-გორაკების სახნავეები, რომლებიც ხენის პროცესშია გააკეზული და ვიწრო, გრძელ მონაკვეთებს ქმნის. ლარების განსხვავებული ზომები ადგილობრივ მათი მდებარეობით არის განსაზღვრული, რასაც ფერდობის დახრილობა აპირობებს, რაც უფრო შვეული ხდება ფერდობი, მით უფრო მცირე ფართობი ეთმობა სალარე მამულს. ისევე, როგორც მესხეთში ლარების სიგრძე ზოგჯერ 300—400 მეტრს აღწევს და აღემატება კიდევ.

ლარების შექმნა ერწოში ძირითადად ახოს კულტურას უკავშირდება. სოფ. ნაქალაქარში გვისახელებენ ძველი ახოს ადგილებს, სადაც მამულები ლარებად ჰქონდათ გამართული — ე ე ფ ხ ი ა ს წ ყ ა რ ო ე ბ ი, ფ ი ლ ი პ ე ს ა ხ ო ე ბ ი, ს ა დ ა თ ვ ე, ლ ა რ ე ბ ი და სხვ. ლარების დამუშავებაში აჩეჩს იყენებდნენ. სათესი კულტურებიდან მხოლოდ საგაზაფხულო მოყვადათ — დიკა, ქერი, სვილა. იმ ლარებზე, რომელთაც მაღალი მდებარეობა ეჭირათ, თესდნენ შერეულ მარცვალს — ასლ-დიკას. ლარები ერწოში ურწყავია, ისევე როგორც აქაური საპურე ფართობების დიდი ნაწილი. დღერსათვის ლარები თითქმის მთლიანად მიტოვებულია.

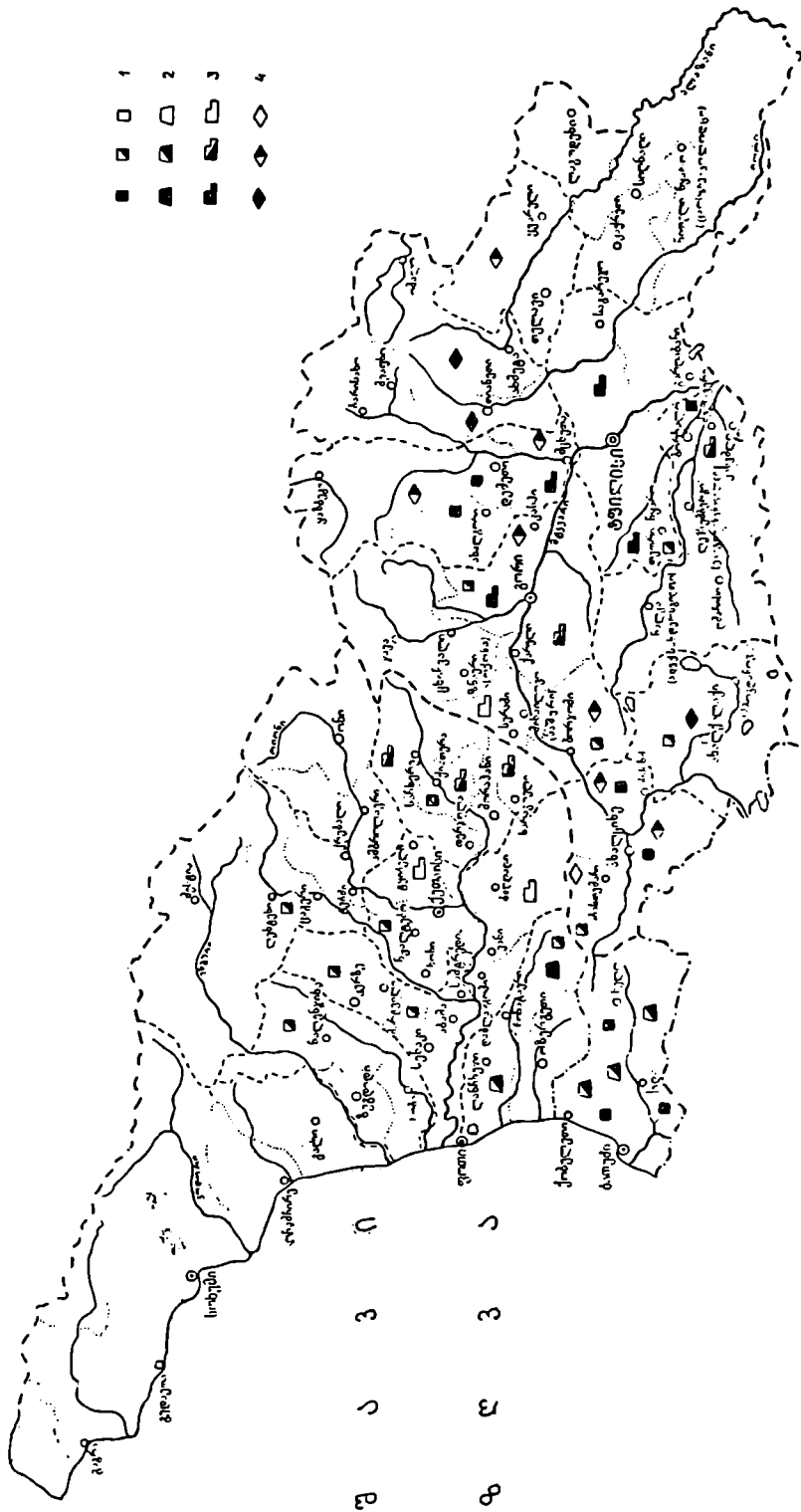
ქართლი. ლარები დადასტურდა ქართლში ლარა მამულების სახელით. ლარებად მოხნული ფერდობები ზოგჯერ დიდი ნაკვეთების შექმნის შესაძლებლობას იძლეოდა და 16—20 მეტრის განის ზოლებად იყო გამოხნული. ჩვეულებრივ ლარების ზედაპირი 8—10 მეტრს არ აღემატებოდა. ლარებით გაბმულ მონაკვეთებზე საინტერესო ცნობებია. დაცული მცხეთის რაიონის სოფ. ზაქაროში. ძველად ლარა მამულები გუთნით იხვნებოდა. ლარებს ერთმანეთისაგან ბალახით შემოსილი მიჭნები საზღვრავდა, რომელთა სიგანე 10 მეტრს აღწევდა. ლარებს უმეტესად მაღალი მდებარეობა ეჭირათ, ახლა ამ ადგილებში ტყეები გააშენეს და სანერგე მეურნეობა აქვთ მოწყობილი, ასეთებია: ჯიდაურას ლარები, ზაქაროს ლარები და სხვ. სოფელ წინამძღვრიანთ-კარში ლარების ადგილებზე ადრე ახლები ჰქონნათ. გატეხვაზე იყო დამოკიდებული, ვინ როგორ გატეხავდა ახოს. იმ ახოს ადგილებში „პატარა ლარა მამულები“ ჰქონიათ და სხვაგან დიდი ლარების მოწყობა სცოდნიათ. სოფლიდან დაშორების მიხედვით განირჩეოდა „ახლო ლარები“ და შორი ლარები. ახლო ლარებში ადრე პური ეთესათ, როგორც საგაზაფხულო ასევე საშემოდგომო მარცვლეული. მერე და მერე სიმინდის თესვას მიჰყვეს ხელი. შორეულ ლარებში ძირითადად საგაზაფხულო თესლი გაჰქონდათ და ზოგჯერ საქონლის საკვებ ბალახს უნაცვლებდნენ. ამჟამად მათი არა მარტო დამუშავება შეიძლება, არამედ მისადგომადაც მიუვალია უგზოობის გამო.

დუშეთის შემოგარენი. ნიადაგის ლარებად დამუშავების წესი დადასტურდა დუშეთისა და ბაზალეთის მთისწინეთის ტერიტორიაზე. აქ ლარები გამოხნული, მთის კალთებზე განლაგებული ფართობებია. ამ ადგილების უმეტესობა ახლა მცენარეულისაგან შიშველშია ან ბუჩქნარითა და თხელი ტყითაა დაფარული. მათი გამოყენება დიდი ხანია არ ხდება. აქაც ლარა მამულები ძველი ნაახოარი ადგილებია. მაგალითად დუშეთ-ახო-ებეს თავისი ლარები აქვს და ორხევის ახობეს — თავისი. ლარები დიდი ხანია მიატოვა ხალხმა და მათი დამუშავება არ ხდება. უხუცესი მთხრობელები, რომელთაც კარგად ახსოვს ახოს ადების წესები, ლარების დამუშავებას არ მოსწრებია. სიშორისა და რთული მდებარეობის გამო ხალხი ერიდებოდა ლარების ხენას. ამჟამად, არა თუ ლარები, ძველი ახოს კარგად მისადგომი ადგილებიც სრულიად უმოქმედოდაა დარჩენილი სათანადო სახენელი იარაღის უქონლობის გამო.

რუკა № 5. ბერასული მიწათმომიჯიდავა (X ს. 30-ანი წწ.).

1. კესკელლანი ტერასები, 2. ხსკელლანი ტერასები, 3. უკვდო ტერასები, 4. ნახვი ტერასები (ლარები)

რუბა № 4. ბიზანტული მიწათმფლობელობა (XIX ს. II ნახ.).

1. ქვისკედლიანი ტერასები, 2. ხისკედლიანი ტერასები, 3. უკანდლო ტერასები, 4. ნახანგი ტერასები (ღარები)

მთიულეთი. მთიულეთში ლარები გვხვდება ხადას ხეობაში. ხეობის მარჯვენა, ძნელად მისადგომ ფერდობებზე საფენურებად განლაგებულია სახნავი ნაკვეთები, რომელთაც ამჟამად არ ამუშავებენ. ნაკვეთების ფორმა და განლაგება რელიეფურად წარმოაჩენს ლარებიან სახნავ მიწდვრებს. ადგილობრივი ცნობებით, ადრე აქ ყანები ჰქონიათ და მარცვლეული უთესიათ. ფერდობის ძლიერი დაქანების გამო ნაკვეთები ვიწროა და განივდაა შეჭრილი, რაც იცავს მას ჩამოშლისაგან და დასამუშავებლად მისადგომს ხდის. ამჟამად აღნიშნული სახნავები მიტოვებულია და მხოლოდ ეთნოგრაფიული ცნობების მეშვეობით ხდება შესაძლებელი ზოგი დეტალის დაზუსტება.

კახეთი. ლარების სამეურნეო გამოყენების პრაქტიკა თავს იჩენს კახეთში (ყვარლის რაიონის სოფ. გრემი, შაქრიანი, ალმატი, საბუე). ადგილობრივ ლარებს უწოდებენ მარცვლეული კულტურებისათვის განკუთვნილ, ფერდობზე შეფენილ სახნავ ტერასებს. ეს უძველესი სახნავ-სათესი ადგილებია, რომელსაც ხალხი გუთნითა და ხარ-კამებით ამუშავებდა. მათი სიგანე 6—7 მეტრი და სიგრძე 100 მეტრზე მეტი იყო. ლარებს შუაში გასდევდა მოუხნავი ბაქნები. ლარებს იყენებდნენ როგორც საგაზაფხულო, ასევე საშემოდგომო კულტურებისათვის. ლარები კახეთში არ ირწყვებოდა, ამჟამად ადრე ლარებად დამუშავებული ადგილები სრულიად მიტოვებულია და ტყითაა დაფარული.

თუშეთი. არსებული მონაცემებით თუშეთში საპურედ განკუთვნილი ლარის ტიპის სახნავები საყოველთაოდაა გავრცელებული. მათი აღმნიშვნელი ადგილობრივი ტერმინებია ბეჭი და ხაგირი, რომელთა ტერასული განლაგება საქართველოში საყოველთაოდ გავრცელებული სახნავი ტერასების სახეს ქმნის. ამაზე დღესაც ნათლად მიუთითებს სოფ. დანოსა და სოფ. დართლოს სახნავების ხასიათი.

ამდენად, საქართველოს ტერასული მეურნეობა კიდევ ერთხელ წარმოაჩენს ადგილობრივი ტრადიციული დარგების — მევენახეობა-მეღვინეობის, მებაღეობისა და მემინდვრეობის განვითარებულ დონეს, რაც ნიადაგების დამუშავების ინტენსიური წესით არის შეპირობებული. იგი იმყარება მდიდარ გამოცდილებას და ქართველი ხალხის მაღალი სამიწათმოქმედო კულტურის კიდევ ერთი უტყუარი მოწმეა (რუკა 4, 5).

ლიტერატურა

- I ივ. ჯავახიშვილი, საქართველოს ეკონომიური ისტორია, წ. 1, თბ., 1934.
- II ს. ს. ორბელიანი, ქართული ლექსიკონი, თბ., 1928.
- III გ. ჩიტაია, ქსნური მთის გუთანი, ენიშკის მოამბე. თბ., 1940.
- IV ს. შაკალათია, ატენის ხეობა; თბ., 1957.
- V ს. შაკალათია, ხევი, თბ., 1934.
- VI ნ. კეცხოველი, საქართველოს მცენარეული საფარი, თბ., 1960.
- VII მ. რამიშვილი, მევენახეობის განვითარება მესხეთში, საქ. სსრ სასოფლო-სამეურნეო ინსტ. შრომები, მე-14, თბ., 1949.
- VIII ალ. რობაქიძე, დასახლების ფორმა ბალყარეთში, კეკ. თბ., 1964.
- IX ალ. რობაქიძე, დასახლების ფორმათა საკითხისათვის ზემო აჭარაში, ბათუმის სამეცნ.-კვლ. ინსტიტუტის შრომები, თბ., 1960.
- X მ. გეგეშიძე, სარწყავი მიწათმოქმედება საქართველოში, თბ., 1962.
- XI ნ. ჩიჭავაძე, ნადაგას დაცვის ხალხური საშუალებანი აჭარაში, კრებ. „აჭარის მოსახლეობის ყოფა და კულტურა“, თბ., 1966.
- XII ნ. ჩიჭავაძე, სამიწათმოქმედო ყოფის ისტორიიდან აჭარაში, თბ., 1971.
- XIII ნ. ჩიჭავაძე, ტერასული მიწათმოქმედება საქართველოში, თბ., 1976.

XIV გ. ჯალაბაძე, მევენახეობა ქსნის ხეობაში, საქ. სახ. მეზ. მოამბე, 30, თბ. 1974.

XV შ. დედაბრიშვილი, სამეხის არქეოლოგიური ძეგლები, თბ. 1959 (ხელნაწერი)

XVI კ. კახიანი, გლეხის კარმიდამო იმერეთში, თბ., 1964.

XVII. ჯ. რუხაძე, დასავლეთ საქართველოს სამაშობოქმედო კულტურა (ხელნაწერი), 1970.

XVIII. ლ. ბერიაშვილი, მემინდვრეობა მესხეთში, თბ., 1973.

XIX ჯ. სონღულაშვილი, მებოსტნეობა თბილისის სანახებში, თბ., 1958.

XX ჯ. გვასალია, მთიულეთის ისტორიული გეოგრაფიიდან, კვე. თბ., 1971.

XXI გ. ელიავა, ჩხოროწყუს რაიონის ტოპონიმიკური კალენდარი, თბ., 1983.

XXII შ. შიქვაძე, მევენახეობა-მელენეობის განვითარებისათვის მესხეთში. თბ. 1958.

XXIII თ. ტატიშვილი, ო. ღამბაშიძე, ვარძიის მუზეუმ-ნაკრძალში ჩატარებული არქეოლოგიური დაზვერვის შედეგები, თბ., 1959 (ხელნაწერი).

XXIV ო. ღამბაშიძე, მესხეთის ისტორიული გეოგრაფიისათვის (ხელნაწერი), 1960

XXV ტ. ჩუბინიშვილი, ამირანის გორა, თბ., 1962; მისივე, მტკვრისა და არაქსის ორმდინარეთის უძველესი კულტურა, თბ., 1965.

XXVI ლ. ჭილაშვილი, ქალაქები ფეოდალურ საქართველოში, თბ., 1965.

XXVII Г. С. Читая, Горное земледелие на Кавказе, Тб., 1960.

XXVIII Х. А. Кинк, Восточное средиземноморье в древнейшую эпоху, Л., 1970.

Glück W. The seventh of archaeological Exploration in the Negew, BASOR, 152, NI, 1958.

XXIX М. О. Косвен, Очерки истории первобытной культуры, М., 1957.

XXX Х. Вермишев, Экономический быт государственных крестьян Ахалцихского и Ахалкалакского уездов, МИЭБГКЗК, т. 3. 1866.

XXXI М. А. Агларов, Андийская группа народностей XIX — начала XX веков, Мах., 1965. Г. Л. Магакян, В. К. Василенко, Горное орошение в Дагестане, Мах., 1958.

XXXII В. А. Амбокадзе, Развитие эрозийных процессов..., ж. «Охрана природы», № 1, 1965.

XXXIII А. Л. Долгушин, Через Сванетию к Эльбрусу, СМОМПК, 1900.

XXXIV Dübojs de Montpereux, Voyage autor du Caucase, Paris, 1839.

თესვა

ვერტიკალური ზონალობის და სათესი კულტურების ჯიშების მიხედვით საქართველოში დგინდება ძირითადად თესვის ორი ტიპი: საგაზაფხულო თესვა და საშემოდგომო თესვა.

როგორც ცნობილია, ზონალობის მიხედვით საქართველო იყოფა ბარად, გარდამავალ ზოლად და მთად. უძველესი წყაროების მონაცემები ამჟღავნებენ, რომ ქვეყნის ზონალური სარტყლების ცოდნა ქართველთათვის უცხო არ იყო, რასაც მიწისმოქმედი ხალხი ძველთაგანვე ღრმა ცოდნით და დიდი ნელოვნებით იყენებდა. შედარებით დაბალ ზოლში (ზღვის დონიდან 700—800 მ-მდე) უმთავრესად მისდევდნენ საშემოდგომო თესვას, გარდამავალ ზოლში (800—1400 მ-მდე) — როგორც საშემოდგომო, ასევე საგაზაფხულო თესვას, ზოგ შემთხვევაში კი ეს უკანასკნელი სპარბობდა კიდეც. მთის ზოლში (1400—2000 მ-მდე) კი უმთავრესად საგაზაფხულო თესვას, საშემოდგომო თესვა კი ან სულ არ იცოდნენ, ან გამონაკლისის სახით.

ვერტიკალური ზონალობის მიხედვით დაბალ ზოლში საშემოდგომოდ თესდნენ რბილი ხორბლის (*Tr. vulgare Vill*) და მაგარი ხორბლის (*Tr. durum*) ჯიშებს. იშვიათად, მაგრამ მაინც ითესებოდა კილიანი ხორბლის საგაზაფხულო ფორმები: ასლი და ზანდური. აქედან ზანდური გვიან შემოდგომაზე ითესებოდა. შემოდგომაზე ითესებოდა ქერიც (*ძველთესლი*). დაბალ ზოლში გაზაფხულობით — სიმინდი...

გარდამავალ ზოლში შემოდგომობით ითესებოდა: დოლის პური, იფქლი, ქერი (*ძველთესლი*), გაზაფხულობით კი იფქლი, ხულუგო, ქერი (*ახალთესლი*). გავრცელებული იყო აგრეთვე დიკა, მახა, ზანდური, ასლი, სიმინდი.

მალალმთიან ზოლში თესდნენ: დიკას, იფქლს, ასლს (I, 64), ქერს.

საშემოდგომო თესვის ვადები მარცვლეული კულტურების საშემოდგომო თესვის ვადები ცალკეულ მიკრორაიონში დამოკიდებული იყო ადგილსა და სათესი კულტურების ჯიშებზე. თუ ბარის, დაბალი ზოლის რაიონებში საშემოდგომო თესვა სექტემბრის შუა რიცხვებიდან იწყებოდა, ვიდრე ნოემბრამდე, შედარებით მალალმთიან ზოლში — ივლის-აგვისტოს თვეებში, რომ ნათესს თოვლის ჩამოყრამდე დაჯეჯილება მოესწრო. ამასთანავე, პირველ რიგში ითესებოდა ის მარცვლეული კულტურები, რომელთაც ვეგეტაციის ხანგრძლივობა ახასიათებდათ. მაგალითად, რაჭაში საშემოდგომო ხორბლის თესვის ვადების დადგენისას გამოუმუშავებიათ შემდეგი წესი: ოქტომბრის უკანასკნელსა და ნოემბრის პირველ კვირას 10—14, ზოგან 7 დღეს, „დაწუნებულ კვირებს“, „ნაძრახს“ უწოდებდნენ (ს. ს. ლაჩთა, ჭალა, შეუბანი). ამ დღეებში არ თესდნენ ხორბალს, რადგან თუ სექტემბერში ნათესი ხორბალი „თუნდა ბედელში გქონია ჩაწყობილი“, ოქტომბრის ბოლოსა და ნოემბრის დასაწყისის ნათესები არ ივარგებს, გაფუჭდება, „ცალბარკალა“||„ცალბაწარა“

გამოვაო. ამ პერიოდში თესვის აკრძალვას საფუძვლად უდევს გლეხის მიერ მცენარის სავეგეტაციო პერიოდის და საერთოდ განვითარების ფაზების ხანგრძლივობის ზედმიწევნით ზუსტი ცოდნა: საშემოდგომო ხორბალი უნდა დაითესოს ან იმდენად ადრე, რომ მოასწროს აჯეჩილება და ისე შეეგუოს ზამთარს, ან „კაკლადვე“ უნდა შეყვეს თოვლს. წინააღმდეგ შემთხვევაში, იგი ფუჭდება და მოსავალი იკარგება. ამიტომ აგვისტო-ოქტომბრის პირველ ნახევარში დათესილი მარცვალი ამთავრებს განვითარების გარკვეულ სტადიას სიცივეების დაწყებამდე. ნოემბრის მეორე ნახევრიდან დათესილ მარცვალს კი უსწრებს ზამთრის სუსხი აღმოცენებამდე და ნიადაგში გაზაფხულამდე „კაკლადვე“ ინახება. ამათგან განსხვავებით, ოქტომბერ-ნოემბრის მიჯნაზე დათესილი მარცვალი იწყებს გაღვივებას, მაგრამ დაზამთრების გამო ვეღარ ასრულებს დაწყებულ პროცესს. ნახევრადგაღვივებულს, „გალოჯილს“ წყალი შეუდგება, დააღპობს, ამიტომ თესლი ფუჭდება, ან ნაკლებ მოსავალს იძლევა. მაგალითად, ცნობილია, რომ რბილი ხორბლის ჭგუფის წარმომადგენელთაგან საშემოდგომოდ ითესება იფქლი და დოლის პური. აქედან იფქლი ითესება სწორედ „დაწუნებული კვირების“ წინ, ე. ი. ოქტომბრის თვის მეორე ნახევრის უკანასკნელ კვირამდე, დოლის პური კი — აღნიშნული კვირების შემდეგ, რადგან ადგილობრივმა მეურნემ იცოდა იფქლის აღმოცენების გრძელი, ხოლო დოლის პურის მოკლე პერიოდის შესახებ (II, 106—107).

გარკვეულ ვადაზე თესვის პრაქტიკა შემუშავებულია ყველა პურეულისათვის, მაგრამ ეს განსაკუთრებით მნიშვნელოვანი იყო დოლის პურისათვის. მოკლე სავეგეტაციო პერიოდის მქონე დოლის პურს ადრე დათესვის შემთხვევაში დაზამთრებამდე სასურველ ზომაზე მეტად განვითარება და ამდენად დაღუპვა ელოდა.

საქართველოს სხვადასხვა კუთხეში დამოწმებულია ზოგიერთი მარცვლეული კულტურის თესვის ვადების შეცვლა. მაგალითად, საგაზაფხულო ხორბლის შემოდგომაზე დათესვის ფაქტი. ეს ღონისძიება ტარდებოდა ქვეყნის ავებელობის შედეგად საშემოდგომო თესლის დაკარგვის შემთხვევაში. გლეხი საგაზაფხულო მარცვალს შემოდგომაზე თესავდა. პირველ წელს მოსავლის ნაწილი მოცდებოდა, მაგრამ სათესლე მასალას მაინც იღებდა. შემდეგ წლებში ეს მარცვალი თანდათან ეგუებოდა შემოდგომაზე თესვის პირობებს და სრულფასოვანი მოსავალი მოდიოდა. მიუხედავად იმისა, რომ საშემოდგომო თესვა აგვისტოში იწყებოდა (III, 105), ისეთი საგაზაფხულო ფორმების თესვა, როგორცაა დიკა, ხულუგო, ზანდური, მხოლოდ გვიან შემოდგომაზე, ნოემბერ-დეკემბერში ითვლებოდა მიზანშეწონილად, რათა მარცვალს „გალოჯვა“ დაზამთრებამდე ვერ მოესწრო და თოვლს „კაკლად შეყოლოდა“. წინააღმდეგ შემთხვევაში, ნათესი დაიღუპებოდა. ეს იყო საგაზაფხულო ხორბლის იაროვიზაციის თავისებური წესი. თესვის ვადების შეცვლა, საგაზაფხულო ხორბლიდან საშემოდგომოს მიღების პრაქტიკა ქართველი გლეხის სამეურნეო გამოცდილების პროდუქტია.

ს ა გ ა ზ ა ფ ხ უ ლ ო თ ე ს ვ ი ს ვ ა დ ე ბ ი. მარცვლეული კულტურების საგაზაფხულო თესვა მარტის თვიდან იწყებოდა, მაგრამ ცალკეულ მიკრორაიონებში ცვალებადი იყო და დამოკიდებული გარემოსა და სათესი კულტურების ჭინებზე. გაზაფხულზე ყველაზე ადრე ქერი უნდა დათესილიყო. მაგალითად, მესხეთში იგი მარტის 1—17-მდე (ძველი სტილით) ითესებოდა. ადრე დათესილი ქერი კარგ მოსავალს იძლეოდა. (IV, 65—70) ნათქვამია: „მარტის თვეში დათესილ ქერს ცხენი კბილში გაიგებსო“. ე. ი. მას უფრო სრული და მაგარი მარცვალი ექნებაო. ამისგან განსხვავებით, მთიულეთის მაღალი ზო-

ლის სოფლებში ახალთესლის ქერის თესვის დროდ აპრილი და მაისის თვე ითვლებოდა. ასევე, აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთის სოფლებში, მაგალითად ფშავ-ხევსურეთში, ხენა-თესვა აპრილის შუა რიცხვებამდე შეუძლებელი იყო.

სიმინდის თესვაც უკავშირდებოდა როგორც კლიმატურ პირობებს, ისე ცალკეული ჯიშის თვისებებსაც. ამ კულტურის თესვის დაწყება ბევრად იყო დამოკიდებული ამინდზე. სიმინდი სითბოს მოყვარული მცენარეა. ამიტომ დასავლეთ საქართველოს სხვადასხვა კუთხეში თესვა სხვადასხვა დროს იცოდნენ, მაშინ, როდესაც „ჰაერი გატყდებოდა“ და ყინვები მოსალოდნელი აღარ იყო. თესვას კენტ რიცხვში, სავსე მთვარეზე იწყებდნენ. მეურნის თვალსაზრისით, ახალ მთვარეზე თესვა არ ვარგა, რადგან სიმინდის ღერო ზრდის პროცესში შეიძლება გადატყდეს.

დასავლეთ საქართველოში, სადაც მაისი ხშირ შემთხვევაში გვალვიანია, დიდი მნიშვნელობა აქვს სიმინდის ადრე დათესვას, რადგან გვალვის დაწყებამდე ნათესი ასწრებს ამოსვლას, ფესვის ზრდას, რის შემდეგაც ის ადვილად იტანს გვალვას და წვიმიან ამინდებში კარგად ვითარდება. სიმინდისათვის არც ნაადრევი თესვაა სასარგებლო და არც დაგვიანებული, რადგან სიცივეში ის ვერ მწიფდება, მაგრამ მოსავლისათვის ადრეულ თესვაზე მეტად საზიანოა თესვის დაგვიანება. დასავლეთ საქართველოს ზეგან და გრილ ადგილებში სიმინდი მოგვიანებით, 15—20 აპრილიდან ითესება, დაბლობ და თბილ ადგილებში კი — აპრილის დასაწყისიდან მაისამდე.

ღომის თესვის ვადები ისევე, როგორც ყველა სხვა მარცვლეული კულტურისა, დამოკიდებული იყო სათეს ჯიშსა და სახნავი მიწის მდებარეობაზე. დაბლობში თესვა აპრილიდან იწყებოდა, შედარებით მაღლობ ადგილებში კი მაისის უკანასკნელ რიცხვებში (V, 85).

ს ა თ ე ს ი ფ ა რ თ ო ბ ი ს ა თ ვ ი ს ნ ი ა დ ა გ ე ბ ი ს შ ე რ ჩ ე ვ ა. ნიადაგების ხარისხი და თვისებები განაპირობებენ სათესი კულტურების ხასიათს. ხალხმა კარგად იცოდა ნიადაგების და ცალკეული ჯიშებისათვის დამახასიათებელი თვისებები და ყველა კულტურას მისთვის შესაფერისი ნიადაგი ჰქონდა და შერჩეული. მაგალითად, დიკა მიდრეკილებას ამქლავებდა ნაკლებად ნოყიერი ნიადაგებისადმი და მწირ, უღონო მიწებში. განსაკუთრებით გვარობდა. ამიტომ იგი ითესებოდა მთის სოფლებში და მაღალი მდებარეობის სახნავებში. დიკას მწირ ნიადაგში თესვის აუცილებლობასა და უპირატესობას მეურნე იმით ასაბუთებს, რომ ნოყიერ მიწაში მას მაქსიმალურად აღმოცენების პირობები ექმნება, ინტენსიურად იზრდება და მისი ჩაწოლისადმი მიდრეკილება მატულობს. ამიტომ ადგილობრივი მეურნე საგანგებოდ არჩევს ამ კულტურისათვის მწირ, ხირხათიან ნიადაგს.

საქართველოში საყოველთაო აღიარება მოუპოვებია დიკასა და ქერის შერეულ ნათესს. ქართველი გლეხი ამ ნათესს ქერ-დიკას, ანდა ქერ-ჰრელს უწოდებს. ქერ-დიკას ნათესის უპირატესობა მის წმინდა ნათესთან შედარებით, რომელიც შედარდება განსაზღვრულ კლიმატურ და ნიადაგობრივ პირობებში, კარგად სცოდნია გლეხს. ქერი მსუყვე ნიადაგის მოყვარულია, დიკასთან ერთად კი უღონო, მწირ ნიადაგებშიც ვარგობს. ცალკე ასეთ პირობებში ქერი სრულიად ვერ აღმოცენდებოდა. დიკასთან ერთად ქერის თესვა განსაკუთრებით პრაქტიკული ჩანს იმიტომ, რომ: 1. ქერი რომ ცალკე დაითესოს მწირ ნიადაგში, ნათესის დიდი ნაწილი დაიღუპება აღმოცენების დაბალი პროცენტის გამო. დიკასთან ერთად კი ქერი კარგად ეგუება ამგვარ პირობებს და მოსავლის მაღალ მაჩვენებელს იძლევა. 2. ქერის თესლი, ცალკე თესვის შემთხვე-

ვაში, მიწის ერთსა და იმავე ფართობზე 3-ჯერ მეტი ითესება ღიქასთან შედარებით. შერეულ ნათესებში, სადაც ქერის თესლი უდრის ღიქას თესლის წონით ოდენობას, ქერის სათესი ნორმის მხოლოდ ერთი მესამედი დაითესება. მესხეთში, მაგალითად, დასტურდება ქერის სათესი ნორმის ასეთი შეფარდება: ღლიურზე ქერი ითესება 8 კოდი, ღიქა — 3 კოდი. 3. მწირ მიწაში ცალკე დათესილი ღიქა მეჩხერი უნდა იყოს. შერეული ნათესის დროს დაწესებული ნორმით დათესილი ღიქა პლუს ქერის ისეთივე რაოდენობა ორჯერ მეტ მოსავალს გვაძლევს. ეს მოსავლიანობის გადიდების მეტად ეფექტური ღონისძიებაა. 4. ქერ-ღიქას ყანა გვალვას შედარებით ადვილად იტანს. ღიქასთან შედარებით ქერი უფრო ადრე ამოდის და უფრო მაღალიც იზრდება. ქერი მასზე დაბალ ღიქას უჩრდილებს და ამის გამო ღიქა გვალვას ადვილად იტანს.

ქერისა და ღიქას შერეული ნათესები დამოწმებულია საქართველოს სხვადასხვა კუთხეში: ქართლში, მესხეთში, რაჭა-ლეჩხუმსა და აჭარაში. ამ წესს ქართველთა უძველესი წინაპრები იყენებდნენ.

ასევე შენიშნულია და სათანადოდ გამოყენებული ასლის შემგუებლობითობა ზრდა-განვითარების ყოველგვარი პირობებისადმი და ნიადაგებისადმი ნაკლები მომთხოვნელობა; კერძოდ, შემგუებლობა ღარიბი, კირიანი ნიადაგებისადმი. ამიტომაც ასლს განსაკუთრებით მაღალ ადგილებში, სადაც ნიადაგი მოცდებოდა, იქ დათესავდნენ.

ნიადაგებისადმი მომთხოვნელობის თვალსაზრისით შენიშნული იყო ქერის თავისებურებაც: ახლად ნაკელდაყრილ მიწაზე აუცილებლად დათესდნენ ქერს, რომელიც საუკეთესო მოსავალს იძლეოდა, მაშინ. როდესაც ასეთ მიწაზე მოყვანილი სხვა მარცვლეული, მაგალითად, დოლი, „წებოდა“.

მესხეთში, ხეობათა სიღრმეში, მთის კალთებზე, სახნავ-სათესად გამოიყენებოდა მიწის ნაკვეთები, რომელთაც ადგილობრივი მოსახლეობა ღარებს უწოდებს, რადგან ღარებს მაღალი მდებარეობა აქვთ, ამიტომ ძირითადად მარცვლეულის სავაზაფხულო კულტურებისათვის იყო განკუთვნილი.

ღარებზე მარცვლეული კულტურები შერჩევით ითესებოდა. ამას განაპირობებდა როგორც მათი მდებარეობა (ზონალური სარტყელი, მზისა და ჩრდილის მხარე), ასევე ნიადაგის ხარისხი. ღარებზე დათესილი მარცვლეული განსაკუთრებით დიდ მოსავალს იძლეოდა (IV, 96—98).

მარცვლეულ კულტურათა შერჩევის პრაქტიკა ნიადაგების ხარისხისა და თვისებების მიხედვით დამახასიათებელი იყო საქართველოს სხვა კუთხეებისათვისაც.

სათეს კულტურებს საყანე ადგილმდებარეობასთან აფარდებდნენ რაჭა-ლეჩხუმშიც. მაგალითად ხორბლისათვის არჩევდნენ მზიან, მშრალ მიწას. ერიდებოდნენ საშემოდგომო ხორბლის ჩრდილში დათესვას, რადგან ასეთ ადგილებში თოვლი გვიან დნება, მას ემატება ვაზაფხულის წვიმები, რაც ადვილად ალპობს თესლს, მაგრამ მცირემიწიანობის პირობებში ვხვდებით სიმინდთან ერთად ხორბლის ჩრდილში დათესვის შემთხვევებს. თუ გვიან შემოდგომაზე დათესილ ხორბალს ჩრდილში დალპობა ელის, ადრე შემოდგომაზე დათესილი მარცვალი, რომელიც აჭედილებული უნდა დახვდეს ყინვებს, დატულია ამ საშიშროებისაგან. სიმინდში კი ეს უკანასკნელი გამოითესებოდა. ამ გამოთესვის აუცილებლობას იწვევდა სწორედ ჩრდილი ადგილები. აქ სიმინდი შედარებით გვიან შემოდის და მისი ალების შემდეგ ხორბლის დათესვა რამდენადმე დაგვიანებულია. მზიანში კი მიზანშეწონილი არაა

სიმინდში ზორბლის გამოთესვა, ვინაიდან აქ სიმინდი ადრე შემოსვლას ასწრებს და მის აღებამდე ზორბლის დათესვა ნაადრევი ჩანს (IV, 98—100; II, 97—98).

განსაკუთრებით კარგ მიწას არჩევდნენ სიმინდისათვის. მისთვის საუკეთესო იყო ქალა და შავმიწა ნიადაგი. სიმინდს თესავდნენ ყველაზე ნოყიერ, ახლად გაკაფულ, ნასვენ და განაკლებულ ნიადაგებში. მძიმე და თიხნარ მიწაში სიმინდს გვალვა ნაკლებად აზიანებს. ამიტომაც უპირატესად გარეყანებს და ფერდს ირჩევდნენ.

ხორბალი არ ითესებოდა ქალაში. დაბლობში საერთოდ ერიდებოდნენ ხორბლის თესვას, რადგან ატმოსფერული და ნიადაგის სინესტის დიდი რაოდენობა, რაც სასარგებლოა სიმინდისათვის, ვნებს ხორბალს. ცდილობდნენ არ დაეთესათ ხორბალი მთის ყანებშიც. დაუშვებელი იყო გარეყანებში ხორბლის თესვა. ერიდებოდნენ ხორბლის მოყვანას თიხნარ, მძიმე და ნოყიერ ადგილებშიც. ახლადგაკაფულ, ან განაკლებულ ადგილებში დათესილი ხორბალი მხოლოდ მაღალი იზრდება, თავთავს კი არ ისხამს, ან, თუ თავთავი გაიკეთა, განუვითარებელი ღერო თაველს ვერ დაიმარგებს და წაიქცევა.

მარცვლეულთა კილიანი ჭვუფის წარმომადგენლები კარგად ეგუებიან ნაკლებ ნაყოფიერ ნიადაგებსაც. ამიტომ მათ თესავდნენ კიროვან, ქვიშნარ და თიხნარ ნიადაგებში.

ქერსა და ფეტვს უფრო მთა ადგილებში — „გრილ“ ნიადაგებში თესავდნენ. მათ უპირატესად ახოებს უთმობდნენ, ბარისა და შინაყანებს მათთვის არ იყენებდნენ, გარდა მიკრორაიონებისა, სადაც შემინდვრობაში წამყვან როლს ქერი ასრულებდა. კილიანი ხორბლისაგან განსხვავებით, ქერი კარგ, ფხვიერ ნიადაგს მოითხოვს.

ქვავი მშრალ, ცხელ, ქვიშნარ ნიადაგებზე ითესებოდა.

ლომს თესავდნენ შემალეებულ ადგილზე, მშრალსა და სუფთა მიწაზე. თუ ლომისათვის განკუთვნილი მიწა მშრალი არ იყო, მას ხელოვნურად ქმნიდნენ. ჭარბი წყლის თავიდან ასაცილებლად სათეს მიწას გარშემო უკეთებდნენ თხრილს, შემდეგ ნაკვეთშივე კვლები გაყავდათ, რომლებიც მიწის გარშემო შემოვლებულ თხრილს უერთდებოდა. დასათესად არჩევდნენ ისეთ ადგილებს, სადაც რცხილა, მუხა ან სხვა დიდფესვიანი ხეები იდგა, რომლებიც ნიადაგს ამარგებდნენ და წყალსაც იკრებდნენ. სამეგრელოსა და აფხაზეთში ლომისათვის არჩევდნენ ახალგატეხილ ახო მიწებს, რაქა-ლეჩხუმში ლომს გარეყანებს უთმობდნენ, იმერეთში „სოხანეზე“ თესდნენ, გურიაში კი ლომის დასათესად იყენებდნენ მოღულ||მოღვილ = გამოღლილ მიწას და ზეგან ადგილებს.

საქართველოში, მთაგორიანი რელიეფის მქონე ქვეყანაში, განსაკუთრებული მნიშვნელობა ჰქონდა ისეთ ბუნებრივ ფაქტორს, როგორცაა მზის შუქი, მზის თბური ენერგია, რომელიც უფრო მკვეთრად იჩენს თავს ხეობათა ზოლში, სადაც ადგილმდებარეობა ნაკლებადაა გაშლილი. ეს ფაქტორი მნიშვნელოვნად მოქმედებს მთის მიწათმოქმედებაზე და განსაზღვრავს სათესი კულტურების ხასიათს. მეურნემ კარგად იცის, რომ ფერდობის ექსპოზიცია დიდად უწყობს ხელს მარცვლეულის აღმოცენებასა და მის ხარისხს. ხალხში დაცულია ღრმა ცოდნა წელიწადის დროთა შესაბამისად სამეურნეო ნაკვეთების განათების მნიშვნელობისა. ამ მონაცემთა მიხედვით სახნავ-სათესი მიწები განიყოფება მზისა და ჩრდილის მხარედ. მზიანმა მხარემ, მზის გულმა უფრო კარგი მოსავალი იცის. მზის მხარის სახნავ-სათესს მუდამ მზე უყურებს და კულტურებიც შერჩევით ითესება. ჩრდილის მხარე გარკვეული მარ-

ცვლელისათვის არის განკუთვნილი, რომელთა აღმოცენების ხარისხი და მოსავლიანობა მაქსიმალურ ფექტს იძლევა აღნიშნულ გარემოში. ამ ფაქტორის მიხედვით ნიადაგებისა და კულტურათა ურთიერთშერჩევა განაპირობებს თესვის ვადების ზუსტად დადგენის აუცილებლობას, რაც თავის მხრივ მცენარეთა სავეგეტაციო პერიოდის ხანგრძლივობასა და ნიადაგის თვისებებზეა დამოკიდებული.

მზისა და ჩრდილის მხარეების კათვალისწინებისას ქერი ჩრდილიან მხარეს ითესებოდა, დოლი და ქვაკვი კი მზის გულზე.

სახნავ-სათესი ფართობების ქმედითი შესაძლებლობის განსაზღვრა მათი მდებარეობისა და ნიადაგობრივი ხარისხის შესაბამისად უძველესი დროიდან იყო შემუშავებული და თაობიდან თაობას გადაეცემოდა.

სათესი ნაკვეთების დამუშავება (ხვნა). თესვა და ხვნა ერთმანეთთან მჭიდროდ დაკავშირებული შრომითი პროცესებია. თესვის დროულად და მომგებიანად წარმართვა ბევრად იყო დამოკიდებული ხვნის პროცესებზე. თავის მხრივ, ხვნის წესი გაპირობებული იყო უმთავრესად სათესი ნაკვეთის მდებარეობით, ნიადაგების რავგარობითა და მარცვლელის ჯიშებით. ქართლის ვაკეზე, რომელსაც ზღვის დონიდან 400—700 მ სიმაღლე აქვს და სადაც გადაჰიმულია ზემო ქართლის, გორის, ტირიფონის, მუხრანის, საგურამოს, ქარელის, წითელქალაქის, კოდისა და გარდაბნის ველები, ხალხი საუკუნეების მანძილზე ებრძოდა გვალვას, რის საწინააღმდეგოდაც აქ მიღებული იყო ნაკვეთების ღრმად ხვნა.

გარდა ადგილმდებარეობისა, როგორც აღვნიშნეთ, ხნულის სიღრმე დამოკიდებული იყო ნიადაგების რავგარობასა და სათეს კულტურაზე. ყველაზე ღრმა ხნულს მოითხოვს სიმინდი, ხოლო ფეტვისნაირი და თავთავიანი კულტურებისათვის მიწა შედარებით ნაკლები სიღრმით იხვნებოდა. დიკა ზედაპირულად აჩეჩილ მიწაზე ითესებოდა, დოლის პური ღრმად მოხნულზე, ქვაკვის დათესვა კი კავით გაწერილ მიწაზე ხდებოდა.

ღრმად ხნავდნენ მწირ, „მსუბუქ“, მშრალ ნიადაგს, ხოლო შედარებით ზედაპირულად ნოყიერი და ნესტიანი მიწა იხვნოდა.

გაძნელებული და თითქმის შეუძლებელი იყო „გავგაღული“ მიწის დამუშავება. ამიტომ ხვნის დაწყების დრო, განსაკუთრებით შემოდგომაზე, ხშირად წვიმებზე იყო დამოკიდებული. გაზაფხულზე კი მიწა სველი იყო გამდნარი თოვლისა და წვიმისაგან, ამიტომ გათბებოდა თუ არა, იწყებდნენ ხვნას.

სათესი ნაკვეთების მდებარეობისა და ნიადაგების შესაბამისად, საქართველოს ზოგიერთ კუთხეში დამოწმებულია ხვნა-თესვის ორგვარი წესი: ა) თესვა და შემდეგ დახვნა, ან დათოხნა; ბ) ხვნა და შემდეგ დათესვა.

პირველი წესით ხვნა-თესვის დროს, მაგალითად რაქა-ლეჩხუმში, მიწას ჯერ „დანახავდნენ“, ე. ი. გაავლებდნენ აქა-იქ ორიოდ კვალს, რომ მოენიშნათ სათესი ფართობი, მერე დათესდნენ და ბოლოს მოხნავდნენ, ან მოთოხნიდნენ და ფარავდნენ მიწაზე მობნეულ თესლს. ხვნა-თესვის აღნიშნული წესი იშვიათად, მაგრამ მაინც გამოყენებული ყოფილა მესხეთ-ჯავახეთში, აგრეთვე დასავლეთ საქართველოს ზოგიერთ ადგილას ღომისა და სიმინდის თესვის დროს.

გურიამში გავრცელებული ყოფილა ორკვალად, ანუ შებრუნებული კვალით მოხვნა: მიწა იხვნება ჩვეულებრივად პირველ ჯერზე, შემდეგ შემობრუნებული ხვნის დროს კავს მოჰყვება მთესველი, რომელიც კვალში დათესავს. როდესაც კავი და მთესავი ყანის ერთ ბოლოში გავლენ, კავი შემობრუნდება,

ჩამოუვლის მოხნულს გვერდზე და დათესილს მიწას დააყრის. ასეთი წესით ძირითადად სიმინდი ითესებოდა.

საქართველოში (ქართლში, კახეთში) დამოწმებულია ნაღარითა და ნახურგით ხვნა. ნაღარით — ყანის გვერდებიდან ოთხკუთხედად მიყოლებული ხვნაა, ხოლო ნახურგი — სწორხაზოვნად ზედიზედ მიყოლებული. ნიწა ერთ წელიწადს ნახურგზე, მეორე წელიწადს კი ნაღარზე მოიხნებოდა. თუ პირველ წელს ბელტი ერთ მხარეს წვებოდა, მეორე წელიწადს ბელტს უკვე საპირისპირო მიმართულებით აბრუნებდნენ და ნაკვეთი სწორდებოდა. ნაღარისა და ნახურგის მონაცვლეობას მორწყვისათვისაც დიდი მნიშვნელობა ენიჭებოდა. ნახურგით ხვნის დროს ყანის შუაგულში საკმაოდ მოზრდილი მიწის შემადლებული ნაკვეთი რჩებოდა და მეორე წელიწადს ის რომ არ მოხნულიყო ნაღარით, მორწყვა შეუძლებელი გახდებოდა, ამგვარი წესით ხვნა დამოწმებულია მესხეთში (XI, 13; IV, 116).

დასავლეთ საქართველოში, სადაც სიმინდი ძირითადად ნასიმინდარზე ითესებოდა, ნიადაგების დამუშავება იწყებოდა ფართობის გაწმენდით სიმინდის ღეროთა ნარჩენებისაგან. მოჩალულ მიწას ფოცხით მოფოცხავდნენ, ბონდოს (თავმოყრილი ჩალა, ბალახ-ბულახი, გურია) გააკეთებდნენ და დაწვავდნენ. „ნასესხები“ რომ დაიწყებოდა, მიწას კავით გატეხავდნენ. მიწის პირველ გატეხვას სამეგრელოში ტახუა ერქვა, იმერეთში — ყანის აყრა. ტახუა ღრმად იცოდნენ. ამბობდნენ, რომ პირველი ხვნა კაცსაც უჭირს და ხარსაცო. ცალფახვანა სიგრძეზე ხდებოდა, რის შემდეგაც მას თავებს ჩამოუნახავდნენ. მოხნული და გადაბრუნებული ბელტები სიცივისაგან გაფხვიერდებოდა და მაღლა მოქცეული ქია-ლუა დაიხოცებოდა. ასეთ მიწას გაზაფხულამდე დასვენებდნენ და გაზაფხულზე კი „ორულელა ხარით ააკაებდნენ“ (XII, 69).

საგზაფხულო ხვნა შუა მარტიდან შუა აპრილამდე გრძელდებოდა. ისეთ ადგილებში, სადაც ხშირი წვიმები იცოდა და ზამთარში წყალი დგებოდა, მიწა ზამთრის ბოლოს ან ადრე გაზაფხულზე მოიხნებოდა, რომ მოხნულს თესვამდე მოესწრო დაშლა, ან „დაჯდომა“ დასვენება. თესვის დაწყებამდე მიწას გაწმენდნენ, შემოაკაებდნენ და მოხნავდნენ. „შემდეგ დასერავდნენ (იმერეთი) // ასრელავდნენ (გურია) // დაწურავდნენ (სამეგრელო) // მონიხავდნენ (ქვ. რაჭა) // კავით კვლებს გაავლებდნენ, რომელთა შორის მანძილი 2—2½ მუნდა ყოფილიყო“. მიწა აუცილებლად უნდა დაკვალულიყო რათა დათესილი და დაუთესავი ადგილი ერთმანეთში არ არეულიყო. ამასთანავე კვალი ხელს უწყობდა ნიადაგიდან ზედმეტი წყლის გამოყოფას (XII, 69—70).

„იმერეთში (ხონის რაიონი) მიწას გაზაფხულზე ერთხელ ხნავდნენ და თესავდნენ. არც დაშვა, არც დაფარცხვა იქაურ მიწას არ სჭირდებოდა, რადგან რბილი იყო“ (XII, 70).

ყველანაირ მიწას ორჯერ არ მოხნავდნენ. თეთრქვიანი მიწა ნაყოფიერი იყო და ერთხელ იხნებოდა. გარდა ამისა, იგი ხშირად ფერდობებზე მდებარეობდა და მისი მეორედ, ჭვარდინად მოხვნა უძნელდებოდათ. აოშვა საჭირო იყო იმისათვის, რომ ზამთრის განმავლობაში დატკეპნილი მიწის ქერქი დაშლილიყო, სარეველა ბალახი არ ამოსულიყო და თესლს აღმოცენება გაადვილებოდა. შემდეგ მოხნული მიწის დიდ ბელტებს // კობოხებს დაჭოლავდნენ (ამტვრევდნენ თოხის ყუით და უროთი—იმერეთი), რადგან ბელტიან მიწაში თესლი სხვადასხვა სიღრმეზე არის ხოლმე და სიმინდი დროულად ვერ ამოდის. წვიმის შემდეგ, როდესაც მიწა ოდნავ შეშრებოდა, მას დაფარცხავდნენ. გოროხიან მიწას კბილიანი ჩელტით ჩელტავდნენ, სილა ნიწა კი „დაღობილი“ ფარცხით იფარცხებოდა (XII, 70).

ზეგანი და მთაგორიანი ადგილების დაკვალვა იშვიათად იცოდნენ. „განის“ კვლები ნაწვიმარი წყლის დასაგროვებლად ფერდობის თავზე კეთდებოდა, რომ დამუშავებული მიწა არ ჩამორეცხილიყო და ნაკვეთს ზედმეტი სისველე არ ჰქონოდა.

ფერდობი რამდენიმე კავით ორ კვალზე იხენებოდა. კვალი კვალში რომ არ ჩამჯდარიყო, ხენა ფართობის ძირიდან დაქანებით იწყებოდა, ხოლო თუ ზოგიერთ ადგილას კავი ვერ მიუღდებოდა, მაშინ ჯერ დათესავდნენ და მერე მეორე კვალის მაგივრად მოთოხნიდნენ. ასეთ მიწას გურიაში ს ა გ ვ ა ლ ა ვ მიწას ეძახდნენ. მას აღრე გაზაფხულზე მოხნავდნენ და მაშინვე დათესავდნენ (XII, 67-68)

მესხეთში დამოწმებულია მიწის სამჯერადი დამუშავება. იენისიდან იწყებოდა საანეულო მიწების ხენა, რასაც ადგილობრივ თ ე რ ძ ვ ა ს, ხოლო ნახნავს ს ა თ ე რ ძ ა ვ ს უწოდებენ. მიწები, რომლებიც მოსავლის აღების შემდეგ გაზაფხულამდე ისვენებდა, შორი-შორს მოიხენებოდა და რჩებოდა დაუთესავი. მიწის ამგვარად დატოვებას ჩ ა ლ ა რ ვ ა ე რ ქ ვ ა. იენისის დამლევაზე ძვ. სტილით სათერძავი მიწების პირველი მოხენა, ანუ გათერძვა დამთავრებული იყო. დაახლოებით ერთი თვის შემდეგ იწყებოდა ს ა თ ე რ ძ ა ვ ი მიწების მეორედ მოხენა, ა ო შ ვ ა, ანუ ო შ ვ ა. უკვე მოხული მიწის მეორედ გადახენა ძნელი არ იყო, რადგან გაფხვიერებული ნიადაგი სახენელს ნაკლებ-წინააღმდეგობას უწევდა. ამიტომ მეორედ მოხენა შედარებით უფრო მსუბუქი სახენელი იარაღით ხდებოდა. გაოშვილი ნიადაგის დამუშავება მესამედ თესვის წინ ხდებოდა. ამის შემდეგ ნაკვეთი ითესებოდა და დათესილ მინდორს ფიჩხის კაბდოს ან ფარცხს გადაატარებდნენ, რათა თესლი ნიადაგში ღრმად ჩასულიყო.

აღმოსავლეთ საქართველოში აოშვას, ჩვეულებრივ, წინ უძღოდა თესვა და ფარცხის გატარება; აოშვა ქართლში მეორედ მოხენას ეწოდებოდა. იგი თესვის თანადროული და თანდართული პროცესია.

ქართლში აოშვის განსხვავებული წესები გამოიყენებოდა სარწყავი და ურწყავი ნიადაგებისათვის, ზეგანი ადგილებისათვისაც. აქ დამოწმებულია აოშვის ოთხი სხვადასხვა ფორმა: ნახნავის გასწვრივი, გარდიგარდმო, ჯვარედინი და აყურით აოშვა, ანუ აჩუთვა. აყურით აოშვა კუთხიდან კუთხეში ჯვარედინ მუშაობას გულისხმობდა.

ნახნავის გასწვრივი აოშვა გულისხმობდა ჩუთით ისეთ მუშაობას, როცა გუთნით გავლებული კვლების გასწვრივ ხდებოდა ჩუთის გატარება. გარდიგარდმო აოშვისას გუთნით გავლებულ გრძივი კვლების საპირისპირო მოძრაობას აკეთებდა ჩუთი მარჯვნიდან მარცხნივ და უკან. ჯვარედინ აოშვას მიმართავდნენ შედარებით მაგარი სტრუქტურის მქონე ნიადაგების დამუშავებისას, მაგალითად, იქ, სადაც ნიადაგს წებოვნება მეტი აქვს, გორონები ძნელი დასაშლელია. ჯვარედინი მუშაობისას ჩუთი ასრულებს ორი მიმართულებით სვლას—სიგრძეზე და გარდიგარდმო. აოშვის მეოთხე სახე თრიალეთში აყურით აჩუთვის სახელს ატარებს. იგი ჯვარედინი აოშვისაგან განსხვავდება მხოლოდ იმით, რომ აყურით აოშვისას ჩუთით მუშაობას იწყებდნენ დასამუშავებელი ნაკვეთის რომელიმე კუთხიდან. შემდეგ მეორე საპირისპირო კუთხიდან იწყებოდა აოშვა და ჩუთი აკეთებდა დიაგონალურ სვლას. აყურით აოშვის შემდეგ ფარცხვას აღარ მიმართავდნენ. I და II სახის აოშვა შედარებით რბილი ნიადაგებისათვის იყო გათვალისწინებული, III და IV სახის აოშვას კი აწარმოებდნენ ნაწვერლების და ნასიმინდარების დამუშავებისას.

თესლის შერჩევა. სათესლე მარცვლისა და სათესლფართობთა თანაფარდობა. თესვა. თესვის დაწყებამდე სათეს-

ლე მარცვალს, სარეველა და სხვა მარცვალი რომ არ შეჰყოლოდა, წინასწარ შეარჩევდნენ, დაკმაზავდნენ, გადაარჩევდნენ და ცოტახნით გააფიცებდნენ. შემოდგომაზე გაფიცებულ მარცვალს გაზაფხულზე ისევ მზეზე გამოიტანდნენ. თესლის გაფიცების მნიშვნელობის მაჩვენებელია გლეხის გამონათქვამიც: „შვრია რომ გააფიცხო. მაგრათაო და დათესო კარგ ყანაში, ქერი მოვაო, გაუფიცებელი ქერი რომ დათესო წვიმაში, შვრია მოვაო“.

სათესლედ შერჩეულ მარცვალს მოსავლის აღებისთანავე კოდში ინახავდნენ (ამით სათესლე მარცვლის მღრღნელებისგან დაცვა უზრუნველყოფილი იყო).

სათესლე ხორბალს ინახავდნენ წვრილი წნელისაგან მოწნულ გოდორშიც, რომელიც შიგნითა მხრიდან ნაკელით იყო სუფთად გალესილი, გოდორს ზემოდან ჩალას დააფარებდნენ და ასევე ნაკელით გადალესავდნენ. ძველ-თესლი ცალკე ინახებოდა, ახალთესლი — ცალკე.

სცოდნიათ თესლის გაცვლა: ერთი სოფელი მეორეს უცვლიდა სათესლე ხორბალს, ან ერთი სოფლის შიგნით ქვიშრობ ადგილებზე მოწეულ ხორბალს უცვლიდნენ თიხნარ ადგილებზე მოწეულ ხორბალში. ასეთივე, თესლის გადაცვლის, წესი დამოწმებულია ქართლში: სარწყავ ადგილებში მოყვანილ დოლისპურის თესლს, გადაგვარებისაგან დასაცავად, სცვლიდნენ ურწყავ ადგილებში მოყვანილზე და პირიქით.

კარგი მეურნე ცდილობდა სათესლედ პირველი განალეწი მარცვალი აედო. მისი აზრით, პურის პირველი ლეწვის დროს კალო გადათოხნილია და რბილი, რბილ კალოზე პურის მარცვალი „ლეწვით არ იღლება და ღონეს ინარჩუნებს“. სათესლე მარცვალი სრული და მსხვილი უნდა ყოფილიყო, კარგად მომწიფებული.

სამგორის სოფლებში (მარტყოფი, ახალსოფელი), შიდა ქართლში, ალგეთის ხეობაში და თრიალეთში სათესლე მარცვლეულის შერჩევა-შენახვის წესებს შორის აღსანიშნავია პურის დაკოდვის წესი. ზოგიერთ რაიონში დოლისპურთან შედარებით თავთუხი ბარაქიანი ხვავით ხასიათდებოდა. მაგრამ თავთუხმა გადაგვარება იცოდა. თავთუხის გადაგვარების ერთ-ერთ მიზეზად მიჩნეული იყო ლეწვის დროს ნადოლისპურა კალოზე მისი გალეწვა. ამ მიზეზით „მეოთხე წელს თავთუხს მარცვალი უწვრილდებოდა, ნაკმაში მატულობდა, მარცვალი მოკლე იყო და თავთავიც წვრილდებოდა“. თავთუხის გადაგვარების თავიდან აცილების მიზნით საჭირო იყო თესლის გამოტვლა, ან სათესლე მარცვლის შერჩევა. სათესლე მარცვლის შერჩევის ერთი სახეობაა თავთავის დაკოდვა, რაც იმაში გამოიხატებოდა, რომ სამი წლის შემდეგ თავთუხის თავთავს თავსა და ბოლოს მოკვეცავდნენ და თავთავს სათესლედ „გამოფშენებდნენ“. ამ წესით მიღებული თესლი თავთუხს თავის თვისებებს კვლავ უნარჩუნებდა სამი წლის განმავლობაში, შემდეგ კი თავთავის დაკოდვა კვლავ მეორედებოდა. სათესლე მარცვალს ორმოში ინახავდნენ. ორმოში ხორბლეული ოდნავ ნოტიო, მაგრამ ერთ უცვლელ ტემპერატურაზე ინახებოდა, რაც ხელს უწყობდა დათესვისას მარცვლის გაღვივება-აღმოცენების დაჩქარებას.

სათესლე სიმინდს მოსავლის აღებისთანავე გამოყოფდნენ, ანდა სათესლეს მოსავლის აღებამდე საუკეთესო ძირებიდან მოტეხავდნენ. სათესლედ საღ, გრძელ, დიდ, ბრჭყვიალა და მწიფე ტაროს აიღებდნენ, რომელსაც გრძელი, სწორად ჩარჩივებული და მჭიდროდ მიკრული მარცვალი ჰქონდა. სათესლე სიმინდის ნაქუჩი წვრილი და გრძელი უნდა ყოფილიყო, რომ მარცვლის მეტი გამოსავალი მიეღოთ (XII, 68).

სამეგრელოსა და გურია-იმერეთში სათესლე კოტას გასახმობად და შესანახად ბელელში ღომის თავზე დააწყობდნენ, ქუჩულით ქურჩენით ერთმანეთს გადააბამდნენ და სახლის წინ აიენის ქანდარაზე ან ნალიაში დაკიდებდნენ. აჭარაში (ქედის რაიონი) სათესლედ გადაარჩეულ სიმინდს „სადველოს“ ეძახდნენ და მას აღნიშნული წესით ინახავდნენ.

სათესლე სიმინდს გაზაფხულზე გადაარჩევენ, გამოფშენდნენ შუა ნაწილს ნაქუჩით ან ხელით და მარცვალს ერთი ან ორი დღით მზეზე გაფენდნენ; ამას განსაკუთრებით მნიშვნელობა ჰქონდა დასავლეთ საქართველოს პირობებისათვის, სადაც სათესლე მარცვალი სინესტეს შეეძლო გაეფუჭებინა.

ლეჩხუმსა და მის მიმდებარე ქვ. რაჰის სოფლებში სათესლე სიმინდის ცეცხლზე გახმობას სავალდებულოდ თვლიდნენ. ამგვარად გამხმარი მარცვალი კარგად აღმოცენების გარანტიას იძლეოდა. ამასთან „მჭრელი ამ გამჭვარტლულ თესლს მიწაში ვეღარას ავენებდა“.

ღომს მოსავლის აღებამდე ან აღების დროს ცალკე გამოარჩევენ. ყველაზე უკეთესს, საღ და დიდ თაველს ღეროიანად მოჭრიდნენ და კონად—„მუქკად“—შეკრავდნენ. კონებს ბელელში ღომის თავზე დააწყობდნენ, ან იმავე სათავეში ცალკე შეინახავდნენ. სამეგრელოსა და სათესლე ღომის დაწვენაც იცოდნენ და შეკრულს სახლში ისეთ ადგილას დაკიდებდნენ, რომ ცეცხლი მოხვედროდა. ასე გამხმარ თაველს თესვის დროს ხელით დაფშენიანდნენ. საცეხველში მისი გაცეხვარ შეიძლებოდა, რადგან ცეხვის დროს ღომის მარცვალს „გული“ გაუფუჭდებოდა და ასეთი მარცვალი სათესლედ აღარ ვარგოდა (X, 51).

ყოველ ცალკეულ შემთხვევაში ზუსტად იყო დადგენილი სათესლე მასალის ოდენობაც. დასათესი მარცვლის რაოდენობა დიდად იყო დამოკიდებული სათეს ფართობზე და ნიადაგის ხარისხზე; საუკეთესო მიწებზე თესავდნენ უფრო ცოტა მარცვალს, ნაკლებმოსავლიან მიწებზე კი მეტს, რადგან ცუდი მიწა თესლს „ჰამდა“. სიმინდი მეტი ითესებოდა შავმიწანიდადაში, რადგან ასეთ ნაკვეთზე ჰია მეტი იყო და თესლიც მეტი ნაღვურდებოდა, ხოლო თეთრ მიწას სიმინდის ნაკლები თესლი სჭირდებოდა. მაგალითად, საჩხერის რაიონის მიწაზე საჭირო იყო სიმინდის მეტი თესლი. საშუალოდ კი ერთ ორთალს (ორთალი — 90 კვ. საყენი) სჭირდებოდა 2 ფუთი სიმინდი და ზოგჯერ უფრო მეტიც.

მეორეც, სათესლე მარცვლის ოდენობა დამოკიდებული იყო თვით სათეს კულტურებზე და მათ ჯიშებზე. მაგალითად, რაჭაში ქცევა მიწაზე სათეს ნორმად მიჩნეული იყო ხორბალი და ქერი 3—8 ფუთამდე, სიმინდი კი 0,5—1,5 ფუთამდე, ე. ი. თანაბარ ფართობზე, თავთავიან მარცვლეულთან შედარებით, იხარჯება სიმინდის თესლის ნაკლები რაოდენობა, იმავე რაჭაში მარცვლეულთა ადგილობრივი საზომი კოდი (2,5 ფუთი), რომელიც უდრის 5 ბათმანს და 4 ნაოთხალს, ერთსად იმავე დროს მიწისა და ფართობის საზომია. ამგვარად დესეტინა უდრის $10\frac{2}{3}$ კოდს, 4 კოდი უდრის ქცევას (900 კვ. საყენი), $\frac{1}{2}$ ქცევა უდრის 4 ნაოთხალს. 1 ნაოთხალი უდრის $\frac{1}{4}$ ქცევას და ა. შ. მიწის ზედაპირის ფართობის გაზომვისას ხშირია კოდისა და მარცვალთა სხვა საწყაოების გამოყენება. მარცვალთა საწყაოების გაიგივება ფართობის საზომთან მიგვითითებს სათესი მარცვლის ოდენობის მეშვეობით ფართობის გაზომვაზე.

მიწის ფართობის საზომია აგრეთვე კ ა ბ ი წ ი და გ რ ი ვ ი, რომლებიც მარცვლეულის წონის ერთეულებია. „ყანა გრივისა ერთისა სათესავი“ და „ყანა ექუსისა კაბიწისა სათესავი“ (ქრონიკები და სხვ. II, 48, 77) გამონათქვამებში ყანის სიდიდის აღსანიშნავი მისი სათესავის დამტკიცებაა მოცემული.

ასევე კახეთში მიწის საზომად მარცვლეულის საწყაოთაგან ჩარეკი იხმა-რებოდა.

მესხეთში დოლის პური, 1 სომარ მიწის ფართობზე, 16 კოდი უნდა და-თესილიყო. სომარი მესხეთში მარცვლეულის საწყაოა, რომელიც 16 კოდს უდრის. განსაზღვრული რაოდენობის კოდი, სომარი, უკვე ფართობის სი-დიდეს აღმნიშვნელია და არა მარცვლეულისა, აქედან 16 კოდის სათესი ფარ-თობი სომარია. ეს იმდენად დაკანონებული შესატყვისობაა ამ კუთხეში, რომ სომარი მიწის სახომ ერთეულად გვევლინება.

ხეცურეთში ერთ დღიურ ნახნავზე (დღიური 100-დან 300 კვ. საეენამ-ღე მერყეობს) 2—3 საწყავი, ანუ ფუთი ხორბლეული ითესებოდა.

რაც შეეხებოდა ღომს, იგი ერთ ქცევა მიწაზე ნახევარი კოთხო ითესე-ბოდა (კოთხოში ჩადის 4 კვ.).

თესვის ვადების ზუსტად დაცვისა და კარგად შერჩეული სათესლე მასა-ლის გარდა, უხვი მოსავლის მიღების საქმეში დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა აგრეთვე თესლის მიწაში მიბარების სიღრმეს, ეს უკანასკნელი კი დამოკიდე-ბული იყო ნიადაგის სახეობაზე, მარცვლეულ კულტურათა ჯიშებზე და მარც-ვლის სიდიდეზე.

სიმინდის თესვის დროს თესლის მიბარების სიღრმეს განსაკუთრებული მნი-შვნელობა ეძლეოდა. ნოყიერ და წყლით უზრუნველყოფილ ნიადაგზე თესვა უფ-რო მეტი სიხშირით არის შესაძლებელი. მსუბუქ ნიადაგში თესლს უფრო ღრმად თესავდნენ, ვიდრე მძიმე თიხა ნიადაგში. ამავე დროს ყურადღებას აქცევდნენ თეს-ლის ფორმას. წვრილმარცვლიანი თესლი ზერეულად ითესებოდა, მსხვილი თესლი კი უფრო ღრმად. ნიადაგში შედარებით ღრმა ჩათესვას მოითხოვდა დოლის პუ-რის თესლიც (XII, 72—75).

ფერდ, თონით დასამუშავებელ ადგილებში, ან მშრალ, მსუბუქ ნიადა-გებში, რათა მარცვალი უფრო ღრმად ჩაითესოს და გვალვამ არ შეაწუხოს, მიმართავდნენ მარცვლის მობნევს დაუმუშავებელ მიწაზე და შემდეგ დახვნა-დათონხნას. ხოლო იქ, სადაც სახენელი უდგებოდა და ნიადაგიც ნესტიანი და მძიმე იყო, რათა მარცვალი (განსაკუთრებით ხორბლის) ძალიან ღრმად არ მოხვდეს მიწაში და არ დაღუპეს, ჯერ ხნავდნენ და შემდეგ ხნულში მარცვალს ჩააბნევდნენ.

თესდნენ ხელით. სათესლე მარცვალი მთესველს ეყარა გ უ და შ ი, ც ა ლ ე ბ შ ი, ხ ა ლ თ ა შ ი, ტ ო მ ა რ ა შ ი (რაჭა-ლეჩხუმი), ფ ე შ ტ ე - მ ა ლ შ ი (ქართლი, კახეთი, მესხეთ-ჯავახეთი, აჭარა), ლ ა გ უ ჯ შ ი // ხ ა რ - თ ა შ ი, ბ უ ყ უ ნ შ ი, ტ ო მ ა რ ა შ ი, კ უ რ ა შ ი (ხ ა პ ი) (სამეგრელო), გ უ და შ ი (აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთი).

სათესლე მარცვალი ორი წესით ითესებოდა: მობნევით და კვალში. ამასთან კვალში თესვა შედარებით ახალი ჩანს (XX ს. დასაწყისი), მობნევით თესვა კი უფ-რო ძველი. მობნევით თესავდნენ მაგალითად ღომის მარცვალს, ხორბლეულს, სიმინდი კი მობნევითაც ითესებოდა და კვალშიც. უფრო კი დათესვის ეს უკანა-სკნელი წესი იყო გამოყენებული.

თესვას ცოდნა უნდოდა და ყველას არ ანდობდნენ. თესავდა ორი მამა-კაცი: ერთი, მთესველი, რომელიც უშუალოდ თესლს იღებდა და აბნევდა და მეორე — თ ე ს ლ მ პ ი რ ა ვ ი | | თ ე ს ლ ი ს მ პ ი რ ა ვ ი, ანუ მ ო რ ბ ე დ ი, ანუ წ ი ნ მ დ გ ო მ ი — წინ მიუძღოდა მთესველს და უთესლისპირებდა, ნა-თესის მიმართულებასა და დაუთესავ მონაკვეთებს განსაზღვრავდა. მთესვე-

ლი სათესლე მარცვალს მუჭით იღებდა, ხელს მუჭით შიგნით მოიბრუნებდა და მარცვალს მარცხენა მხარის მიმართულებით მოაბნევედა. მას შემდეგ, რაც მთესველი 4—5-ჯერ მოაბნევედა მარცვალს ერთსა და იმავე ადგილზე, 1 მეტრით გადაინაცვლებდა წინ. გამოტოვებულ დასათეს ადგილებს მთესველი ფეხით ნიშნავდა და შემდეგ ავსებდა. თესვა იცოდნენ წყნარ, უქარო-ამინდში.

სათესლე მარცვლის დათესვის შემდეგ ხდებოდა სათესის ნაკვეთის დაფარცხვა. დაფარცხვა მიზნად ისახავდა თესლის ნიადაგში ჩაფლვას და სათესის ზედაპირის მოსწორებას. ეს უკანასკნელი აუცილებელი იყო და ხელს უწყობდა როგორც მორწყვას, ასევე მოსავლის ასადები სამუშაოების მოხერხებულად ჩატარებას.

ცხრილი 1.

გუბერნიების დასახელება	თესვის ვადები			
	მთიანი ზოლი		დაბლობი ზოლი	
	პუ რ ე უ ლ ი			
	საშემოდგომო	საგაზაფხულო	საშემოდგომო	საგაზაფხულო
ქუთაისის	პირველი აგვისტოდან სექტემბრის შუა რიცხვებამდე	პირველი აპრილიდან 30 მაისამდე	აგვისტოს შუა ან ბოლო რიცხვებიდან ოქტომბრის, ან ნოემბრის შუა რიცხვებამდე	მარტის პირველი რიცხვებიდან 15 აპრილამდე
თბილისის	სექტემბერსა და ოქტომბერში	მარტის ბოლო რიცხვებიდან მაისის 20-მდე	სექტემბრიდან ვიდრე ნოემბრამდე	მარტის შუა რიცხვებიდან აპრილის ბოლომდე

თესვის ვადები

სათესი კულტურა	გუბერნიის დასახელება	თესვის დრო
ც ხ რ ი ს ი	ქუთაისის გუბერნია:	
	ლენხუმის მაზრა	აპრილის ბოლოს, ან მაისში
	რაკის „	აპრილში, ან მაისის დასაწყისში.
	შორაანის „	სამხრეთ რაიონებში მარტის ბოლო რიცხვებში, ჩრდილოეთ რაიონებში აპრილის დასაწყისიდან მაისის ბოლომდე
ს ა ბ ო ნ ო	ქუთაისის	პირველი აპრილიდან მაისის 15 რიცხვამდე
	ახალციხის „	აპრილის ბოლოს
ა ბ ო ნ ო	რაკის მაზრა	პირველი აპრილიდან 15 ივნისამდე
	ქუთაისის მაზრა	პირველი აპრილიდან 30 აპრილამდე
შ ე ნ ი	ქუთაისის მაზრა	9 მარტიდან 15 მაისის ჩათვლით, საერთოდ კი ჰიმინდზე გვიან.

რაიონების დასახელება	სათესი მარცვლეულის რაოდენობა ფუთობით ერთ ღეგეტინაზე						სიმინდი
	ხობალი		ქერი		ქვაყი	ფეცი	
	საშემოდგომო	საგაზაფხულო	საშემოდგომო	საგაზაფხულო			
თბილისის გუბერნია							
თბილისი	7-	12	8	-14	6-10	0,5-0,75	1-1,5
გორის:							
I მთიანი რაიონი	-	12-16	-	12-16	-	-	-
II "	10-14(12)	8-12(10)	10-14(12)	8-12(10)	-	1-2	2-4
ველეზი	10-12 ¹	{ 6-8	-	8	-	-	-
თიანეთის	8-10 ²		7-9	7-9	-	05	-
ერწო-თიანეთი }	7-9		-	-	-	-	-
ქახეთი	-		-	-	-	-	1
ფეცი	7		-	-	7-8	-	-
პირიქით ზეესერეთი			8	12-14 }	-	-	-
სიღნაღის			9	14-18 }	-	0,75	0,5
თელავის			12-	16	-	1,2	1,2
ახალქალაქის }					-	-	2,2
ახალციხის }					-	-	

1 საგაზაფხულო ხრულში

2 საშემოდგომო "

3 ჰანჯისში თესვენ მებტს, ვიდრე კახეთში და ნაკლებს, ვიდრე ერწო-თიანეთში

სათესი მარცვლეულის რაოდენობა ფუთოებში

ქუთაისის გუბერნია	ხორბალი	ქერი	სიმინდი	ფეტვი	ღობი
ოზურგეთის მაზრა	—	—	2,66	—	—
სენაქის " }	—	—	2,66	—	—
ჭუგდიდის " }	—	—	2,66	—	—
ლენჩხუმის "	10,66	—	2,66	—	—
რაჭის "	21	21	4	4	—
შორაპანის "	4—8	5—8	2—3	—	—
ქუთაისის "	—	—	—	—	—
ა) ჩრდილო-აღმოსავლეთი ნაწილი	6	4,65	2 ₃₂	0 ₃	0 ₃₅
ბ) სამხრეთ-დასავლეთი	—	—	—	—	—
დაბლობი ზოლი	—	—	4	—	1
მთიანი "	—	—	3	—	—

ლიტერატურა

- I ნ. ბრეგაძე, ხორბალი, საქართველოს ისტორიულ-ეთნოგრაფიული ატლასი, 1980.
- II ნ. ბრეგაძე, მთის მიწათმოქმედება დასავლეთ საქართველოში, 1969.
- III Г. Ч и т а я, Земледельческая система и пахотные орудия в Грузии, ВЭК, 1952.
- IV ლ. ბერიაშვილი, მიწათმოქმედება მესხეთში, 1973.
- V ჯ. რუხაძე, ღობის კულტურა დასავლეთ საქართველოში, მსე, 1960.
- ე. მენაბდე, საქართველოში ღობის შესწავლისათვის, თბილისის ბოტანიკის ინსტიტუტის შრომები, X, 1947.
- VI ივ. ჯავახიშვილი, საქართველოს ეკონომიური ისტორია, 1.
- VII გ. ჯალაბაძე, აღმოსავლეთ საქართველოს სამიწათმოქმედო იარაღების ისტორიიდან, 1960.
- XIII Свод материалов по изучению экономического быта государственных крестьян Закавказского края, т. IV, часть I, X. А. Вернишев, Посев, с. 297.
- IX ე. ერიაშვილი, ნ. მაისურაძე, შიდა და ქვემო ქართლში მივლინების დღიური.
- X ჯ. რუხაძე, ხალხური აგრიკულტურა დასავლეთ საქართველოში.
- XI გ. ჩიტაია, პატარა ლახვისა და მეჭუდის ხეობაში მივლინების ანგარიში, ენიშის მოამბე, XI, 1941.
- XII ჯ. რუხაძე, სიმინდის კულტურა დასავლეთ საქართველოში, ქართველი ხალხის სამეურნეო ყოფა და მატერიალური კულტურა.

ბ. ჩიბანი, ბ. ჯალაბაძე

უღლები და აპეურები

საქართველოს ტერიტორიაზე ენეოლითის გვიანდელ საფეხურზე და ადრე ბრინჯაოს ხანაში გუთნური მიწათმოქმედება ვითარდება. პირუტყვის გამწევე ძალად გამოყენების ამსახველი უტყუარი საგნები (კევრები, ურმები, უღლები) ძვ. წ. ა. II ათასეულით თარიღდება.

გამწევე ძალად გამოყენებული იყო: ხარი, კამეჩი, ცხენი, სახედარი. ცხოველთა ყველა ეს სახეობა იბმოდა როგორც ტრანსპორტში, ისე სახვნელ იარაღებში.

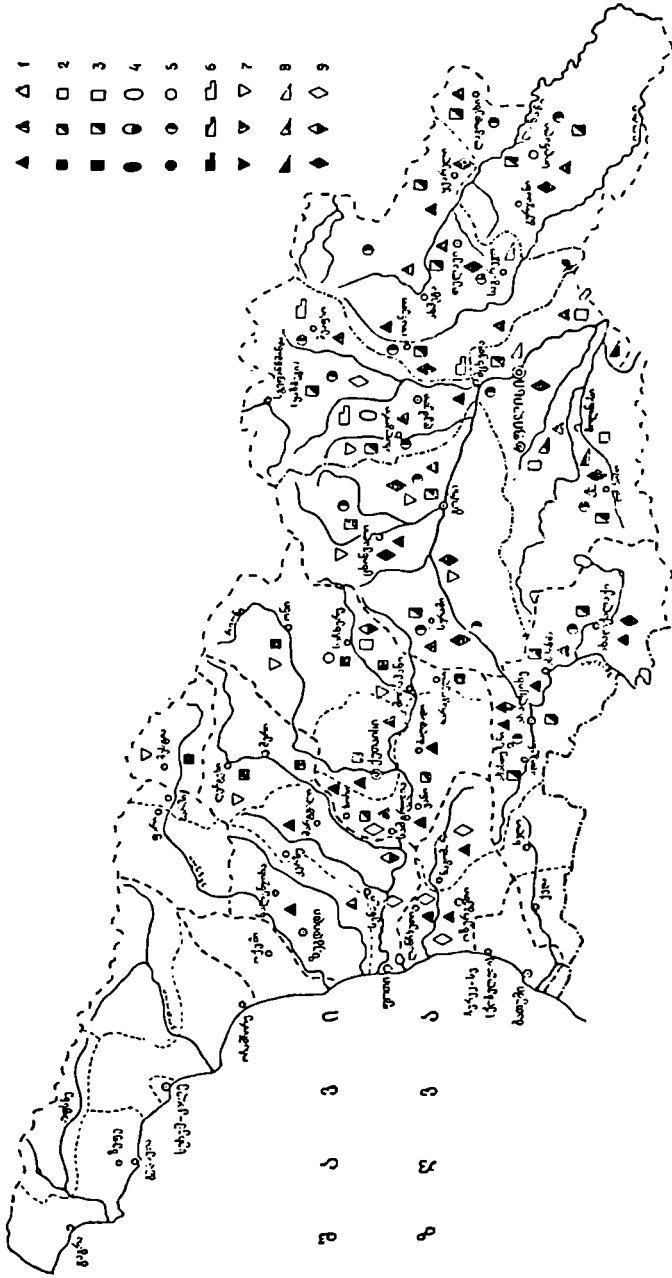
ურემი, სახვნელი, მარხილი გამწევე ძალასთან დაკავშირებული იყო უღლების საშუალებით. უღელი XVIII საუკუნის ქართველი ლექსიკოგრაფის საბას განმარტებით არის „ჭართ. ქედთ სადები ხე შესაბმელად“. უღლის მოწყობილობაში შედიოდა ტაბიკები და აპეურები.

უღელი სხვადასხვა დანიშნულების იარაღებისთვის გამოიყენებოდა. იყო საურმე, სახვნელი, კევრის, მარხილის, საურმე საყევრის, გუთნის წინა ხარის, ცალუღელი, ხის მორების სათარი, აჩაჩა სახვნელის, ჩოჩილა ურმის და გუთნის საჯდომის (ტაბ. V, 1). უღლები ერთიმეორისაგან განსხვავდებოდნენ ფორმა-მოყვანილობითა და სიდიდით. განსხვავებას იწვევდა ბუნებრივ-სამეურნეო პირობები და გამწევი ძალის სახეობა. ამის შესაბამისად უღლის სიგრძე მერყეობდა 120 სმ-დან 300 სმ-მდე; სიგრძე 8—10 სმ, სისქე 4—8 სმ. უღლის დასამზადებელ მასალად ამჟობინებდნენ თელას, იფანა, მაყალოს (აღმოსავლეთ საქართველო), წაბლს, მუხას, ვერხეს, ფიჭვს (დასავლეთ საქართველო). ბრინჯაოს ხანის უღლის ნაშთები მუხის ხისაა, როგორც ჩანს, ძველად აღმოსავლეთ საქართველოში მუხის უღლები ყოფილა გამოყენებული (რუკა 6, 7, 8).

საუღლე მასალად ჩამოთვლილი ხის ჯიშების შერჩევა ხანგრძლივი დაკვირვებიდან მომდინარეობს. „უღლები მუშაობის დროს არ უნდა გახურდეს, რომ ხარს კისერი არ დაეწვას“.

საუღლე დანიშნულებით მოჭრილ ხეს სათანადო ზომაზე დააყენებდნენ, გააკობიტებდნენ და შემდეგ საქედურებს გამოუყვანდნენ. უღელს რომ მეტი გამძლეობა და სიმკვრე ჰქონოდა, გათლილ საქედურებგამოყვანილს კერის აყარზე შემოდებდნენ და ბოლში გამოყავდათ. თუ მისი ხმარება ეჩქარებოდათ, მაშინ ცეცხლზე მოატარებდნენ და ახალი ნაკელით გაგოზავდნენ. რამდენიმე დღის მერე მას გაასუფთავებდნენ, დახვეწავდნენ, სატაბიკე ნაჩვრეტებს გაუკეთებდნენ და უღელი სამუშაოდ მზად იყო.

ჩვეულებრივ ურემში და სახვნელში სახმარ უღელს 2 საქედური უკეთდება, მაგრამ არის განსხვავებული რეგიონები; მაგ., დასავლეთ საქართველოს მთის ზოლში (იმერეთი) არც ურმის და არც სახვნელის უღელს საქედუ-

რუბა № 6. ულბიების სახემები (XIX ს. I ნახ.).

1. ბარული ურბის უღელი, 2. აჩაა ურბის უღელი, 3. საყევრის უღელი, 4. ფშაერი სახემელის უღელი, 5. საჭიღმის უღელი, 6. მარტულელი, 7. სათარელა უღელი, 8. ფოანის უღელი, 9. ცხენის უღელი
- I. იმერეთის სამეფო: 1. ვაკის სასარდლო, 2. ოქობის სასარდლო, 4. ზემო მჭახის სასარდლო, II აფხაზეთის სამთავრო: 1. ზღვისპირა ქაჩეთი, 2. აფხაზეთი, 3. ბზიფის აფხაზეთი, 4. გუმბ, 5. დაღუგებულდა, 6. აბეუა, III. სამეგრეოს სამთავრო: 1. ზღვდრის სასარდლო, 2. ნაგომის სასარდლო, 3. ლეჩხუმ-ლენტიხის სასარდლო, V. გურიის სამთავრო: 1. ოზურგეთის სასარდლო, 2. ნაგომის სასარდლო, VI. სიღვემქალაქი სვანეთი, VII. სვანეთი, VIII. ჩოღდობის ქილაიეთი. მარტუბი: 1. ღორეს, 2. გორის, 3. ღუშეთის, 4. თელავის, 5. სიღნაღის

რი არ გააჩნია, აქაურ უღელს მრგვალად გათლიდნენ და ისე ხმარობდნენ.

საქართველოში რამდენიმე სახის ურემი იყო გავრცელებული. იყო მთური, მთური ჩოჩიალა (ფრჩხილებიანი), ბარული, ბარული საძნე, ახალციხური საძნე, გარეკახური ოთხბორბლიანი და ცალუღელა. შესაბამისად სატრანსპორტო იარაღებისა, უღლებიც განსხვავებული ფორმა-მოყვანილობისა და სიდიდისა მზადდებოდა. საყევრის უღელი ურემში ჩვეულებრივი უღლისაგან ფორმითაც განსხვავდებოდა და სიმძიმითაც. ურემის საყევრის უღელი გუთნის წინა ხარის უღლადაც გამოიყენებოდა.

საყევრის უღელს შუაგული დაბლა ჰქონდა ჩაზნექილი, ხოლო კიდები ანუ მხრები დაკაული-მოქანდული. ქართველი მიწისმოქმედი უღლის ასეთ ფორმას სხვადასხვა მიზეზებით ხსნიან: ერთნი აღნიშნავენ, თითქოს წინა ხარს ამ ფორმის უღელი სილამაზისთვის ჰქონდა დადგმული. მეორეთა შეხედულებით მხრებდაქნელი უღელი ხარს საშუალებას არ აძლევს, რომ წაფორხილებით ღროს მიწაზე ყბა დაარტყას. მესამეთა შეხედულებით წინა ხარი, რადგან მეხრე არ უზის უღელზე და არც სხვა გამწევი ძალაა მის წინ ჩაბმული, ან დებრობს, ღვედი უღელს უკან ეწევა და ხარს აბეურები ყელში ებჯინება, სიმძიმე კი უღელს სწორად აყენებს. აღსანიშნავია ისიც, რომ ზოგჯერ როცა ასეთი ფორმისა და სიმძიმის უღელი არ ჰქონდათ, წინა უღელზე ქეასაც ჰკიდებდნენ. ხარს რომ უღელი არ აეჭედურებინა. ასეთ ქვას საწაფი ქვა ეწოდებოდა.

საყევრის უღელი გავრცელებული იყო ქართლში, კახეთში, ქვემო ქართლში, მესხეთ-ჯავახეთში. ამ ტიპის უღლები ურემის შემცირებასთან ერთად შემცირდა 1917—1930 წლებში. 1930-იანი წლებიდან კი იგი იშვიათად გამოიყენებოდა.

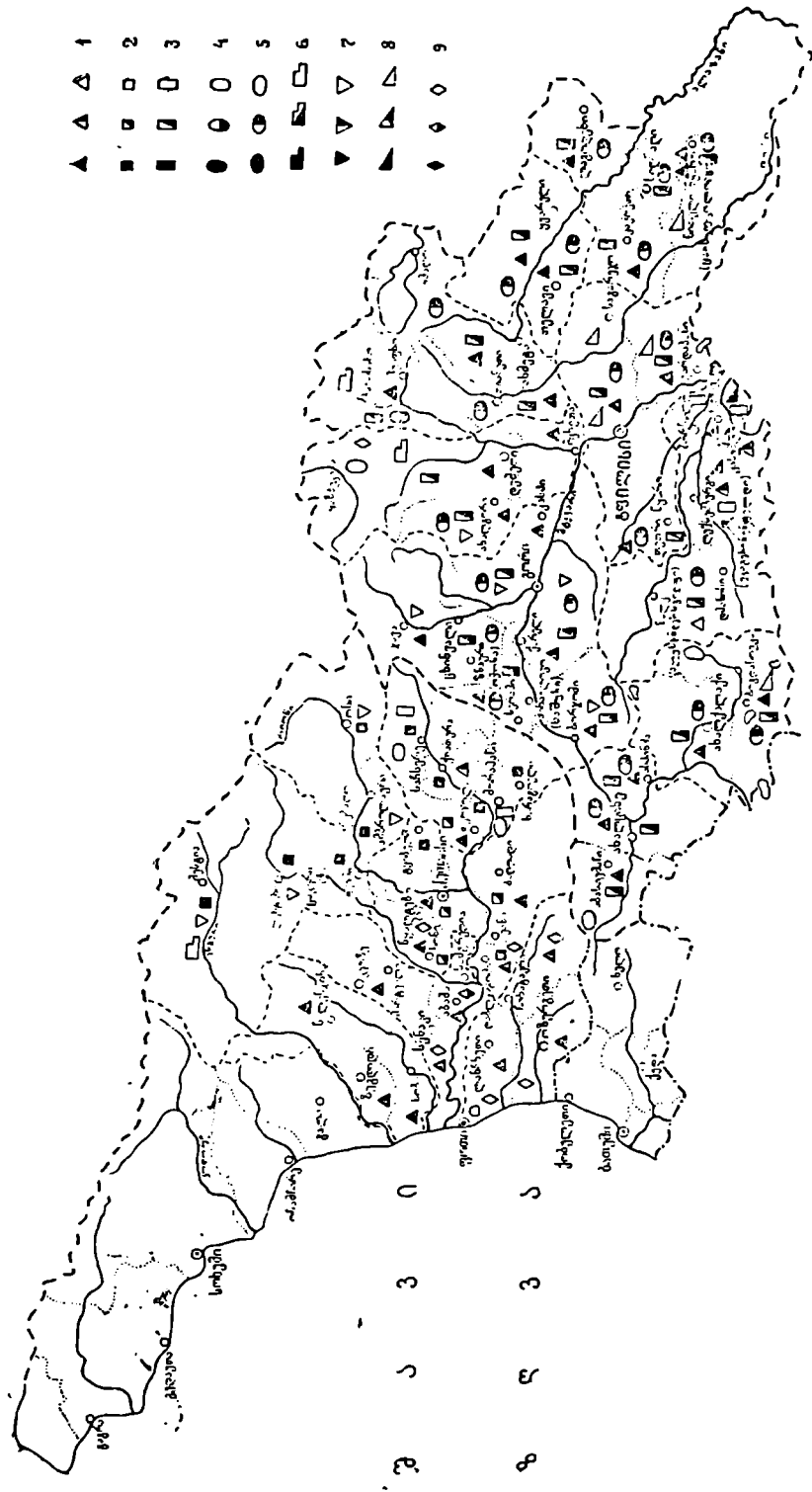
სათრიელა ანუ სათარი უღელი, ჩვეულებრივი უღლისაგან სიმოკლით გამოირჩევა. იგი ხშირად უსაქედუროა, მრგვალი ფორმისა, შუაში ჩაზნექილი და სატაბიკებთან მოქანდული. ცენტრში სატაბიკე ნაჩვრეტის ნაცვლად ორი რიკი აქვს ჩადგმული. იგი გავრცელებული იყო ტყიან ადგილებში (სვანეთი, ბორჯომის ხეობა. გურია). ამგვარ უღლებს იყენებდნენ ტყიდან ხეების გამოსატანად.

სახენელ იარაღებში უღლების სიდიდეს დიდი ყურადღება ექცეოდა. გუთნეულისათვის საჭირო უღლების რაოდენობა მოდგამის გამწევი ძალის ოდენობით განისაზღვრებოდა. გუთნეულის უღლებში სამი ტიპის უღელი იყო წარმოდგენილი: 1. საჯდომი ანუ ბალიშიანი, 2. წასაკრავი და 3. საყევრის უღელი.

საჯდომი ანუ ბალიშიანი უღელი (სურ. 1) დასტურდება ბარის მიწათმოქმედებაში მოქმედ დიდი გუთნის კომპლექსში. ჩვეულებრივი უღლებისაგან იგი იმით განსხვავდებოდა, რომ მეხრის მოხერხებული ჯდომისათვის სივანე მეტი ჰქონდა. ბალიშიან უღელს მარცხენა მხარე განიერი აქვს. ჯდრე მარჯვენა. ჩვეულებრივ მეხრე მარცხენა მხარეზე იჯდა. მარცხენა მხარე ველის მხარეზე მოძრავი ხარის მხარეს წარმოადგენდა.

ველზე მავალი ხარი 20—25 სმ მაღლა იდგა, ვიდრე კვალის ხარი, ამიტომ, კვალის ხარი ყოველთვის მეტად იტვირთებოდა. ამ დატვირთვას ველის მხარეზე უღელზე მჯდომი მეხრე აწონასწორებდა. XIX ს. ბოლოს ბალიშიანი უღელი მხოლოდ საძირის ხარებს დარჩათ.

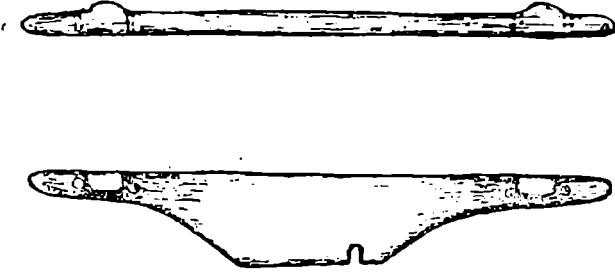
გუთნის უღლის მეორე ტიპია წასაკრავის უღელი, რომელიც სწორი ხისაგან ითლებოდა, ჰქონდა გამოყვანილი საქედურები და 5 სატაბიკე

რუბა № 7. უღლების სანაპირო (XIX ს. II ნახ.)

1. ბარელი ურმის ელელი, 2. აჩა ურმის ელელი, 3. საეერის ელელი, 4. ფაური სახეულის ელელი, 5. საჭომის ელელი, 6. მარტელელი, 7. სათიელა ელელი, 8. ფორნის ელელი, 9. ცხენის ელელი

ნაჩვრეტი. გუთანში იხმარებოდა მესამე ტიპის უღელი, ე. წ. საყვერის უღელი, მხრებდაქნილი და შუაში ჩაზნეჟილი. საყვერის უღელი სხვა უღლებთან შედარებით მძიმე იყო. იგი წინა ხარისათვის იყო განკუთვნილი. თუ გუთნეულს წინა ხარისათვის მხრებდაქნილი უღელი არ გააჩნდა, მაშინ უღელს შუაში ჰკიდებდნენ საშუალოდ 8—10 კგ წონის საწაფ ჭვას, რომ ხარს უღელი არ აეჭედურებინა.

სურ. 1. საჯლომი უღელი, ხაშურის მუზეუმი, კოლ. № 13.

ქართულ დიდ გუთანში 8—10 უღელი გამწვევი ძალის შებმა ჩვეულებრივი მოვლენა იყო, თვითუღ დაუღლება ხარს და უღელს თავისი სახელები გააჩნდა.

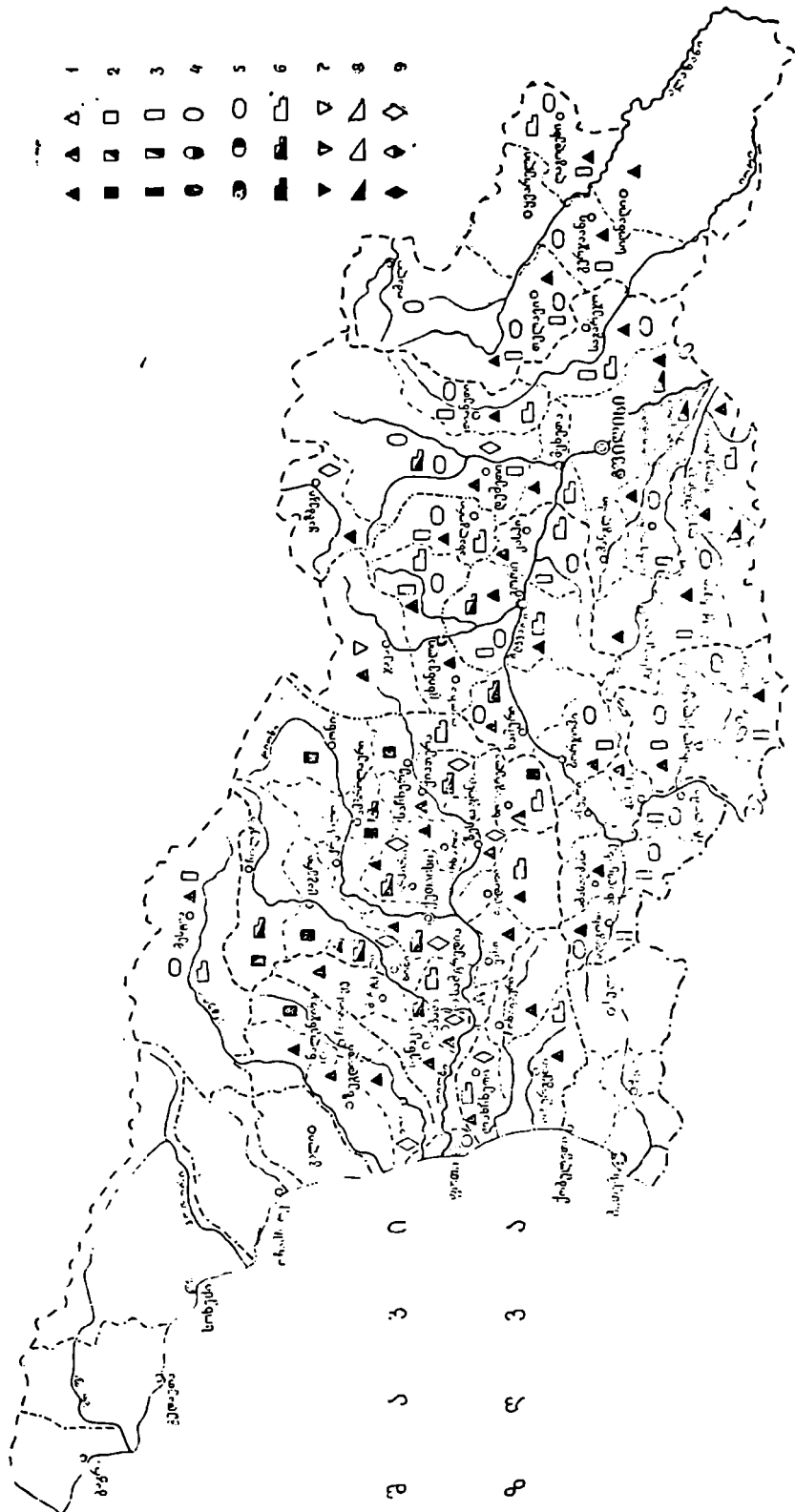
ფრონეს ხეობა	პ. ლიახვის ხეობა	ქვემო ქართლი	ქიზიყი
1. გუთნისთავის	1. გუთნისთავის	1. თავთელელი	1. ღირღიტის
2. საძირის	2. საძირის	2. საძირის	2. საგლეჯის
3. საშუალის	3. საშუელის	3. საჯლომის	3. სადგომის
4. საშუალის წასაკრავი	4. წასაკრავის	4. საწკეპი	4. საყვერის
5. საშვიდუღლის საჯლომი	5. წინა საჯლომი	5. საჯლომი	5. სადგომის
6. საშვიდუღლის წასაკრავი	6. წინა წასაკრავი	6. წინა	6. წინახარები
7. წინა საჯლომის	7. საყვერის საჯლომი		
8. წასაკრავი	8. წინა		

დიდი გუთნის უღლებისაგან განსხვავებულ უღელს იყენებდნენ ფშაური აჩაჩით ხვნის დროს. ცნობილია, რომ სახენელში გამწვევი ძალა სხვადასხვანაირად არის დატვირთული. ორ უღლებმულ სახენელში თუ ერთი ზომის ერთნაირი უღლები ექნებათ, მაშინ საძირის ხარს 10% მეტი ჯაფა ადგება. ფშაველ მეურნეს ეს განსხვავებული დატვირთვა უღლების ზომათა განსხვავებით დაუძლევია. წინა ხარის უღლის სიგრძე საშუალოდ 10 მტკაველის სიგრძისა უნდა ყოფილიყო, უკანა უღელი კი 12 მტკაველი.

ერთ უღლებმულ სახენელთა უღლებს ხშირად შუა ტაბიკის ნაჩვრეტი არ გააჩნდათ, სამაგიეროდ ან თავისივე ნაწილიდან შუაში ამომქდარი გადაღარული ქელი, ან ამავე დანიშნულებით ჰორიზონტალური ნაჩვრეტი ჰქონდათ, რომელშიც ღვედის თავს გაიყვანდნენ და მერე რიკს ჩაუყრიდნენ ღვედის თავში. უღელთა უმრავლესობას მაინც ორი რიკი უკეთდებოდა.

იმერეთში, გურიასა და სამეგრელოში გვიანი დროისათვის იყენებდნენ ერთხარბმულ სახენელს//ცალუღელას. ცალხარა უღელი 50—60 სმ სიგრძისა იყო, ზოგჯერ შუაში გახრილი და საჭედურგამოყვანილი. ამავე სახის სახენელში ადრე ცხენს აბამდნენ. ცხენის ძალის გამოყენება სახენელში XVI საუკუნიდან იწყება. ცხენისათვის გამოიყენებოდა ოვალური ფორმის ქეჩით

რუკა № 8. უღლუმის საზღვარი (XX ს. 30-იანი წწ.)

1. ბარული ურგის უღელი, 2. აჩა ურგის უღელი, 3. საყურის უღელი, 4. ფაური სახელის უღელი, 5. საჭლოის უღელი, 6. მარტულელი, 7. სათბილა უღელი, 8. ფორნის უღელი, 9. ცხენის უღელი.

და ტყავით გამოკრული უღელი. ამგვარი უღლები გვხვდება იმერეთში, სამეგრელოში, გურიაში, ხევში და დუშეთის რაიონის სოფლებში.

საქართველოს მთის რაიონებში სახნავე-სათესებში ნაკელი გაჰქონდათ მცირე ზომის მარხილებით, მარხილზე შედგმული იყო ჭინი, აბამდნენ ცალ ხარს. ხარის შესაბამელად ხმარობდნენ მარტულელს. ბარის რაიონებში მარტულელის პარალელურად ტერმინი „ცალუღელა“ გვხვდება.

მარტულელს ნახევარმთავარისებური ფორმა ჰქონდა, გააჩნდა საქედური და სატაბიკე ნაჩვრეტები. კიდები მარხილის ლატნის მისაბმელად ამოჩვრეტული იყო თითის სიმსხოზე. ბარში ცალუღელაში ხარს ან კამეჩს აბამდნენ. ცალუღელა სიგრძით 80 სმ-მდე აღწევდა. შუაში საქედურით და სატაბიკე ნაჩვრეტებით იყო გაწყობილი. კიდევზე დატანებული ნაჩვრეტებით მაგრდებოდა ურმის ხელნებზე. ამგვარ უღლებს იყენებდნენ ბოლო ხანებში შემოღებულ მცირე ზომის ურმებში, როგორც ქართლში, ისე იმერეთსა და გურია-სამეგრელოში.

მე-19 საუკუნეში საქართველოში ჩამოსახლეს გერმანელი კოლონისტები და რუსი დუხობორები, ისინი ოთხთვილიან ფორნებს იყენებდნენ, რომელშიც გარდა ცხენისა ხარებსაც აბამდნენ. ამგვარი ურმები გარეკახეთისა და ქვემო ქართლის მოსახლეობამაც გადაიღო, რომლებიც შესაბამისად დაწვევილებულ ანუ ჩარჩო უღელს ხმარობდნენ. უღლის ეს კომპლექსი შედგებოდა ზედა უღლისა და ქვედა ასაკრავი უღლისაგან. ზედა წარმოადგენდა სწორ, საქედურგამოყვანილ უღელს, ხოლო ქვედა 7—8 სმ სივანის და 4 სმ სისქის სწორი ხე იყო წიბოებმოგლუვებული და ზედა უღლის ზომაზე ჰქონდა სატაბიკე ნაჩვრეტები. იგი ზედა უღელთან დაკავშირებული იყო ხუთი ტაბიკით, შიგნითა ტაბიკები დაბლიდან მალა იყო ამოტარებული და ზედა უღელზე მაგრდებოდა. გარეთა ტაბიკები კი ზემოდან იყო ჩაყრილი — სამაგრის გარეშე. ასეთ უღელში აპეურებს არა ხმარობდნენ. უღლის აღნიშნული ფორმა ხმარებიდან გავიდა ფორნის ტიპის ტრანსპორტის გაქრობასთან ერთად მეორე სამამულო ომის შემდგომ პერიოდში (1946—1950 წწ.).

თუ ერთი ხარი ებმება უღელში, მას მარტულელა ან ცალუღელა ეწოდებოდა, თუ წყვილი ხარი — უღელი ან უღელა. თუ ორი უღელი ება, — ყვეარი. აქედან არის ნაწარმოები სახელწოდება — საყვერის უღელი და საყვერის ჯაჭვი, ან უბრალოდ საყვერის ღვედი.

უღელში ზშირად არათანაბარი ძალის გამწევეს აბამდნენ. იმისათვის, რომ მათ შორის წვეის ძალა გათანაბრებულიყო, ძლიერ ხარს ან კამეჩს უღელს უმოკლებდნენ. ამ აზრით საქედურთან ერთი ნაჩვრეტი კიდევ იყო ტაბიკის ჩასადგმელად. ძლიერს ერთი საქედურით აქეთ შეაბამდნენ ან იმავე საქედურში დატოვებდნენ და უღელს ხელნასთან ჩაუბამდნენ ისე, რომ ძლიერი ხარი რაც არ უნდა მაგარი გამწევი ყოფილიყო, მეუღლეს წინ ვერ წაუფიქროდა. სამისოდ უღელს საგანგებოდ უკეთებდნენ სატოლმეტო ნაჩვრეტს. სატოლმეტო ნაჩვრეტის მონაკვეთში ხარის შებმას ტოლის დადებას (ქართლი), ტოლის მოღებას (კახეთი), გადაცანდვას (გურია) უწოდებდნენ.

გამწევი ძალის გათანაბრებას უფრო მაშინ მიმართავდნენ, როცა გამოუქნელი ხარის შებმა ხდებოდა. გამოქნის მიზნით შებმულ მოზვერს დიდი ყურადღებით ექცეოდნენ, დიდხანს უღელში არ აჩერებდნენ. მოზვერი ახალ გარემოს კარგად უნდა მიჩვეულიყო.

გარდა სატრანსპორტო, საღეწი და სახვნელი დანიშნულების უღლებისა არსებობდა უღლები შინაური პირუტყვისათვის, იმ დანიშნულებით, რომ დაე-

ცვათ ბალ-ბოსტნები (იმერეთში, გურიასა და სამეგრელოში ღორის უღელი, ძაღლის უღელი, ქათმის უღელი, ბატის უღელი).

ღორის უღელი წარმოადგენს სამი ჯონისაგან შედგენილ სამკუთხედს, სწორ 1 მეტრის სიგრძე ლატანში ამოტარებულია ორი გრძელი ჯოხი, რომელიც სამკუთხედის ფორმაზე ჭვარდინად არის შეკრული. ასეთ უღელს ღორს თავზე წამოაყვამდნენ და ისე უშვებდნენ. უღლიანი (დაბორკილი) ღორი ამის გამო ლობებში ვერ შედიოდა. ანალოგიურ უღელს უკეთებდნენ ძაღლებს, ხოლო ფრთოსანს ფრთებზე აკრავდნენ გრძელ ჯოხებს, რასაც აგრეთვე უღელი ეწოდებოდა (ტაბ. IV, 2).

უღლის კომპლექსში შედის ტაბიკ-აპეურები. ქართულ ურემში შებმულ უღელს 5 ტაბიკი სჭირდებოდა, აჩაჩა ურემში სახმარ უღელს — 4 ტაბიკი, ხოლო გუთნის უღელს — 5 ტაბიკი.

ტაბიკი შედგება თავის, ტანის და კდისაგან. ზოგჯერ ტაბიკს ორი კდე უკეთდებოდა. ტაბიკის სიგრძე 35—45 სმ. ტაბიკის სიმსხო ცერი თითის სიმსხო უნდა ყოფილიყო. აპეურები შიგნითა ტაბიკზე იყო ჩანასკეული, ხოლო ხარის შებმის შემდეგ აპეურის გამოყურთმაცება ხდებოდა გარეთა ტაბიკზე ისე, რომ გამოხსნა ადვილი ყოფილიყო.

ტაბიკებს ამზადებდნენ ძირითადად ხისაგან და რკინისაგან. რკინის ტაბიკებს ურმის შუა ტაბიკად და კამეჩებისათვის იყენებდნენ. ხის ტაბიკები ითლებოდა ძირითადად შინდისა, მაჟალო ვაშლისა, ტყემლის და კუნლისაგან. შინდი, ტყემალი და ურძენი ითვლებოდა ისეთ ხეებად, რომელთაც ავი თვალი და ავი ძალები ვერ ეკარებოდნენ. ძველი რწმენით სახენელი პირველად რომ გავიდოდა სამუშაოდ, მას ტყემლის ტაბიკებიანი უღელი უნდა ჰქონოდა. თუ ყველა არა, შუა ტაბიკი შინც ურძენის (უხანის), ტყემლის ან შინდისა უნდა ყოფილიყო. უღლის შუა წელს საერთოდ ყველაზე მეტი ყურადღება ექცეოდა. უღლის ეს ადგილი სუსტია და ხშირად ტყდებოდა. შესაძლებელია ეს გარემოებაც იწვევდა შუა ტაბიკთან დაკავშირებულ მაგიური ხასიათის რწმენას, რომ შუა ტაბიკი თუ ურძენის, ტდემლის ან შინდის ხისაგან იქნებოდა გამოთლილი, ხარებს და ურემში მჯდომთ ავი თვალი არ მიეკარებოდა. ქართლში (გორის რ-ნი, სოფ. ქორდი) დამოწმებულია საგანგებოდ გამოჩარხული შინდის შუა ტაბიკი, რომელიც გარკვეულ ოჯახში ინახებოდა და ქორწილებში პატარძლის ურმისათვის დაჰქონდათ ხოლმე. ხარის უღელს ორი აპეური სჭირდებოდა. აპეური მზადდებოდა ღორის ჭაგრისა და თხის ბეწვის შენაგრეხი ბაწრისაგან. აპეურის სიგრძე ერთი არშინი იყო. მის დასამზადებლად გამოიყენებოდა საგანგებო იარაღი, რომელსაც „აპეურის საგრეხი მორგვი“ ეწოდებოდა (ქართლი). აპეურის საგრეხი მორგვი შედგება ორი 50 სმ სიგრძის ჭვარდინად დამაგრებული ფიცრისაგან, რომელზედაც გამართულია ღერძებზე მბრუნავი 3—4 მორგვი. მორგვებს თავებზე რკინის პატარა ყულფები აქვს. ყულფებზე კი ქსოვილის მოკლე ნაჭრები აქვს გამოხმული. მორგვები ისეა მოწყობილი, რომ ერთი საერთო თასმის საშუალებით ოთხივე მოძრაობაში მოდის. ასეთი ხელსაწყო საშუალებით აპეურის ვრეხას ორი კაცი ესაპიროება. ერთი მორგვებს ამოძრავებს, ხოლო მეორე აპეურისათვის წინასწარ ერთიმეორეში არეულ ჭაგარსა და თხის ბალანს მორგვის ყულფზე გამოდებულ ქსოვილის ნაჭერს ჩააგრეხს. ხელოსანი, რომელსაც მასალა წინსაფარში აქვს ჩაყრილი, სათანადო რაოდენობით თანდათანობით ზრდის საგრეხ ბაწარს, მეორე თავით მეორე მორგვზე მიაბაძს და ბაწარს ორწვერად შეგრეხს, თუ აპეური უფრო გამძლე და მსხვილი უნდათ, მაშინ წვერებს ოთხ მორგვზე გამოაბამდნენ და ოთხწვერიან აპეურს გამოიყენებდნენ. თუ აპეური

კამეჩისათვის იყო გათვალისწინებული, მაშინ მრავალწევრად შეგრეხდნენ. აპე-ურების ხელოსანს მახმანი ეწოდებოდა. მახმანები ზამთრის პერიოდში სოფ-ლებში გადიოდნენ და ადგილზე ამზადებდნენ აპეურებს.

დიდი გუთნით მუშაობის დროს მოდგამში აპეურები ზოგჯერ ერთ-ერთ წევრს შეჰქონდა, რაშიც მას ნახევარ ალოს უხნავდნენ. უმეტეს შემთხვევაში კი მოდგამის წევრებს თავისი საკუთარი აპეურები ჰქონდათ.

ყოფაში მოწმდება რელიგიური რწმენა-წარმოდგენებთან დაკავშირებული ხატის უღლები. ხატის უღლები ხისა და რკინისა იყო. ხის ხატის უღელი თხი-ლის მოქნილი ჯოხისაგან მზადდებოდა. სიმსხოთი ასეთი ჯოხი ნეკ თითზე უფ-რო წვრილი უნდა ყოფილიყო. ხატისთვის დამზადებულ, მრგვალად შეკრულ ჯოხს ბავშვებს თავზე ჩამოაცმევდნენ, ზედ ტყემლის ან ურძნის ხისაგან გა-მოთლილ კვარს და სანთლის კაკლებს დაკიდებდნენ და ხატის კარზე ამ უღ-ლით მიიყვანდნენ ხოლმე. ანალოგიური იყო რკინის მავთულისაგან დამზადე-ბული ხატის უღლებიც, რომელთაც დამიზნებულნი ხატის მიმართ ვალ-დებულების მოხდის შემდეგ იხსნიდნენ და იქვე ტოვებდნენ.

არსებობდა ხატის უღლები, რომელთაც და დ ი ა ნ უ რ ს ა ც უწოდებდნენ. ეს უღლები გამოირჩეოდნენ სიდიდითა და სიმძიმით. გააჩნდა საქედური რკინის ზოდი, რომელსაც ყულფებზე ჩამოკიდებული ჰქონდათ მსხვილი ჯა-ჭვი. ხატის უღლები ეკლესიის კარზე იყო (გერი, ატოცი, არბო, ალავერდი). ხატის დამიზნებულნი ასეთი უღლით ეკლესიას მ უ ხ ლ ი ს ჩ ო ქ ი თ გარს უვლიდნენ და ღმერთს შველას ევედრებოდნენ.

უღელი გარკვეულად ფიგურირებს მიცვალებულის კულტში. დადგენი-ლია მიცვალებული მამაკაცის უღელზე დატირების წესი (ფშავ-ხევსურეთი), ასევე სახლში მიცვალებულის მისანიშნად ძველებური სახლის თავანზე უღ-ლის შემოდების წესი (ქსნის ხეობა, ფშავი).

ამგვარ გადმონაშთებს გარკვეული კავშირი უნდა ჰქონდეს თრიალეთის არქეოლოგიური გათხრების დროს ტაბაწყურში ნაპოვნ უღელთან, რომელიც შუა-ბრინჯაოს ხანით თარიღდება.

მოწმდება ხატის კარზე უღლის მიტანის წესი (უკანაფშავი, სამეგრელო, სვანეთი, ქართლი). საახალწლოდ საწესჩვეულებო უღლის ფორმის პურის გამოცხობა აუცილებელი იყო.

ლიტერატურა

- გ. ჩ ი ტ ა ი ა, ქართული უღელი, მასალები საქართველოს ეთნოგრაფიისათვის, თბ., 1978, გვ. 45—49.
- მ. გ ე გ ე შ ი ძ ე, ქართული ხალხური ტრანსპორტი, თბ., 1956, გვ. 72—76.
- ოთ. ჯ ა ფ ა რ ი ძ ე, ქართველი ტომების ისტორიისათვის ლითონის წარმოების ადრეულ საფეხურზე, 1961, გვ. 246—248.
- გ. ჯ ა ლ ბ ა ძ ე, ცხენის ოგაფა, უერნ. „ძეგლის მეგობარი“, № 24, გვ. 113.
- ოთ. ჯ ა ფ ა რ ი ძ ე, არქეოლოგიური გათხრები თრიალეთში, თბ., 1960, გვ. 24—26.
- ტ. ჩ უ ბ ი ნ ი შ ვ ი ლ ი, მიცვალებულის კვერზე დასაფლავება სამთავროში, საქ. სსრ მეცნ. აკად. შობე, ტ. II, № 1, 1971, გვ. 68.
- გ. ჯ ა ლ ბ ა ძ ე, აღმოსავლეთ საქართველოს სამიწათმოქმედო იარაღების ისტორიიდან, 1960, გვ. 81—83.

ლ. მოლოდინი

ს ე ლ ი

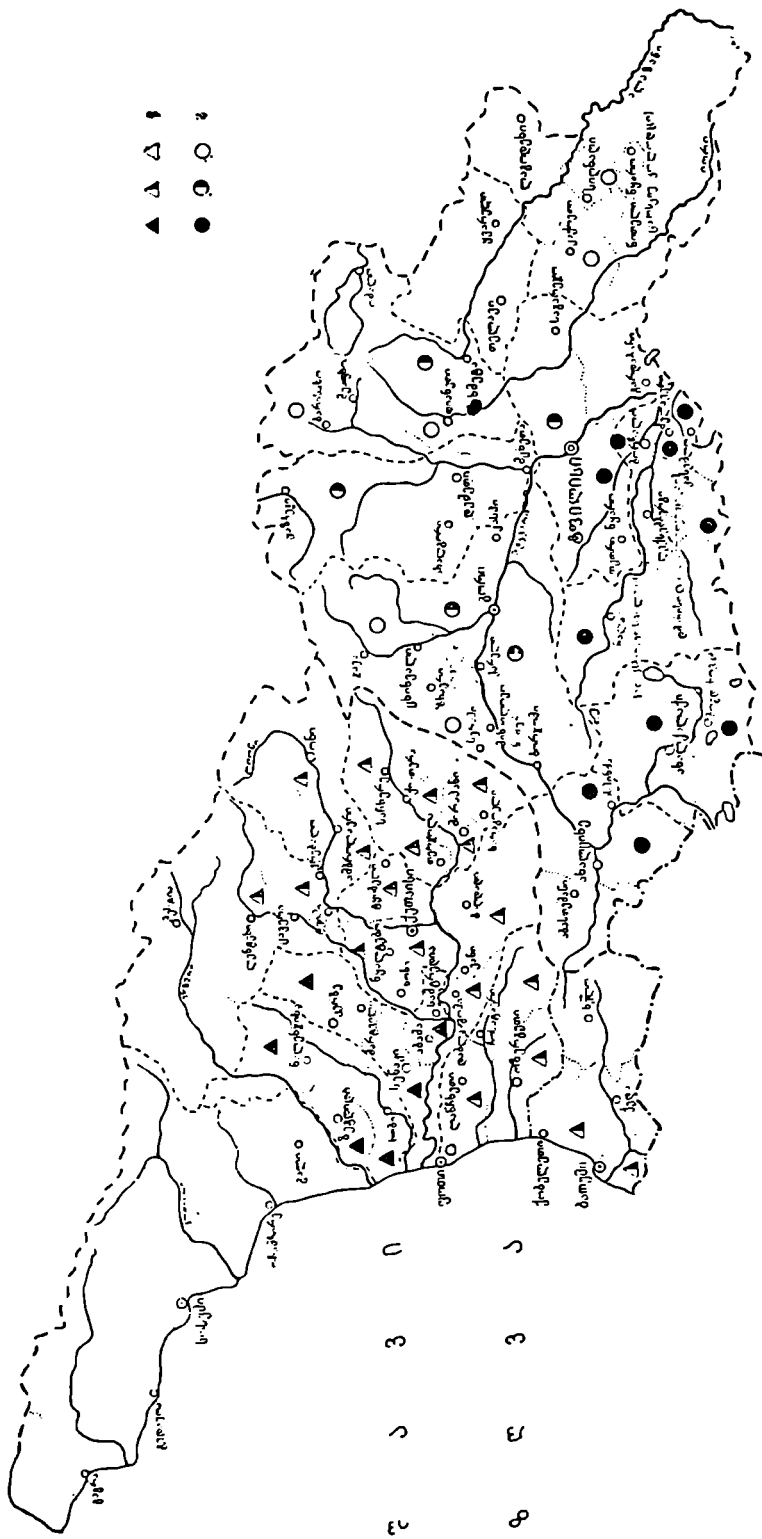
სელი საქართველოში გავრცელებული ერთ-ერთი უძველესი კულტურაა, რომლის არსებობა შეპირობებული იყო როგორც ამ მცენარის ქიმიურ-ფიზიკური თვისებებით და გავრცელების არეალის აგროგეოგრაფიული (კლიმატი, ნიადაგი, რელიეფი) პირობებით, ისე სელის სამეურნეო მნიშვნელობითაც, ეს უკანასკნელი კი სელის საქსოვი და საკვები დანიშნულებით განისაზღვრებოდა.

სელის სხვადასხვა ჯიშებს შორის საქართველოში გავრცელებული იყო საქსოვი—საბოჭკოე და საზეთე სახეობა. საწარმოო დანიშნულებით გამოყენების ეს პრინციპი დაედო საფუძვლად სელის ჯიშების კლასიფიკაციას, რომლის მიხედვითაც გამოიყოფა საბოჭკოე—საქსოვი და საზეთე სელი. ამათგან პირველს ოტანიკურად შეესაბამება კოლხური სელი (*Linum isitatisimum* L), მეორეს—საზეთე სელი (*Linum humile* Mill).

სელის გავრცელების არეალი საქართველოში ჩრდილოეთ განედის 41°5—42°5-ს შორისაა მოქცეული. იგი მოჰყავდათ ზღვის დონიდან 15 მ-ის სიმაღლიდან დაწყებული 237 მ-ის სიმაღლემდე. ჩანს, სელი მეტ-ნაკლები ინტენსიობით საქართველოში ყველგან იყო გავრცელებული. იქ, სადაც მეტი მზიანი დღეები იყო (ბარში), საბოჭკოე სელს ამენებდნენ, მალღობ და ზეგან ადგილებში საზეთე სელი მოჰყავდათ. ამ გარემოებას ეახუშტი ბატონიშვილი ასე ადასტურებს: „მათა კორბალი, ქრთილი, შერია, სელი, ხილნი მათანი ნაყოფიერებს და სხვანი არარაჲ“ (I, 31). ამ ნიშნის მიხედვით ქუმელის—საზეთე სელის გავრცელების არეალს შეადგენს თუშეთი, ფშავი, ხევსურეთი, სამცხე-ჯავახეთი, კოლხური—საბოჭკოე სელის—აჭარა, გურია და სამეგრელო. სელის ინტენსიური გავრცელების ზოლსაც ისტორიულ-ეთნოგრაფიული ატლასისათვის განსაზღვრულ ყველა პერიოდში ეს რეგიონები შეადგენდა (რუკა № 9, 10).

საქართველოში სელი ცნობილია ს ე ლ ი ს (ქართლი, კახეთი, სამცხე-ჯავახეთი), ლ ე რ შ მ ი ს (აჭარა, გურია), ქ უ მ ე ლ ი ს (თუშეთი, ფშავი, ხევსურეთი) სახელით. ამ სახელთა ანალიზი სელის გარკვეული დანიშნულებით გამოყენებაზე მეტყველებს.

სელისა და სელის წარმოების აღმნიშვნელ (მეგრული სუ-სელი, სვანური სელი-სელ, ჭანური ოსულე-კანაფის მცენარის დაქერება, დაძენძვა, სულერი—დაძენძილი კანაფი) ყველა ტერმინში დატულია ქართული სელის შესატყვისი ძირი—სელი (II, 404). გამოთქმულია ვარაუდი, რომ სელი თავდაპირველად მცენარის თვისების (საქსოვად გამოიყენება) აღმნიშვნელი უნდა ყოფილიყო, რომელიც რთვა-ქსოვის პროცესს უკავშირდებოდა, იგი შეიძლება სელის საქსოვ დაზგაზე ქსელის გაბმას შეესაბამებოდა (III, 19). ამ მოსაზრებასთან კავშირში ანგარიშგასაწევი ფაქტია სელის ქსოვილის ჩერქეზული ტერმინი ტ ა ლ ა. იგი

რუბა № 9. სართის კულტურის სახმები (XIX ს. II ნახ.)

1. სამთავრო სელი, 2. საზეთე სელი

ამჟამად ეხმაურება სელის ქსოვილის ქართულ სახელს ტ ი ლ ო ს. ძველი ქართულის მიხედვითაც ტილო „ს ე ლ თ ა და კანაფის ლარია“ (საყურადღებოა აგრეთვე შინაწარმი შალის ქსოვილის ხევსურული სახელი „ტოლი“) (IV, 187).

ამგვარად, ს ე ლ ი ს ეტიმოლოგიისათვის ამოსავალია რთვა-ქსოვასთან დაკავშირებული პროცესებისა და სელის ქსოვილის აღმნიშვნელი ტერმინოლოგია. ეს მასალა ადასტურებს ტერმინი ს ე ლ ი ს ქართულ წარმომავლობასა და ქართულსავე ქ ს ე ლ თ ა ნ კავშირს (V, 14).

სელის აჭარული-გურული სახელწოდება ლ ე რ წ ა მ ი შეიძლება მისი სინონიმური ტერმინის ს ა რ ო ს თ ა ნ კავშირში იქნას ახსნილი. აქ ორივე შემთხვევაში თავს იჩენს მცენარის აგებულება-სიმაღლე (სარო ტანი, ლერწამტანი). ამ მონაცემის მიხედვით დასაშვებია, რომ სახელწოდებაში ლ ე რ წ ა მ ი იგულისხმებოდეს სელის ლეროს საბოჭკოე ანუ საქსოვი დანიშნულება (VI, 12).

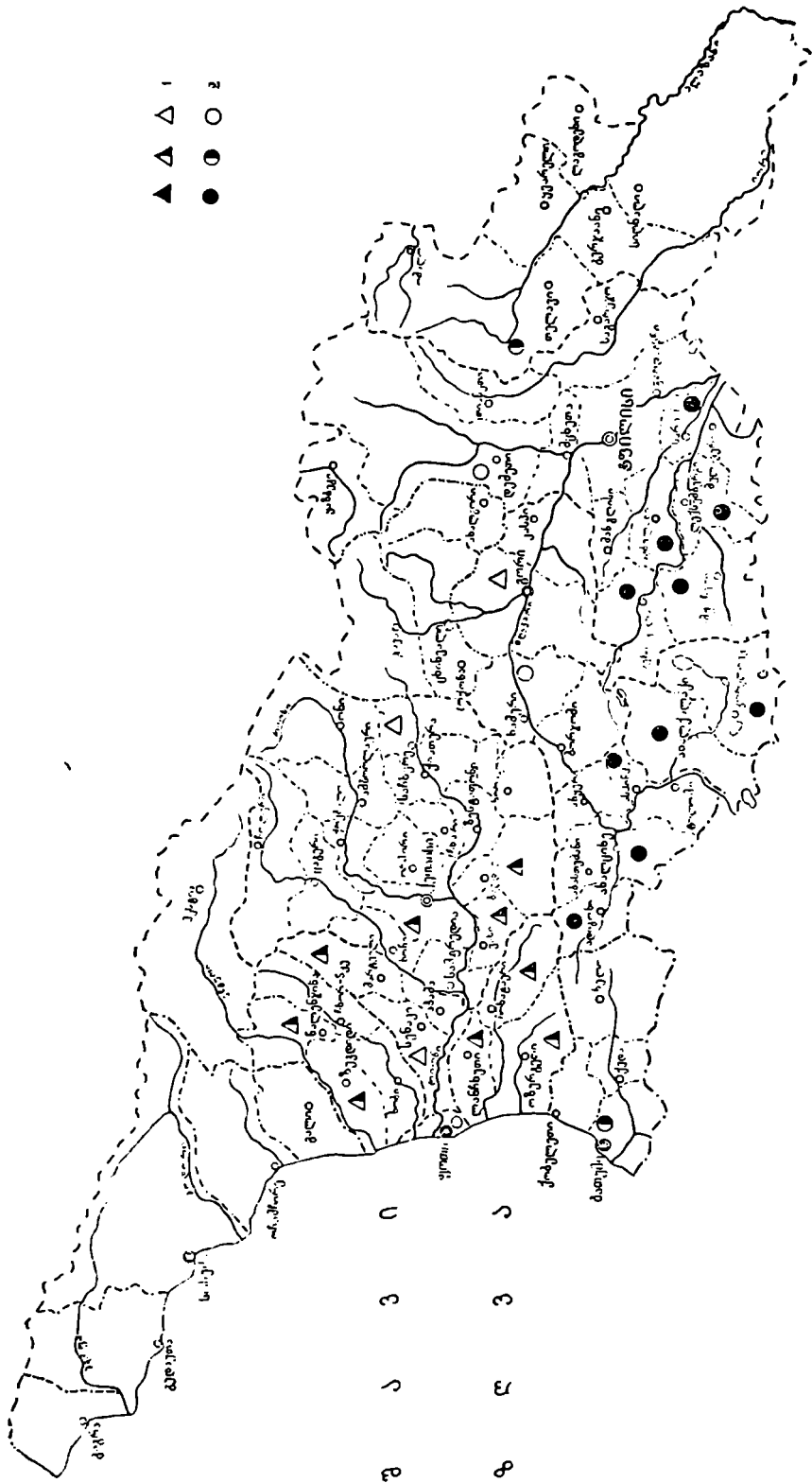
სელი ქ უ მ ე ლ ი ს სახელით აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთში (თუშეთი, ფშავი, ხევსურეთი) იყო ცნობილი. ქ უ მ ე ლ ი აქ ერთდროულად ეწოდება მცენარეს, მის თესლს და დახალულ, დაქუცმაცებულ სელის მარცვალსაც. აჭარაში — ქუმელი, სამეგრელოში — ქუმუ სელის თესლის აღმნიშვნელია. ეს ტერმინები სელის სათესლე ან საკვებ დანიშნულებაზე მიანიშნებს.

ცნობილია, რომ სელის წარმოშობის კერის დასადგენად მხედველობაში უნდა იქნეს მიღებული სელის სახელწოდებათა ფორმთა ნაირობა და სხვადასხვა დანიშნულების სელის არსებობა (VII.55). აქ დასახელებული პირობების შესაბამისია სელის შესახებ არსებული ქართული მონაცემებიც. გასათვალისწინებელია ისიც, რომ სელის ქართული სახელწოდება განმარტოებით დგას და არცერთი სხვა ერის ტერმინს არ ენათესავება (II, 404), ასე რომ ეტიმოლოგიური თავისებურება ცოტად თუ ბევრად თვით მეურნეობის თუ მრეწველობის უფრო საკუთარი გზით განვითარების დამამტკიცებელი უნდა იყოს (II, იქვე).

ამგვარად, სელის ადგილობრივ ბაზაზე წარმოშობის ახსნას საყურადღებო არგუმენტაცია მიეპოვება, იგი უკანასკნელ ხანებში წარმოებული სელის ფილოგენეტიკური შესწავლითაც იქნა დადასტურებული. გაირკვა, რომ კოლხური სელი სელის ბოტანიკურ სახეობებს შორის ყველაზე უძველესია და მისი წარმოშობის კერაც კოლხეთშია სავარაუდო (VIII). დადგენილია ისიც, რომ კოლხური სელი ერთდროულად წარმოადგენს საბოჭკოე და საზეთე მცენარეს, ხოლო საქართველოს მთიანეთში გავრცელებული საზეთე სელის სახეობა კულტურის ახალი ეტაპია და ბიომორფოლოგიური ნიშნების მიხედვით, მთის კლიმატის გავლენით კოლხური სელის სახეცვლილებას წარმოადგენს (III, 162).

ადგილობრივი სამეურნეო-ბუნებრივი პირობების შესაბამისად სხვადასხვა საწარმოო დანიშნულების სელის ჯიშების გამოშვებება ქვეყნის განვითარებული მოთხოვნილების შესაბამისი მოვლენა იყო.

აღსანიშნავია, რომ სამცხე-ჯავახეთსა და თრიალეთში ტრადიციულად თესავდნენ ბრტყელ, წიწმატა და შავ ანუ შალგა სელს. ამ მცენარეთაგან მხოლოდ ბრტყელი სელი განეკუთვნება საზეთე სელის სახეობას, რომელსაც ეს სახელი თესლის ბრტყელი მოყვანილობის მიხედვით აქვს შერქმეული. შალგა სელი კი იგივე ჭარხალბოლოკაა, მხოლოდ ადგილობრივი მოსახლეობა წიწმატას (*Camellia sativa* Crony), შალგას (*Brassica avvenica*) და ბრტყელ სელს ერთნაირად სელის ჯიშებად მიიჩნევს და სელის სახელით იცნობს. სტატისტიკური სამმართველოს ცნობებში ეს სამი ჯიში ცალ-ცალკე არ არის გამოყოფილი და საერთოდ სელის სახელით არის სახელდებული (IX, 151, 162).

რუბა № 10. სელის კულევის რაიონის საზღვარი (XX ს. 30-იანი წწ.)

1. საბოკოე სელი, 2. საზეთე სელი

საქართველოში სელის მოვლა-მოყვანის, მისი პროდუქტების მრავალ-მხრივი გამოყენების მდიდარი გამოცდილება ხალხის ყოფაში მის ხანგრძლივ არსებობას და დიდ მნიშვნელობას გამოაქვს. ეს ტრადიციები საქართველოში ბოლო დრომდე იყო შემონახული.

საბოჭკოე სელი აგვისტოს ბოლოს ან სექტემბრის პირველ ნახევარში ითესებოდა, ხოლო საზეთე სელი — აპრილ-მაისში. სელის დასათესად ორივე შემთხვევაში ნოყიერ, შავ ნიადაგს არჩევდნენ. საჭიროების შემთხვევაში დათესვამდე ერთი თვით ადრე ნაკელით ანოყიერებდნენ.

დასავლეთ საქართველოს ზონაში უკანასკნელ ხანებში სელს ბოსტანბაღის კიდებზე თესავდნენ, ადრე სელის ნათესებს გაცილებით დიდი ფართობი სჭერია.

სასელედ მიწას დასავლეთ საქართველოში კაცით (ოჯაფა-სამეგრელო) მონახავდნენ, მაღალ ზეგან ადგილებს თოხით მოთოხავდნენ, სამცხე-ჯავახეთში დათესვამდე ერთი თვით ადრე მიწას გუთნით (II ყარა-ქოთან წალკა. თრიალეთი) დახნავდნენ, ბელტებისა და გოხების დასაშლელად მას დაფარცხავდნენ. სელი სქელი რომ არ მოსულიყო, თესლს მშრალ მიწას გადაუტრევდნენ და ხეულში სწრაფი დავლით მოაბნევენ. სელი მიწაში ღრმად არ უნდა ჩათესილიყო, მით უმეტეს ნესტიან ნიადაგში თორემ „ძალას ვერ მიიტანდა და დაიხრჩობოდა“. ამიტომ სელის ნათესს ზევიდან ფოცხით გადაასწორებდნენ. რაციონალური საშუალებების გვერდით სელის თესვის დროს მაგიური მოქმედებებიც სრულდებოდა; თრიალეთში სელის თესვის დროს წვერიანი კაცი წვერზე ხელს ჩამოისვამდა, რომ სელი თანაბრად, წვერივით ხშირი ამოსულიყო.

გარე კახეთში (სართიჭალა) თესლის მიწისათვის მიბარების დროს სელის ნათესზე ხარების მოტარების წესია დადასტურებული. თესვის ეს წესი სამეცნიერო ლიტერატურაში ყველაზე უძველესადაა მიჩნეული (X, 282).

სექტემბერში დათესილი საბოჭკოე სელი თოვლქვეშ იზამთრებდა. იგი მაღალი იზრდებოდა 1½ მ-დე, საზეთე სელი კი დაბალტანიანი იყო — ბუჩქისებური და ძლიერ დატოტვილი. საბოჭკოე სელს მაისის ბოლოს ან ივნისის დასაწყისში აიღებდნენ, მაშინ, როცა ღერო კარგად შეწითლდებოდა, საზეთე სელის დამწიფების ნიშნად კი მისი სათესლე კოლოფის გაყვითლება ითვლებოდა. ამ ნიშნის მიხედვით მას აღება აგვისტო-სექტემბერში უწევდა.

სელის დანიშნულების და გამოყენების შესაბამისად შემუშავებული იყო სელის აღების სხვადასხვაგვარი წესი. კოლხურ სელს, რომელიც საქსოვად გამოიყენებოდა, ხელით მოგლეჯდნენ ან ნამგლით ჰკრიდნენ. საზეთეს კი ცელით იღებდნენ. თესლის — მარცვლის დაფანტვის თავიდან ასაცილებლად სელს ნაწვიმარზე, ღრუბლიან ამინდში ან ადრე დილით აიღებდნენ; ჯობდა სელი ოდნავ ნედლი, ოდოჟღერი ყოფილიყო. ბულულებად თუ კონებად შეკრულ სელს მინდორში ზვინებად (სამცხე-ჯავახეთი) // ჯ ა უ რ ე ბ ა დ (ქართლი) // ჩ ა დ ლ ე ბ ა დ (თუშეთი) დადგამდნენ. საბოჭკოე სელს კი მინდორში დატოვებდნენ, რომ ღამით ნაში მოხვედროდა და დღისით მზეს გაეთეთრებინა. ათი დღის შემდეგ სელის კონები // ა კ ო კ ი სახლებში მიჰქონდათ. აქ მას ქანდარებზე // კ ო კ ე ბ ზ ე გადაკიდებდნენ. ჰაერზე გამოშრობის შემდეგ სელს მარცვალს ტ უ კ ი ს // თხილის ზ ო ფ ა ი ს (გურია, აჭარა), ხელის ხვედრის (თუშეთი) ცემით აყრევიანებდნენ, ზოგჯერ მას ხელით მოფშენიანდნენ — მოჩხობავდნენ. თესლს თიხის ღერგებში შეინახავდნენ. სამცხე-ჯავახეთსა და თრიალეთში სელზე საქონელს ან ურემს მოატარებდნენ, მერე კარგად დატყვნილ ან სიპებისაგან გაკეთებულ კალოზე გალენავდნენ. გალენილ მარცვალს მიწაში

ამოკრილ ქვეთკირით ამოშენებულ მრგვალ ორმოებში ყრიდნენ. ამგვარ ორ-
მოებში 18—19 ცენტნერი სელის მარცვალი ჩადიოდა.

სელის დამუშავება რთული და შრომატევადი პროცესი იყო. როგორც
ზემოთ ითქვა, კოლხური სელი ერთდროულად წარმოადგენს საბოჭკოე და
საზეთე მცენარეს. კოლხური სელის საქსოვად გამოყენებასთან ერთად მის-
გან ზეთის ხდის ტრადიცია ბოლო დრომდე ყველაზე მეტად აჭარის ყოფას
შემორჩა. საერთოდ კი კოლხური სელის მოყვანის მიზანი მთელ დასავლეთ
საქართველოში ძირითადად მისი საქსოვად გამოყენება იყო.

საქსოვად შერჩეულ სელს დანამავდნენ ან წყალში ჩაალბობდნენ. თვი-
თოველ ღერს ერთი ბოლოდან თავს გადაუტეხავდნენ, შიდა გულს —
კვირის ზევიდან კანს — ნატეხარას (გურია) // ეკნასულას (სამეგრელო) გახ-
დიდნენ. ხელით დაჩეხილ ტყავს // ეკნასულას კვირის ტავით თავ-
დალმა ჩერიაზე // ხერტარზე დაართავდნენ, რომლის დროსაც ეკნასულას
პირში იღებდნენ, ასველებდნენ და თან კბილებით მოძენძავდნენ. მუხლებზე
ლანდებად ამოყვანილ ძაფს გამონასკვავდნენ და ნაცარტუტაში ან საპონში
გამოხარშავდნენ // გამოაგობდნენ. ლანდებად ფირფიტებზე ამო-
ხვეული ძაფი მზად იყო მოსაქსოვად. თავის მხრივ სელის ტილოსაც ესა-
ჭიროებოდა დამუშავება, რისთვისაც მას ჭერ ცივ წყალში რეცხავდნენ, მერე
ერთ დღე-ღამეს ძროხის ნაკელის ხსნარში დაალბობდნენ, რასაც სამ დღეს
რეცხვა და სარეცხელით ბეგვა მოჰყვებოდა, მეოთხე დღეს ტილოს
კვლავ ჩაალბობდნენ რძის შრატში, მერე ისევ სამი დღის განმავლობაში რე-
ცხავდნენ და ბოლოს მზეზე აშრობდნენ.

რთული და შრომატევადი იყო საზეთე სელის დამუშავების პროცესიც.
მისთვის საზეთე სელის ინტენსიური გავრცელების რაიონში (თრიალეთი, სამ-
ცხე-ჯავახეთი) სპეციალური საწარმოები — სახდელეები არსებობდა.

XIX საუკუნის საქართველოში სელის ზეთს ფართო გამოყენება ჰქონდა.
სხვადასხვა სახის მცენარეულ ცხიმებს შორის სელის ზეთი განსაკუთრებული
მოწონებით სარგებლობდა. მის საკვებ ცხიმად გამოყენების მნიშვნელობას
განსაკუთრებით სამარხვო რეჟიმი აძლიერებდა. იგი ამავე დროს განათების
საშუალებაც იყო. მას ხმარობდნენ ტყავის დასაარბილებლად, ქსოვილების და-
ჩითვის ტექნოლოგიაში, ჰიგიენური მიზნით — საქონლის გასაზეთად. ხალ-
ხურ მედიცინაში ფართო გამოყენება ჰქონდა სელის ზეთით შემზადებულ მა-
ლაშობებს და სხვა სასმელ წამლებს: აღსანიშნავია ზეთის რელიგიურ-სარწმუ-
ნოებრივ რიტუალებში გამოყენებაც: იგი დაბადება-გარდაცვალებისა და მი-
ცვალებულის კულტთან დაკავშირებული ცერემონიალის აუცილებელი ატრი-
ბუტი იყო. ამას გარდა სელის ბზეს — ბურდოს // გაგანს, ზეთის ნახადის ნარჩენს
კოპტონს // ხურდას საქონლის საკვებად იყენებდნენ, ღეროთი კი სახლის
ბანსა ხურავდნენ. საოჯახო მოთხოვნილების ზევით დარჩენილ ზეთს გლეხე-
ბი ყიდდნენ ან ცვლიდნენ იმ პროდუქტებზე, რომელიც მათ მეურნეობაში არ
მოიპოვებოდა. ასეთივე ფართო მოხმარების საგანი იყო სელის ქსოვილი —
ტილო. მისგან კერავდნენ საცვლებს, ლოგინის გადასამოსავს, პირსახოცებს,
სელის ნართისაგან ქსოვდნენ თევზის საჭერ ბადეებს. უკანასკნელ ხანებში,
სელის ნათესი ფართობების შემცირებასთან დაკავშირებით, სელის მხოლოდ
ძაფად გამოყენება დასტურდება.

ამგვარად, XIX ს II ნახევარსა და XX საუკუნის დასაწყისში სელი საგ-
ლენო მეურნეობის ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი კულტურა იყო. მისი ნაწარმი პირ-
ველ ყოვლისა საოჯახო საჭიროებას ხმარდებოდა, მოჭარბებულ პოდუქტი
ადგილობრივ ბაზარზე გადიოდა. ამავე დროს ზეთი დაკვეთითაც მზადდებოდა,

ე. ი. მასალა ეკუთვნოდა მო მხმარებელს, იგი ხელოსანს უხდიდა შრომის საზღაურს ფულით ან ნატურით.

მოტანილი მასალა XIX ს. საქართველოში სელის კულტურის მდიდარ ტრადიციებზე მეტყველებს, რომელიც სელის საოჯახო წარმოებასთან ერთად მის სასაქონლო ხასიათსაც გამოავლენს. ამ ტრადიციებს დასაბამი საუკუნეთა სიღრმეში ეძებნება. არქეოლოგიური მონაპოვრებით სელის გამოყენების კვალი დაწყებული ნეოლითიდან ყველა პერიოდში იჩენს თავს (XI, 284, 286, 210; 210; 291—92; 44).

ყველაზე უადრესი წერილობითი ცნობა კოლხური სელის ქსოვილზე VIII ს (ძვ. წ.) ასურულ წყაროშია მოცემული (XII, 180). კოლხური სელის ქსოვილები თავისი მაღალი ღირსების გამო ძველ მსოფლიოში კარგად იყო ცნობილი. ამას საგანგებოდ აღნიშნავენ ბერძენი მწერლები (ქსენოფონტე, ჰეროდოტე, კალიმაქსი, სტრაბონი). ქსენოფონტე თევზსაჭერი ბადისათვის საუკეთესოდ კოლხური სელის ნართს ასახელებს (XIII. II, 41). ჰეროდოტე ეგვიპტელებისა და კოლხების ნათესაობას ამტკიცებს ამ ტომებში სელის დამუშავების ერთნაირი ტექნიკის არსებობით (XIV, 1105). ეგვიპტე კი ძველ საწყაროში სელის წარმოებით ცნობილ უძველეს ქვეყნად იყო აღიარებული. ძვ. წ. I ს. სტრაბონის დროისათვის კოლხეთში სელი ისეთი რაოდენობით მოჰყავდათ, რომ მისგან ნაწარმი ქსოვილები ქვეყნის გარეთაც გაჰქონდათ (XV). ეს ცნობები სელის დიდ ფართობზე მოყვანას ვარაუდობს, რომელსაც ძველ კოლხეთში ორგვარი დანიშნულება ჰქონდა. სელს თავისი მნიშვნელობა არც შემდეგ დაუკარგავს. IX-X საუკ. არაბი გეოგრაფები (მასუდი, იბნ-ხალკი, ისთახრი) საგანგებოდ აღნიშნავენ ქართული სელის ხარისხს (XVI. 55). XVI საუკუნის ძველი „გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთრის“ მიხედვით საზეთე სელის გავრცელება იგულისხმება მტკვრის (სამცხე-ჯავახეთი, არტაანი, პოლაკაციო, კოლა) და ქოროხის ხეობებში (XVII. 55). XVII ს. სამეგრელოდან საზღვარგარეთ დიდი რაოდენობით გადიოდა სელის ქსოვილი და თესლი (XVIII, 35, 158, 148). მურთე აღნიშნავს, რომ საქართველოდან სელის თესლის საქსპორტო რაოდენობა 50000 ფუტს შეადგენდა (XIX, 333). ტურნეფორის დროს (1708 წ.) თბილისის მიდამოების სოფლებში აუარებული სელი ყოფილა, რომელსაც მოსახლეობა საკვებად და ასანთებად ხმარობდა (XX, 174).

ვახუშტი ბატონიშვილი სელის თესვასა და მისგან ზეთის ღდას აღნიშნავს ტაშირში, სამცხე-ჯავახეთში, აბოცში, ყაიყულში, ხევში (I. 30. 41. 86), უფრო გვიან, საგლეხო რეფორმამდე სელი მეგრელი გლეხის ბეგარის ერთ-ერთი სახე ყოფილა (XXI). XIX საუკუნის მეორე ნახევრიდან, რეფორმის შემდგომ პერიოდში რუსეთიდან იაფი ფაბრიკული ქსოვილების მოზღვაების გამო სელის წარმოების შინამრეწველური ტრადიციები რამდენადმე შეიზღუდა. გლეხის ოჯახში სწრაფად იკიდებდა ფეხს იაფად ღირებულ ფაბრიკული, ამავე დროისათვის კავკასიის სამეურნეო საზოგადოებას სელის თესლი ერეგნიდან და ალექსანდრეპოლიდანაც შემოაქვს (XXII). ეს მდგომარეობა სელის სასაქონლო წარმოების დაცემაზე მეტყველებს. ამ ხანიდან უნდა მომდინარეობდეს სამეურნეო ტოპონიმიაში დამოწმებული ტოპონიმები: ნასელვარი // ნასელარი, სელეები. ამ კულტურისავე დაკნინებას მოასწავებს ხალხში გავრცელებული თქმაც „სუში კურთა ითი კუნტა“ (სელის საცვალი-ნიფხავი, ისიც მოკლე).

რაც შეეხება საზეთე სელს, იგი XX საუკუნის პირველ ნახევარში საქართველოში ახალი საზეთე მცენარის მზესუმზირას გავრცელების გამო ძლიერ შემცირებულა. ამგვარად, XIX ს. მეორე ნახევარსა და XX ს. დასაწყისში საოჯახო

მეურნეობასა და შინამრეწველობის დარგებს საკმაოდ შეერყა საფუძველი. მიუხედავად ამისა, სელთან დაკავშირებული სამეურნეო საქმიანობა ჯერ კიდევ აკმაყოფილებს ოჯახის მოთხოვნილებას, ჭარბი ნაწარმი კვლავ გამოდის გასაყიდად. ნიშანდობლივია, რომ მისი წარმოება ძველი ტრადიციული რეგიონების საზღვრებში აგრძელებს არსებობას, მაგრამ სელის გავრცელების ინტენსიობის მიხედვით ცალკეულ რეგიონებს შორის გარკვეული განსხვავება შეინიშნება. XIX საუკუნის რუკაზე ეს მდგომარეობა ოთხი ზონის გამოყოფის საშუალებას იძლევა.

1. დასავლეთ საქართველოს ბარი, სადაც საბოჭკოე კოლხური სელი საყოველთაოდ გავრცელებული კულტურა იყო.

2. სამხრეთ საქართველო (ახალქალაქის მახრა, ბორჩალო, ბოგდანოვკა, წალკა, დმანისი, ახალციხე, ადიგენი), საზეთე სელის ინტენსიური გავრცელების ზონა.

3. აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთი (თუშეთი, ფშავი, ხეცსურეთი), სადაც საზეთე სელი შეზღუდულად ითესება.

4. აღმოსავლეთ საქართველო (გორი, საგარეჯო, სიღნაღი), სადაც საზეთე სელს იშვიათად თესავენ.

ასეთი მდგომარეობა მეტ-ნაკლები ცვლილებებით დამახასიათებელი იყო საქართველოსათვის XIX საუკუნის მთელ მანძილზე. ამგვარად, XIX საუკუნის პირველი და მეორე ნახევრის მონაცემების მიხედვით სელის კულტურის წარმოებაში არსებითი ცვლილებები არ მომხდარა, ამიტომ შესაძლებლად მიგვაჩნია სელის წარმოების სურათის ჩვენება XIX საუკუნის ერთი რუკის მიხედვით. შემდეგ ამისა, სელის კულტურის დაკნინება იმდენად შესამჩნევია, რომ XX საუკუნეში მეცნიერების წინაშე დადგა საკითხი სელის ადგილობრივი ჯიშის კოლხურ-პონტურის მოძებნისა და აღდგენის შესახებ (XXIII, 435), ამ დროისათვის დასავლეთ საქართველოში სელს აღარ აქვს ის სამეურნეო მნიშვნელობა, რომელიც მას ისტორიულად ჰქონდა. უკვე საკმაოდ შეზღუდულია როგორც სელის წარმოება, ისე მოხმარება. შედარებით ინტენსიურად სელი გავრცელებული იყო სამცხე-ჯავახეთში. სტატისტიკური სამმართველოს ცნობებიდან ირკვევა, რომ XX ს. პირველ მეოთხედში სელი კვლავ ითესებოდა, მართალია, სელის გავრცელების რაიონებს შორის სელას კულტურის შეფარდებითი მაჩვენებელი თითქმის უცვლელია. იგი შედარებით დიდი რაოდენობით მოჰყავთ გორელოვეკის (ახლანდელი ბოგდანოვკის), ბორჩალოს რაიონებში. ამგვარად, XX საუკუნის რუკაზე საზეთე სელი სამხრეთ საქართველოში კვლავ ინტენსიურად არის გავრცელებული, დასავლეთ საქართველოში კი საბოჭკოე სელი საკმაოდ შემცირდა, კიდევ უფრო ნაკლები რაოდენობით ითესება საზეთე სელი ქვემო და შიდა ქართლის რაიონებში (თეთრი წყარო, გური), ნაწილობრივ აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთში (ახმეტის რ.). სულ აღარ ითესება კახეთში (რუკა № 10).

ბოლო ხანებში, სელი საქართველოს სამეურნეო საქმიანობის სფეროდან მთლანად ამოვარდა, მაგრამ ანგარიშგასაწევი იმ გარემოება, რომ კოლხური სელი წარმოადგენს სელის ერთადერთ სახეობას, რომელიც ხასიათდება როგორც ღეროს, ისე თესლის მაღალპროდუქტულობით, რის გამოც იგი განეკუთვნება სასელექციო მუშაობის ამოსავალ სახეობას (XXIV).

ლიტერატურა

1. ვახუშტი ბატონიშვილი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, თ. ლომთრისა და ნ. ბერძენიშვილის რედაქციით, თბილისი, 1941.

II. ივ. ჯავახიშვილი, საქართველოს ეთნოგრაფიული ისტორია, წ. I, თბილისი, 1930.

- III ალ. გორგიძე, საქართველოს სელი (ფილოგენეტიკური მემოზონა), თბილისის ბოტანიკური ინსტიტუტის შრომები, XIX, 1958.
- IV გ. ჩაჩაშვილი, ქსოველების დაშლადების ისტორიიდან საქართველოში, I სელი, საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე, XIX, 1956.
- V ივ. ციციშვილი, მასალები ქართული ჩამუდობის ისტორიისათვის, თბილისი, 1954.
- VI ლ. შოლოდინი, ქართველი ხალხის მატერიალური კულტურის ისტორიიდან (ხალხური ზეთსახდელი იარაღები), თბილისი, 1963.
- VII Н. Вавилов, Центры происхождения культурных растений, Труды по прикладной ботанике, XVI, вып. II, 1926.
- VIII Е. Синская, Биологические и физиологические основы классификации культурного льна, Доклады АН СССР, т. XVII, № 4, 1953.
- IX Ч. Барулина, Полевые культуры Джавахетии, Труды по прикладной ботанике и селекции, т. XVI, вып. 3, 1920.
- X А. Мочинский, О технике древнеегипетского земледелия, Архив истории науки и техники, № 1, Ленинград, 1935.
- XI А. Соловьев, Селище текстильной керамикой на побережье Западной Грузии, Совет. Арх. XIV.; ნ. სოლოვოვი, „ლიხა გუძება“ კოლხეთის ძველი მოსახლეობა, საქართველოს სსრ მეცნ. აკად. მოამბე, ტ. V, 1944, 210, 212; Б. Куфтин, Материалы к археологии Колхиды, т. IV. Тбилиси, 1950; დ. ქორიძე, გეანი ბრინჯოს ხანის არქეოლოგიური ძეგლები თბილისიდან (ნავთლული), საქართველოს მუზეუმის მოამბე, ტ. VIII, 1954.
- XII Б. Пиотровский, История и культура Урарту, Ереван, 1944.
- XIII ქსენოფონტე, ნადირობის შესახებ, II, 41.
- XIV თ. ყაუხჩიშვილი, პეროდოტეს ცნობები საქართველოს შესახებ, თბილისი, 1960.
- XV. თ. ყაუხჩიშვილი, სტრაბონი, გეოგრაფია, XI, 1, § 17.
- XVI Н. Караулов, Сведения арабских географов IX—X вв. по р. х. о Кавказе, Армении и Азербайджана, СМОМПК, XXVIII, Тифлис.
- XVII ს. ჭიჭია, „გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დაეთარი“, თბილისი, 1951.
- XVIII Ж. Шарден, Путешествие кавалеро Шардена по Кавказу в 1670—1673, Тифлис, 1902; არქ. ლამბერტი, სამეგრელოს აღწერა, თბილისი, 1902; ი. მეუნარგია, სამეგრელო დაეთი დადიანის დროს, თბილისი, 1939.
- XIX J. Mourier, La Mingrelie, Odessa, 1883.
- XX В. Tournafort, Relation d'un Voyage du Lewant, Lyon, III, Lettre, XVII
- XXI P. Эрстов, О крестьянском сословии в Мингрелии, «Кавказская старина», 1873, № 6.
- XXII ჟურნ. „მეურნე“, 1888, № 4.
- XXIII П. Жуковский, Земледельческая Турция. М.—Л. 1939.
- XXIV ალ. გორგიძე, კოლხური სელი, ჟურნ. „საქართველოს მუზეუმი“. № 3, თბილისი, 1964.

ნამკალ-ნათიგის ერთეულები

ნამკალის ერთეულები. საქართველოში დამოწმებულია მოსავლის აღების, გაშრობის, გადაზიდვის და დაბინაების სხვადასხვა წესი, განპირობებული მარცვლეულის ჯიშების ნაირგვარობითა და გეოგრაფიულ-კლიმატური გარემოს თავისებურებებით.

მოსავლის აღება წარმოებდა ნამგლითა და ცელით. მარცვლეულის ცალკეული ჯიშებისათვის (სვილი) მოწმდება მოსავლის ხელით აღების — „მოგლეჯის“ ფაქტები (აღმ. საქ. მთიანეთი). ხელით თხრიდნენ — „მოჯეგამდნენ“ აგრეთვე დაბალ, ჩაწოლილ „ჩაჯეგილ“ პურს დასავლეთ საქართველოს ზოგიერთ რეგიონში (I, 273).

საქართველოში დამოწმებულია მოსავლის აღების უძველესი წესი — კრეფა. დასავლეთში ხის ან რკინის დანით იკრიფებოდა ღომი (II, 55), ხოლო ორი ჯონისაგან გაკეთებული მარტივი იარაღით შნაკვით — მახა და ზანდური (III, 74; IV, 133).

მოსავლის აღება-დაბინაების პროცესი გულისხმობს მცენარის მოჭრას, შეკვრას, გაშრობას, გადაზიდვასა და დაუნჯებას.

მცენარის (პურეულის) ნამგლით მოჭრას მკაჰ ჰქვია.

ნამგლის ერთი მოსმით მოჭრილ პურეულს, რომელსაც მომკელი ერთ ხელში დაიჭერს — მუჭეულ იწოდება. მუჭეულის სინონიმია მჭიღა // მჭიღეული (აღმ. საქ. მთიანეთი), რომელსაც უმეტესად სვილის მუჭეულის აღსანიშნავად ხმარობენ.

მუჭეული ნამკალის უმცირესი ერთეულია. ძველად ნამკალის უმცირეს ერთეულს მკელეული იწოდებოდა. საბას განმარტებით მკელეული — კელეულია ყანისა (V).

მუჭეულზე დიდი ერთეულია ხელეური, რომელშიც რამდენიმე (2—5) მუჭეული „ჩადის“. საქართველოს მთელ რიგ რეგიონებში ნამკალის უმცირეს ერთეულად ხელეურია მიჩნეული. მოწმდება ხელეურის სხვადასხვა სახელწოდება — ხელეური // ხელეული (ქართ., კახეთ., მესხ., იმერ., რაჭა), ხელეული // მაკლეური (ფშ.), კელეური (მთ., გუდ., ხევს.), ხელი (გურ., სამეგრ.), ნამუჭი (რაჭა-ლეჩხუმი), მუჭეული (ლეჩხ.). იმერეთში მიწაზე დადებულ ხელეურს კევილი იწოდება, მიწაზე დაფენილ მომკილ პურს კი — ნაფენი (VIII, 491).

¹ შტრ. მკა — ყანის მომანგლა (VI); ხევსურეთში მოწმდება ტერმინი „ქენცელა“, ე. ი. ქენცელი // კელ-ცელი // ნამვლით მკა (VII, 202).

² შტრ. მკელი-პევი (VI).

დასავლეთ საქართველოს ზოგიერთ რეგიონში ხელში დაგროვილ სიმინდის მოჭრილ ღერებს მუქ-სა უწოდებენ, ხოლო რამდენიმე მუქს, რომელიც ერთ მკლავზე დაეტეოდა, „მკლავი ჩალა“ ერქვა.

ამგვარად ნამკალის უმცირესი ერთეულები — მუქეული, ხელეური, მკლავი ჩალა სხვადასხვა რაოდენობის მცენარის ღერების შეუკრავი კონაა.

ნამკალი რომ არ დაფანტულიყო, საქირო იყო ხელეურების ძნებად შეკვრა. ამ მიზნით მკელს (ქართ., კახეთი)//მესვეურს (კახ.)//მესაურს (მთ.)//მმკელს (მესხ.), მესვერელს//მესვეურს (იმერ.) უკან მძნეური (ქართ., კახეთ., მესხ.)//მხვეველი (მთ.)//მკონავი//ამკონავი (იმერ.) მიყვებოდა და ერთად დაწყობილ ხელეურებს ძნებად კრავდა. მეძნეურთან ერთად შესაძლებელი მომკელს მესვერელ//მძვევლა ვი//მენაფენე (იმერ.) გაჰყოლოდა, მეხელეურეს მოვალეობა იყო ხელეურების ერთ ადგილზე დაწყობა.

ძნა⁴ მამაკაცების მიერ მომკილი 2—5, ხოლო ქალის მიერ მომკილი 10—12 ერთად შეკრული ხელეურია. მამაკაცები მკის დროს სათითოეს (ხის—თითზე წამოსაცმელი) ხმარობდნენ და ამიტომ მათ მიერ მომკილი ხელეური ქალის მიერ მომკილ ხელეურზე უფრო დიდი იყო. ძნა ულთი იკვრება. ულოს წინასწარ ამზადდნენ. „მეულოე დილით ადრე უნდა ამდგარიყო და საულოე ყანა მოეჭრა. თუ ყანა მოკლე იყო, ძირიანად უნდა მოეგლიჯა და ნესტიან ადგილზე შეენახა, რომ მუშაობის დროს ადვილად გადაეგრისა“ (VII, 122). დასავლეთ საქართველოში ულოს ნაცვლად მოწმდება ტერმინი საკონავი//საქირობელი (ლექს.). საკონავი მზადდება როგორც პურის ნამჭის, ასევე ღომის ნოტიო ღერებისაგან, წნელის ან გრძელი ბალახისაგან. ბალახისაგან დამზადებულ საკონავს გვარალ⁵ ეწოდება (რაჭა-ლეჩხუმი). გურიამი ჩალის საკონავის სინონიმად მოწმდება აგრეთვე ტერმინი წირეხი.

ტერმინი ძნა უმეტესად აღმოსავლეთ საქართველოშია გავრცელებული და ძირითადად ხორბლეულის კონას აღნიშნავს. დასავლეთ საქართველოში კი როგორც სიმინდისა და ღომის ღერების შეკვრას, ისე ხშირად პურის ძნას კონას უწოდებენ. ამასთან ერთად მოწმდება პურის ძნის აღმნიშვნელი სხვა ტერმინებიც — მაგ.: ნამჭა (იმერ.), ნაბჯი (ლექს.), ლუნჩვერ (სვან.); ეს უკანასკნელი სვანურში მხოლოდ ქერისა და პურის ძნის აღმნიშვნელია. ფეტვის ძნას სვანურად ნადრ-ი ეწოდება, ხოლო ჩალის კონას — ნაქთხი.

მარცვლეულის გამოშრობის მიზნით ძნებს ყანაში სხვადასხვა წესით აწყობდნენ. გავრცელებული იყო ძნების ვერტიკალური და ჰორიზონტალური წყობა.

„ფეხზე დაყენებულ“//ვერტიკალურად დაწყობილ ძნებს ჰაერი კარგად „დაუვლიდა“ და უკეთ გამოაშრობდა, ვერტიკალურად აწყობდნენ სამეულებს, ხუთეულებს, წერებს და სხვ.

სამეული თავთავებით ერთმანეთზე მიბჯენილი სამი ძნაა. საქართველოს ბარში (ქართლი) ამგვარად ძნებს იმ შემთხვევაში დგამდნენ თუ მკის დროს გაუადრდებოდათ და ძნები დაუსველდებოდათ.

³ შლრ. შემკვრელი მკელეულთა (X, 34).

⁴ ძნა — ყანის კონა (VI); „ზნა“ ანუ „ძნა“ ამიერ-იმერეთშიც იხმარებოდა პურისა და ქერის თავთავებისათვის. ქუთაისის საყდრის გამოსავლის 1578 წლის დავთარში სწერია: მართებს ჯაბენის ორს განაყოფსა იესეს და მისსა ძმასა თივა ზნათ ცხრაასი (XI, 124).

⁵ შლრ. გვარლი — თივის თოკი (VI).

ხუთეული თავთავებით ერთმანეთზე მიბჯენილი 4 ძნაა, მას თავზე ერთი ძნა აქვს ჩამოცმული. ხუთეული საქართველოს სხვადასხვა კუთხეში სხვადასხვა სახელწოდებით არის ცნობილი. ფშავში მას ხუთეულს, ხადუქას, მელეულს უწოდებენ; მთიულეთში — კოქაულს; თუშეთში — ჩეჩილას; იმერეთში — ხუთეულს, ხურდუმს, ჩერგილს; გურიაში — ჩერგენას, ჩერგილს. რაჭაში ძნებს ხუთეულეზად ფერდობ ადგილებში დგამდნენ.

აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთში ფეხზე დაყენებულ, თავთავებით ერთმანეთზე მიბჯენილ 6—8 ძნას წერა ეწოდება, ხოლო აღმოსავლეთ საქართველოს ბარში ამგვარად დადგმულ 14—16 ძნას ძნის ფეხი ჰქვია.

სამეული და ხუთეული ჰორიზონტალურად დაწყობილ ძნებსაც ეწოდება. ქართლსა და კახეთში სამეული მიწაზე ერთმანეთის გვერდით, თავთავებით ერთი მიმართულებით დადებულ ძნებს ჰქვია. ფერდ ადგილებში სამეულები ისე უნდა ყოფილიყო დალაგებული, რომ წვიმის შემთხვევაში წყალი იოლად აეცდინა. ამიტომ ორ ძნას თავთავების მხრით ფერდობის დაქანებისაკენ მოათავსებდნენ, მესამეს კი ზედა მხრიდან მათ საპირისპიროდ (პერპენდიკულარულად) (VII, 123), ზოგან ორ ძნას მიწაზე დადებდნენ და ზემოდან მესამეს დაადებდნენ.

ხუთეული ქართლსა და კახეთში ჰორიზონტალურად დაწყობილ ხუთ ძნას ეწოდება — ორ-ორი ძნა თავთავებით ერთმანეთზე გადაჯდობილი, ერთმანეთის პირდაპირ დევს, ზემოდან კი ერთი ძნა ადევს.

იჯარით გაცემულ სამეოთხელო მამულებში სამ ძნას ზემოდან მეოთხეს, მამულის მეპატრონისათვის განკუთვნილ ძნას დაადებდნენ (ქართლი). (VII, 123).

ზემოაღწერილი წესებით დადგმული ძნები ხელს უწყობდა მათ გამოშრობას. მაგრამ მათი დიდხანს დატოვება არ შეიძლებოდა, საჭირო იყო ძნების ისე დალაგება, რომ დაცული ყოფილიყო ბუნებრივი მოვლენებისა და მინდვრის მღრღნელებისაგან; ამავ დროს ადვილი ყოფილიყო მათი გადატანა ტრანსპორტზე. ამ მიზნით სახელდახელოდ აგებულ ძნებს უფრო მკვიდრად დროებით ზვინებად გადააგებდნენ.

აქვე აღვნიშნავთ, რომ ზვინი ეწოდება როგორც ნამკალის, ისე ნათიბის ერთეულს. ძველ ქართულში იგი შეუკრავად შეგროვებულ, მომკილ თუ მოჭრილ მცენარეს აღნიშნავდა (IX, 83).

დროებითი ზვინებისათვის* დამახასიათებელია ჰორიზონტალური წყობა. დროებითი ზვინია ათეული. ათეული ერთად დაწყობილი 11 ძნაა. მიწაზე დაიდება ოთხი ძნა, ორ-ორი ერთმანეთის პირდაპირ, ისე, რომ თავთავები შიგნით ერთი მეორესკენ აქვთ მიქცეული, ზემოდან კიდევ ორი ძნა დაედება, ისევე ერთი მეორისაკენ მიქცეული. წვიმა რომ არ ჩავიდეს ერთ ძნას — მეთერთმეტეს ზემოდან, გარდიგარდმო დაადებენ (XI).

ქვემო ქართლში ათეულებს ზემოთ აღწერილი წესით დალაგებულ ძნებს უწოდებდნენ, მაგრამ ძნების რაოდენობა აქ გაცილებით მეტია. მიწაზე დადებდნენ 8 ძნას — ოთხ-ოთხს ერთმანეთის პირდაპირ, თავთავებით შიგნით — ორ რიგად, ზემოდან დაწყობდნენ სამ-სამ ძნას, ამასაც ორ რიგად, შემდეგ: ორ-ორს, ბოლოს კი თითო-თითოს — ე. ი. სულ 38 ძნას. როგორც ჩანს, ათეულის პრინციპზე აგებულმა ძნებმა, მიუხედავად მათში არსებული ძნების რაოდენობისა, ათეულის სახელწოდება შეინარჩუნა.

* გამოთქმას—დროებითი ზვინი—ვხმარობთ პირობითად.

ქვემო რაჭასა და ლეჩხუმში იცოდნენ ძნების „დაცამეტება“. ც ა მ ე ტ ი, როგორც თვით ტერმინი გვიჩვენებს, 13 კონისაგან უნდა შედგებოდეს. მაგრამ სხვადასხვა სოფელში ამ კონათა რიცხვი მერყეობს 13—20 შორის (IV, 188).

ცამეტიც ათეულის მსგავსად იგება. მიწაზე ერთმანეთის პირდაპირ დაიდება სამ-სამი ძნა. ზემოდან დაედება ორ-ორი, შემდეგ თითო-თითო, ბოლოს კი ერთი. შეიძლება რომელიმე ფენა „ორპირად“, ე. ი. ორ რიგად დაედოთ. ძნების ამგვარი წყობა რაჭის გარდა დამოწმებულია ქვემო ქართლის იმ სოფლებში, სადაც ამჟამად რაჭველები ცხოვრობენ.

საქართველოში გავრცელებული ცნების ჯვარედინად დადგმის წესი. მიწაზე დადებდნენ რვა ძნას. ორ-ორს ერთმანეთის პირდაპირ, ჯვრის ფორმით, თავთავებით შიგნით. ზემოდან კი 2 ან 4 ძნას, სულ 10—12. ზოგან ქვემოთ იდებოდა 4 ძნა, თითო-თითო ერთმანეთის პირდაპირ, 4 რიგად, ზემოდან კი ერთი. სულ 17 ძნა (ქვ. ქართლი). ამავე პრინციპზეა აგებული აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთში, კერძოდ ხევსურეთში, გავრცელებული დროებითი ზვინი წერილა და რაჭაში დამოწმებული ღეო. წერილაში 7 სამეული ან 21 ძნა ჩადის. მიწაზე ერთმანეთზე გადაჯვარედინებულ 4 ძნას დადებდნენ ისე, რომ ძნის თავთავები ერთმანეთს ფარავს, ძნები იდება 5 რიგად, ზემოდან კი ერთ ძნას დადებდნენ. ასევეა დაწყობილი ღეო. ორ-ორ ღეოს ერთმანეთის ახლოს დადგამდნენ, რომ გადაზიდვის დროს მათ შორის ჩადგმულ ერთ მარხილზე მოთავსდეს ორივე (I, 277).

საქართველოში დამოწმებულია დროებითი ზვინების სარზე აგება, მიწაში სარს ჩაასობდნენ, ქვემოთ ხმელ ფიჩხს დაუფენდნენ. სარზე ძნებს ჩამოაცმევდნენ და მრგვალად ააგებდნენ. პირველი რიგი შეიძლება ჯვარედინად დაეწყოთ აერაციის მიზნით. ამგვარად აგებულ ძნებს ჩადალი (თუშ.), აკ-ი (სვან.), ზვინი (დას. საქ.) ეწოდებათ.

იმ შემთხვევაში, თუ ნამკალის ჩამოზიდვა დროულად ვერ ხერხდებოდა, დროებით ზვინებს კვლავ გადააწყობდნენ და ამჯერად უფრო დიდ და მკვიდრ ზვინებს გააკეთებდნენ. მაგ., წერილებს ხევსურეთში წერად ან სერკვად გადააგებდნენ. წერა იგება წერილის პრინციპზე, მხოლოდ ამჯერად გადააჯვარედინებდნენ არა თითო-თითოს, არამედ ორ-ორ ან სამ-სამ ძნას. წერაში სულ 3 წერილა, ე. ი. 63 ძნა „ჩადის“.

სერკვი მრგვლად ნაგები ზვინია. მრგვლად, უსაროდ ნაგები ზვინები საქართველოს თითქმის ყველა კუთხეშია გავრცელებული. ასეთებია მუხლის ძნა (ხევს.), ხუთულა (ხევს., ფშავ., მთ.), ძირი/ზვინი (ქართ., კახ., მესხ.), ჩერგილი (იმერ.).

მრგვალ ზვინში 100-დან — 500-მდე ძნა „ჩადის“. აგებენ შემდეგნაირად: მიწაზე დააფენენ ხმელ ფიჩხს და ზედ ძნებს „მრგვალად“, წრეზე დააწყობენ, თავთავებით ცენტრისაკენ, თავთავები რომ კარგად დაცული ყოფილიყო. შესაძლებელია პირველი ფენა ჯვარედინად დაეწყოთ, მეორე კი „მრგვალად“. შემდეგ ძნებსაც მრგვლად მოაყოლებენ. ძნების რაოდენობას თანდათან აკლებენ და ბოლოს „მოწვერავენ“, „ძნებით თაღს შეუკრავენ“ (ქვ. ქართლი), „ქუღს დაახურავენ“ (იმერ.) ე. ი. წვიმისაგან დასაცავად ერთ ძნას, ჩალას ან თივას გადააფარებენ. ხშირად ქარის საწინააღმდეგოდ აქეთ-იქეთ ქვებს დაჰკიდებენ.

ყურადღებას იქცევს ის გარემოება, რომ ხევსურეთის ზოგიერთ სოფელში, შატლის მხარეს, განსხვავებული წესით აწყობდნენ სხვადასხვა ჯიშის ხორბლეულის ძნებს. მაგ., წერად აგებდნენ ქერის, წერილას, —სვილის, ხოლო სერკვებად — იფქლის ძნებს (VII, 203).

მთის რაჭის სოფლებში, სადაც უფრო ხშირად მომკილი პური ნედლია, თანაც საკმარისი რაოდენობით ურევია ბალახი, ძნებს წერებად დგამენ. რაჭაში დამოწმებული წერა ხევისურეთში დამოწმებულ წერასგან სრულიად განსხვავდება. წერას ის უპირატესობა აქვს, რომ ნედლი ნამკალი კარგად შრება. წერებად დადგმული პური ერთი თვის განმავლობაში შრება. წერას დასადგმელად მიწაში „ორი კაცის სიმალღე“ სარს ჩაასობენ, მასზე კონებს ოთხკუთხედად — ჯვარედინად შემოაყოლებენ შემდეგნაირად: კონას თავს გაუშლიან, სარზე შემოახვევენ და ჩაუმარყუებენ, რომ თავი არ მოეხსნას, ამგვარად სარს კონებს რამდენიმე სათულად შემოავლებენ. თუ დიდი წერა იდგმება, იმისათვის, რომ პურმა არ გადაძლოს და გვერდზე არ წააქციოს, მას ერთი-ორ მოხრილს — საბჯენ, საყრდენ სარს შეუყუდებენ დახრილად. სულ ზედა კონას კი, ავდრისაგან დასაცავად, ქუდად დაახურავენ. ამგვარად დადგმულ წერებში პაერი მუდმივად მოძრაობს და უზრუნველყოფს ნედლი ნამკის გაშრობას. ზოგ წერაში 15 „მოვლება“ (მოვლება 5 კონისგან შედგება), ზოგში კი 100 კონაც იყო (I, 277—278).

წერაზე დიდი რაჭაში დამოწმებული ზვინი. ზვინიც სარზე იგება. ზვინი ბევრი კონის მომცველია და მის გასამართავად 2—3 კაცია საჭირო. კონების ერთ რიგს რომ მოაწყობენ შუაში „დასობილი“ დიდი სარის ირგვლივ, ისე რომ თავთავები შიგნით მოექცეს, ერთი კაცი ფეხით შედგება კონებზე, მეორე ფეხით ან ორთითით დანარჩენ კონებს აწვდის და ასე ნელ-ნელა იზრდება ზვინი. ზედ შემდგარი კაცი წვერამდე ფეხით უვლის მას. ზვინს ნელ-ნელა აწვრილებენ და ბოლოს „ცას შეუკრავენ“ — ქუდად კონასვე დააფარებენ და ზედ ქვას დაადებენ ქარმა რომ არ გადაადლოს. ასე დადგმული ზვინი იმდენად კარგადაა დაცული ავდრისაგან (წვიმის შემთხვევაში წყალი შიგვერ ალწევს, სველდება მხოლოდ ზედა კონა, რომელიც დანარჩენს იფარავს), რომ მისი დატოვება ერთი, ორი წლის განმავლობაშიც თავისუფლად შეიძლება. ზვინად უნდა დაიდგეს კარგად გამოშროალი კონები, წინააღმდეგ შემთხვევაში ჩახურდება. ზვინი მეტად დიდი იდგმება, ხშირად იგი 4—5 ან მეტ წერას მოიცავს. ამგვარად დადგმულ ზვინს რაჭაში კორომი ჰქვია (I, 278).

საქართველოს რიგ რეგიონებში დამოწმებულია პურეულის მოთიბვა. პურეულის მოთიბვა ერთის მხრივ გაპირობებული იყო ამა თუ იმ მარცვლეულის ჯიშის თავისებურებებით, მეორეს მხრივ კი მოსავლის რაოდენობითა და ნათესის მდებარეობით. მაგ., ქერის ერთ-ერთი სახეობა, რომელიც ძალიან დაბალი იზრდება, — თიბება, რადგან მისი ნამკლით მოჭრა ძალიან ძნელია.

თიბავენ ორნაირი ცელით: ჩვეულებრივით და ფოცხიანით. ფოცხიან ცელს ერთ მხარეს გაკეთებული აქვს პატარა ჯოხი და ეს საშუალებას აძლევს მომკელს ნამკალი ერთ მხარეზე დააწყოს. ასე მოთიბული ქერი ზოგ შემთხვევაში ძნებად იკვრება, შემდეგ კი კეთდება ათეულები (ქვემო ქართლი, სოფ.: გომარეთი, მამულო, ახა, კაკლიანი და სხვ.).

ჩვეულებრივი ცელით მოთიბული პური ქელებად ეფინება მიწას. ზოგან ქელს ალვარეულებდნენ, ზოგან კი პირდაპირ ბულულებს დგამდნენ.

მთიბავს უკან შემგროვებელი მოპყვებოდა და ნათიბს ბულულე ბაღ// ბულულე ბაღ (მესხ.) დგამდა. ბულული სახელდახელოდ ნაგები პატარა ზვინია. იგი უსაროდ//უმარგილოდ (მესხ.) იგება. ბულულებს შემდეგ „დაძირავდნენ“. დაძირვა აუცილებელი იყო მარცვლეულას დასაცავად ბუნებრივი მოვლენების — მზე, წვიმა, ქარი, სეტყვა და სხვ. მაწენ მოქმედებებისაგან (XXXII, გვ. 125).

დაძირვა შემდეგნაირად ხდებოდა: ბულულებს აქეთ-იქით სპეციალურ ჯოხებს — კეტებს ამოუღებდნენ და ორი კაცი ამ კეტებით ბულულს ასწევდა. რამდენიმე ბულულს ერთ ადგილას მოაგროვებდნენ და შემდეგ ძირად// ზვინად ააგებდნენ.

მეძირე ორი ან სამია — ერთი აწოდებს, მეორე ძირზე დგას და მესამე ტყეპნის//„ქელავს“.

საქართველოში დამოწმებულია ნამკალის გადაზიდვის სხვადასხვა საშუალება. მთიან რაიონებში ძნები „ზურგით“, ცხენით, სათარით ან მარხილით ჩამოქონდათ. ზურგით ჩამოსაზიდ ძნებს „ტვირთად“ შეკრავდნენ, საბლით//ალერდით ზურგზე მოიკიდებდნენ და ჩამოიტანდნენ. ცხენით ორ-ორი ტვირთი ჩამოქონდათ. სათარსკი შემდეგნაირად ჩამოათრევდნენ — შიწაზე დადებდნენ არყის ხის ორ ტოტს — ორხალს (ხეგს.). ეს არყის ტოტი ტვირთს მარხილის მაგივრობას უწევდა და ძნას დაშლისაგან იცავდა. ამგვარად დაწყობილ ძნებს ზემოდან თოკს გადაუჭერდნენ. თოკი ერთის მხრივ ორხალის თავებზე, ხოლო მისი მეორე ნაპირი ორხალის მარყუქშია გამომბმული. ორხალი და თოკი ორივე მხრიდან კრავს ძნებს. ასე შეკრულ ძნებსაც ორხალი ეწოდება. ორხალში დაახლოებით 20—25 კელ//სამეული ჩადის. პირველ ორხალზე „საწინაო საბელზე“ ტოვებენ ორმაგ თოკის პირს, რომელსაც საზიდს ეძახიან. „მთრელი“ ზურგზე მოიდებს და წინასწარ დამზადებულ შვეულ გზაზე „ნასათარაზე, ორხალით რუვზე მიუძღვება“ (VI, 203).

ძნების მსგავსი გადაზიდვა დამახასიათებელია საქართველოს მთიანი ზოლისათვის, იქ სადაც მარხილი არ უდგება, ხოლო სადაც მარხილი უდგება, ძნები მარხილით//მარჯიკით (ფშ.) ჩამოაქვთ. ფშავეში დამოწმებულია ნამკალ-ნათიბის სპეციალური გადასაზიდი კალი (მარხილის მსგავსი. ლატნებისაგან შეკრული ტრანსპორტი). გარდამავალი და დაბლობი ზონისათვის დამახასიათებელია ძნების ურმებით გადაზიდვა: გარდამავალში — პატარა — აჩაჩა, ხოლო ბარში დიდი — სამნე//ქელიანი//ბჯიანი ურმები.

ძნებს კალოზე ჩამოზიდავდნენ, იმ შემთხვევაში თუ ვერ ხერხდებოდა მათი გალევვა, კალოს პირზე დადგამდნენ მრგვალ ზვინებს — ხუთულას (ფშ., მთ., გულ.), მუხლის ძნას, დიდ სერკეს (ხეგს.), ჩერგილს (იმერ.), ზვინს (რაჭა, ლეჩხ.), მაქვალს//სკირტს (სვან.). ზოგჯერ ზვინს სარზე ააგებენ. ასეთ ზვინს დასავლეთ საქართველოში ჩერგილ//ჩენგელა//ზვინი ეწოდება.

აღმოსავლეთ საქართველოს ბარში და დასავლეთ საქართველოში კალოს პირზე, იშვიათად ყანაშიც, ძნები იგებოდა ურმეულებად, მაქვლად, თაიებად და ფთემოქცეულებად.

ურმეული იგება „გრძლად“, ორფერდა სახურავიანი ნაგებობის მსგავსად, მასში თავსდება დაახლოებით 100—200 ძნა.

სვანეთში ძნები კალოს პირზე მაქვლად იგება, იგი ყანაში აგებული ნაქვალისაგან აგების წესითა და ფორმით განსხვავდება. ქვემოთ იღება ოთხი ძნა კვადრატულად და ასეთი წყობით იგება ბოლომდე. მას ოთხკუთხედი ფორმა აქვს. იგი ზემოდან ძნებით ან ჩალით იფარება. მაქვალში ერთი მარხილი ნამკალი ჩადის.

ქართლისა და კახეთისათვის დამახასიათებელია ძნების თაიებად და ფთემოქცეულებად აგება. თაია უსაროდ აგებული გრძელი ზვინია. ფთემოქცეული/ფრთამოქცეულიც გრძლად ნაგებია, მაგრამ იგი თაიაზე უფრო დიდია. შუაწელამდე ძნები თავთავებით ერთი მიმართულებით არის და-

წყობილი, ხოლო შუაწელის შემდეგ საპირისპირო მიმართულებით. თაიასა და ფრთამოქცეულზე კიდეებენ გადაბმულ სარებს ან ქვებს ქარის საწინააღმდეგოდ.

ზემოთ აღწერილი წესით ხდებოდა საქართველოში პურეულის მკა, გაშრობა და დაბინავება. განსხვავებული წესები მოწმდება სიმინდისა და ღომის ქრის, გაშრობისა და დაბინავებისათვის.

სიმინდის მოსავლის აღება ორი წესით ხდება. ზოგ რეგიონში ჭერ ტაროს მოტეხავენ, შემდეგ კი ჩალას აიღებენ. ზოგან კი ჩალას ტაროიანად ქრიან და მერე გაარჩევენ. ღომის აღების დროს კი ჭერ ხის ან რკინის დანით თაველებს მოჭრიდნენ, შემდეგ კი ჩალას აიღებდნენ. ღომის ჩალას საქონლის საკვებად და ქვეშაგებად ხმარობდნენ.

შედარებით ნესტიან რეგიონებში ჩალის გაშრობას მეტი დრო ჰქირდება, ამიტომ ჭერ შემოსულ სიმინდს მოტეხავდნენ, ჩალას კი რამდენიმე დღის შემდეგ მოჭრიან.

სიმინდის მოსავლის აღების სხვადასხვა წესი რამდენადმე განაპირობებდა სიმინდის ჩალის გაშრობის სხვადასხვა წესს. იქ, სადაც სიმინდს ტაროიანად ჰჭრიდნენ (იმერეთის, სამეგრელოს, რაჭა-ლეჩხუმის ზოგიერთი მიკრო-რეგიონი) ჩალას შეუკონაველ შეაქუჩებდნენ, „აქ უ ბ ა ვ დ ნ ე ნ“⁷, მიწაში ჩალას ჩასობდნენ და რამდენიმე დღის ირგვლივ მრგვლად მიაყუდებდნენ. ჩალების თავს „მაკენარი“ (ნელი) ჩალით შეკრავდნენ და რამდენიმე დღე ასე დატოვებდნენ. როდესაც კარგად გამოშრებოდა, წააქცევდნენ და თხილის წნელით შეკონავდნენ (XII, 25) ან პირდაპირ ურემზე დააწყობდნენ.

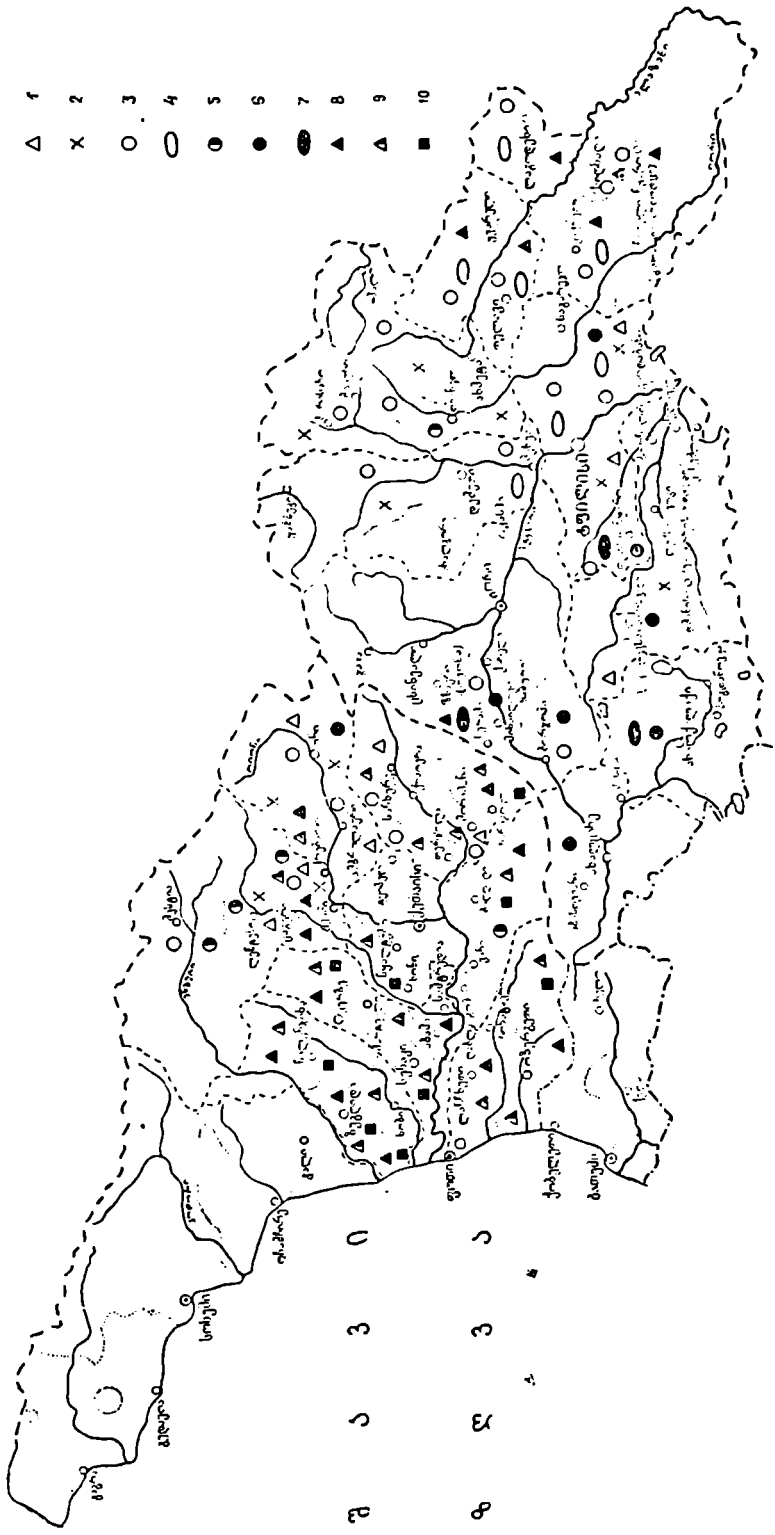
იმ რეგიონებში კი, სადაც ჭერ ტაროს ტეხავდნენ, სიმინდის მოსავალს შემდეგნაირად იღებდნენ: ჭერ ტაროს მომტეხელ ი/მ ა ტ ა ხ ა ლ ი (სამეგრ.), მ ტ ე ხ ა ვ ი (გურ.) ტაროს მოტეხდა, შემდეგ კი ჩალის მომჭრელი — მ ა ჭ კ ი რ ა ლ ი (მეგრ.) ნამგლით ჩალას მოჭრიდა. მოჭრილი ჩალას მ კ ო ნ ა ვ ი / მ ა კ ი რ ა ლ ი (მეგრ.) // ა მ კ ო ნ ა ვ ი (გურ.) კ ო ნ ე ბ ა დ // კ ი ი / კ ო რ უ ა (მეგრ.) // ნ ა ჭ თ ხ - ი (სვან.) შეკრავდა. კონებს ერთად შეაქუჩებდნენ და წამოიღებდნენ, თუ არა და რამდენიმე ჩალის კონას ერთმანეთს მიაყუდებდნენ, თავებს საკონავით შეუკრავდნენ და ყანაში რამდენიმე დღე დატოვებდნენ. ასევე ხდებოდა ღომის ჩალის შეკონვა-გამოშრობაც. ასე დადგმულ ჩალის კონებს იმერეთში ჩ ე რ გ ი ლ ი / ხ უ რ დ უ მ ი / ქ უ რ დ უ ლ ა ეწოდებოდა.

სიმინდის ჩალა ზურგით ან ურმით ჩამოქჷონდათ და ეზოში აბინავებდნენ. ჩალა სარზე იგება. დასავლეთ საქართველოს ზოგიერთ რეგიონში კი ხეზე. არსებობს სიმინდის კონების „ხეზე დაზვინვისა“ და „ხეზე ჩამოკიდების“ განსხვავებული წესი.

ხეზე დაზვინვა უმეტესად დასავლეთ საქართველოს მაღლობისათვის იყო დამახასიათებელი (ხარაგაული, ჩოხატაური, ონი, გეგუქკორი, სვანეთში — ქუბერსა და ლახაშულაში). დასავლეთ საქართველოს ბარში კი, განსაკუთრებით იქ, სადაც ძლიერი ქარი იცოდა (სამტრედიის, აბაშის რაიონები), ზვინებს სარზე ავებდნენ.

ხეზე დაზვინვა ორი წესით ხდებოდა: 1. ხეს გასხლავდნენ და კონებს ჩამოაცმევდნენ, ხოლო თუ ჩალა ნესტიანი იყო, მაშინ კონებს ტოტებზე ჩამოკიდებდნენ. თუთის კანით, ჩალის ღეროთი ან ცოცხით შეკონილ კონებს „დააჩენგელავებდნენ“

⁷ არის მოსაზრება, რომ ტერმინი აქებვა დაკავშირებული იყო დასავლეთ საქართველოს ზოგიერთ რეგიონში დამოწმებულ კვავის სახელწოდებასთან ქ უ ბ ი (ყ. რუხაძე).

- △ 1
- X 2
- 3
- ◌ 4
- 5
- ◐ 6
- ◑ 7
- ▲ 8
- ◕ 9
- 10

რუკა № 11. ნამბალის პრეტეულუბი. ზჳინეპი (XIX ს. II ნახ.)

1. საკუთობლის ფორმის მნის ჳინი, 2. ჳარეინდლ ნაგეპი მნის ჳინი, 3. პრეგალი მნის ჳინი, 4. გრეკელი მნის ჳინი,
5. სარზე აგებულლი მნის ჳინი, 6. მოთიბულლი ბურეულის პრეგალი ჳინი, 7. მოთიბულლი ბურეულის გრეკელი ჳინი,
8. სარზე აგებულლი ჩალის ჳინი, 9. ხეზე აგებულლი ჩალის ჳინი, 10. ხეზე ჩამოკიდებულლი ჩალის კონეპის ჳინი.

იმერ.). საშუალო სიმაღლის კარგად დატოტილ ხეზე ერთი კაცი ავიდოდა, რომელიც საზვინე ჭოკით//ს ა ჩ ა ლ ი თ მიწოდებულ ჩაღის კონას წვერს— ჟ უ ლ სე გაუხსნიდა და მეორე ჩაღას გადააბამდა. გადაბმულ— „გადაკვანტილებულ“ კონებს ტოტზე ჩამოკიდებდა და ხისკენ მისწევდა. შემდეგ უკვე თითო-თითო კონას ჩამოკიდებდა ხის ტოტზე. დაწყობის დროს ჩაღის კონებს თანდათან მოაკლავდა. გამზადებულ ჩენგლას (იმერ.) // ზვინს (მეგრ. გურ.) წვიმისგან დასაცავად თავზე ჩაღის ორ თავგადაღუნულ კონას დაახურავდა (XIII, 31; XXX, 70, 71).

ხეზე დაზვინვა ჩაღის კარგად გამოშრობას უწყობდა ხელს, მეორეს მხრივ, ხეზე დაზვინული ჩაღა გაშვებული საქონლისათვის მიუწვდომელი იყო. სარზე აგებული ჩაღა კი ეზოში სპეციალურად გამოყოფილ შემორაგულ ნაკვეთში იდგმებოდა.

გურიასი დამოწმებულია ჩაღის „დაბეღვლა“. იმ შემთხვევაში თუ სახლთან ახლოს საზვინე ხის შერჩევა არ ხერხდებოდა, მაშინ სახელდახელოდ სახლთან სპეციალურ ბ ე ლ ე ლ ს ააგებდნენ. ოთხ ფიციარს მიწაში ჩაასობდნენ, ფიცრითვე შემოსაზღვრავდნენ და ზედ გარდიგარდმო ფიცრებს დააწყობდნენ, ზემოდან კი ჩაღის კონებს დაალაგებდნენ.

ამგვარად დალაგებულ ძნებს იმერეთში ზვინი ეწოდებოდა (იხ. რუკა № 11).

ნათიგის მართეულავი

თიბვა ბალახის ცელით ჭრას ეწოდება. თიბვენ უმეტესად მამაკაცები. საქართველოს ზოგიერთ კუთხეში დამოწმებულია აგრეთვე ბალახის ნამგლით მოთიბვა — კ ე ნ ც ვ ლ ა (ხევს.). ნამგლით ქვიან ადგილებში ამოსული უხეში, „ჯოჯორიანი“ (გამზმარ კლერტებიანი) ბალახი ითიბება. ხევისურეთში ნამგლით უმეტესად ქალები თიბვენ (VII, 224).

თიბვის დროს მთიბავი ერთ ხაზს მიყვება. ერთ ხაზზე ცელით მოთიბულ ბალახს ნ ა მ ხ რ ე ვ ი (ქართ., ერწ., ხევს.)//ტ ო ტ ი (ხევს.)//ნ ა ფ თ ე ვ ი (ფშ.)//ლ ო რ ე უ ლ ა//ნ ა მ ჯ რ ე ვ ი (მთ.)//ლ ე ს ო რ ი (რაჭა)//ნ ა ზ ღ ვ ა - რ ი//ზ ღ ვ ა რ ი (გურ., იმერ.)//ჭ ე ლ ი (მესხ., ქვ. ქართ., იმერ.)//კ ვ ა ლ ი (სამეგრ., გურია)//ს ვ ე (სამეგრ.)//ლ მ ა ა ლ (სვან.) ეწოდება.

გრძლად და შვეულად ჩატანილ ტოტს ხევისურეთში ღ ვ ე რ ა ს უწოდებენ. ტოტების გროვას კი ნამკრევენი ჰქვია. ტოტის გატანისას ზოლად დაყრილი მოთიბული ბალახის ზოლს ქ ა ლ ი წ ს ეძახიან. ნამგლით მოთიბულ ბალახს ხევისურეთში „მიაქალიწებდნენ“, ე. ი. ერთად შეყრიდნენ. იმერეთში ნამგლით მოჭრილი თივის უმცირესი ერთეული მ უ ჭ ი ს სახელითაა ცნობილი, თუშეთში მას ჯ ე ლ ე უ რ ი ჰქვია. ეს არის მთიბავის მიერ ერთ ხელში დაგროვილი მოჭრილი ბალახი. ერთ ადგილზე დაგროვილ მუჭებს იმერეთში ჭ ე ვ ლ ს//ჭ ე ლ ს უწოდებენ. თუშეთში ნამგლით მოჭრილ თივის ხელეულებს კონებად კრავენ.

სათიბად მიდიან დილით ადრე, როდესაც ბალახი ოდნავ ნოტიო//ჭ ა ნ ა - რ ი ა (მესხ.), ნოტიო ბალახი ადვილად დაიზვინება.

მზიან ამინდში დილით მოთიბული თივა შეიძლება იმავე საღამოს ან მეორე დღეს ახვეტონ, ნესტიან ამინდში მოთიბული ორი-სამი დღე სათიბში რჩება, შემდეგ კი გადააბრუნებენ და ფოცხით ახვეტავენ. თივის ნამხრევეები შეიძლება ერთ გრძელ ზოლად — ღ ვ ა რ ე უ ლ ა დ შექუჩდეს. მთიულეთში ერთად მოხვეტილ მოთიბულ ბალახს მ უ რ ვ ი ლ ი ეწოდება.

სახელდახელოდ აგებულ თივის პატარა ზვინს ბულული (ტაბ. V, 2) ჰქვია. იქ, სადაც ცელით ვერ უდგებიან, ბალახს ნამგლით თიბავენ. ნამგლით მოთიბული ბალახის ბულულს ხევსურეთში ქუჩალას უწოდებენ. ქუჩალას თავზე ქუჩალას თავს დაახურავენ, წყალი რომ არ ჩაუვიდეს და თივა არ დააღბოს, ირგვლივ ალერდს (ბალახისგან დაგრეხილ თოქს) მოახვევენ. ნამგლით მოთიბულ ბალახს ზოგან კონებად//ნაბარ (სვან., ლეჩხ.) კრავენ და ამ კონებისგან პატარა ზვინს//კატუმა//მაკუტა (თუშ.) დგამენ. პატარა ზვინში დაახლოებით 5—6 კონა თივა ჩადის.

საქართველოს სხვადასხვა კუთხეში დამოწმებულია თივის ბულულის აღმნიშვნელი სხვადასხვა ტერმინები. თივის პატარა ბულულს ხევსურეთსა და მთიულეთში კოლს უწოდებენ. მას ზემოდან არაფერს არ დაახურავენ, მხოლოდ ზემოდან ჭვარდიანად ალერდით გადაახვევენ და ალერდის ბოლოებზე ქვებს დაჰკიდებენ (VII, 21). თივის დიდ ბულულს ხევსურეთში ხელნაბა — ხონაბო (არხოტ.), საფანდრე (შატილი, მთიულ.), საწირი (ფშავ.) ჰქვია. თუშეთში — ბულულს ჩეჩილას უწოდებენ. ქართლში ბულულთან ერთად იხმარება ტერმინი ნაქუჩი, კახეთში — რადი, კვირტი, რაჭასა და სვანეთში — ბათანი, ხევში — ბიჟინა, დასავლეთ საქართველოში თივის ბულულს — „ბუჩქა—ბუჩქად“ აგებულ თივასაც უწოდებენ.

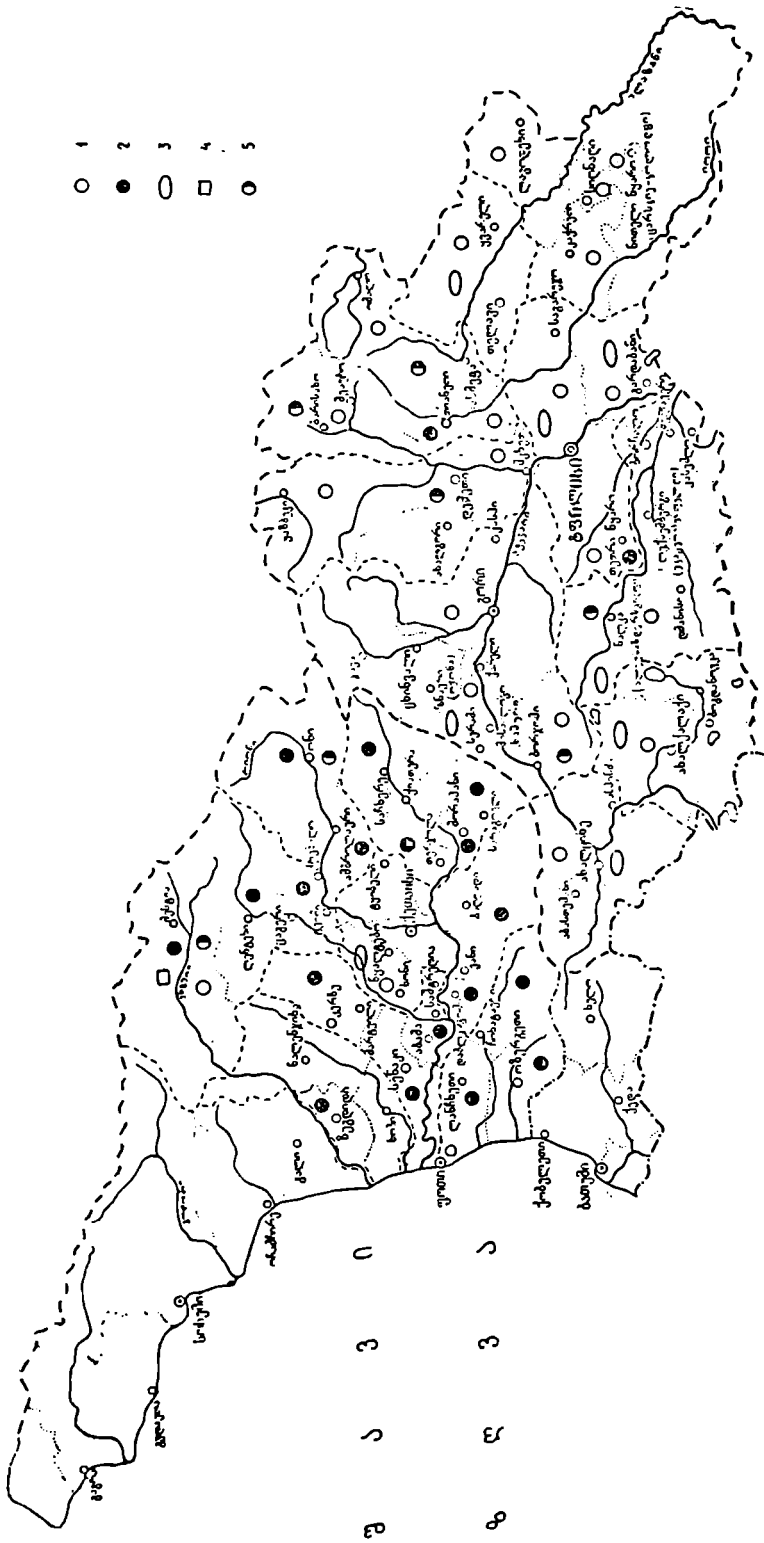
თივის ბულული, როგორც აღვნიშნეთ, სახელდახელოდ ნაგები თივის ზვინია. მისი აგების მიზანია თივის ერთად შეგროვება და გამოშრობა, მაგრამ ბულულში თივა კარგად არ არის დაცული და მისი დიდი ხნით დატოვება არ შეიძლება. ამიტომ საჭიროა თივის უფრო მკვიდრად გადაგება, რომ დაცული იყოს ბუნებრივი მოვლენებისაგან და ამავე დროს მოხერხებული იყოს გადაზიდვისათვის.

საქართველოს მთიან და გარდამავალ ზოლში თივას აგებდნენ როგორც სარზე, ისე უსაროდ. სარზე მრგვლად აგებულ თივის პატარა ზვინს თუშეთში, მთიულეთსა და ერწო-თიანეთში სარი (ტაბ. V, 4) (თუ თივა ნესტიანი იყო მას, აერაციის მიზნით, გატოტილ სარზე ააგებდნენ), დასავლეთ საქართველოში კი ზვინი ეწოდება. უსაროდ მრგვლად ნაგებ თივას ძირი (ტაბ. V, 3) (ქართ., მესხ., ერწ., თიან.) ზვინი, მექვი (სვან.), ბაჟანა (რაჭა) ჰქვია. თუ სათიბში თივა დიდხანს რჩება, სვანეთში მას გგბენ-ად გადააგებენ. გგბენ-ი თივის დიდი ზვინია. იგება ოთხკუთხედად, ორფერდა სახურავი აქვს. მასში მოთავსებულია მთელი მოთიბული ბალახი.

ძირსა და ზვინში 20—30 ბულული ჩადიოდა. ბულულებს კეტებით იღებდნენ და ძირებად გადააგებდნენ. ჩადალში, ძირსა და ზვინებში თივა თალმებად ეწყობოდა. თალამი (ქართ., კახ.)//ნაცაფი (თუშ.)//კელფი (მთ., ხევს.) ერთი ალება დატკეპნილი თივის ფენაა.

ზემოთ აღწერილი თივის ზვინები კარგად იყო დაცული და მოხერხებული იყო ტრანსპორტირებისათვის. მოწმდება აგრეთვე თივის სპეციალურად გადასაზიდად აგება. ასეთია ტვირთი, ხორამი, სათარზე აგებული თივა.

ტვირთი გამიზნულია ზურგით, ცხენით ან ხარით გადმოსაზიდად, რომ არ დაიშალოს, კარგად იტკეპნება და წინასწარ იკვრება საბლით ან ალერდით. ამგვარად შეკრულ თივას სატვირთოს (ხევს.), ტვირთს (ფშ., მთ., გულ., თუშ.), „საზურგე თივას“ (დასავ. საქართველო) ეძახიან. ზურგით ჩამოაქვთ ერთი ტვირთი, ცხენით ან ხარით — ორი. სპეციალურად ცხენით ჩამოსატანად თივა ხორამდაც იგება. ხორამი კარგად შეკრული თივის ტვირთია

რუკა № 12. ნათიგის ერთეულები (XIX ს. II ნახ.)

1. შრგველი ზეინი (ბირი), 2. შრგველი ზეინი სარზე აგებული (სარი), 3. გრძელი ზეინი, 4. დარბაზში აგებული ზეინი „ღღიშე“ (სვან.), 5. „სათარი“.

და ცხენის გავაზე იღება (ხევს., მესხ., აჰ.). ტვირთი თუ გადაკიდებულია, ხორამი გავაზეა დადებული.

სათარზე თივას შემდეგნაირად აგებენ. მიწაზე დაიდება კაციანი ჯოხი ან გადაჯვარდინებული ორი არყის ხის მსხვილი ტოტი — ბაჟან (რაჟ.), ხალი (ხევს.). ხევ-ურეთში სათარს ორხალს უწოდებენ. სათარზე დადებენ თივას და ტკეპნიან (რაჟაში უკვე გამზადებული ბაჟანები გადმოაქვთ), საბლით მაგრად შეკრავენ და ქვემოთ დადებულ ჯოხზე დაამაგრებენ. ასე აგებულ თივას წინა კავზე საბელს გამოაბამენ, „მთრელი“ საბელს ზურგზე მოიკიდებს და თრევით ჩამოიტანს. შეიძლება რამდენიმე სათარი ერთად გადაეხას. გადაბმულ სათარს ცხენს ან ხარს მოჰკიდებენ და ისე ჩამოათრევენ. სათარზე აგებულ თივას ხაწირი (ფშავ.) // ვალა (მთ., გუდ.), სათარი თივა (თუშ., ხევ.), ბაჟანა (რაჟა), სვეთილ (პატარა სათარი), სვეთი (დიდი სათარი) (სვან.) ეწოდება.

ჩამოსათრევად აგებული თივის ზვინის ერთ-ერთ სახესხვაობას ჯაურა წარმოადგენს. თვით ტერმინი. ჯაურა ოსურია, ჯაურას ტიპის ზვინები დამოწმებულია ქართლში. იგი შემდეგნაირად იგება: კაპიან სარს მიწაში ჩაასობენ, კაპზე ფიჩხს დააყრიან, შემდეგ კი მოთიბულ ბალახს დააფენენ. როდესაც სარი თვით დაიფარება, მოწვერავენ და სათავეს გაუკეთებენ. ასე აგებული თივა წვიმისა და ქარისაგან კარგად იყო დაცული, გადმოზიდვის დროს ჯაურას წააქცევენ, სარის კაპზე თოქს მოაბამენ, თოქს ურემს ჩამოაბამენ და თრევით ჩამოიტანენ.

გარდა ზემოაღნიშნული საშუალებებისა აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთში თივა ჩამოჰქონდათ მარხილით. მარხილზე დაახლოებით 100-მდე ბულული — ერთი სვანური გებენ-ი ეტეოდა. გარდამავალ ზოლსა და ბარში თივა ურმებით ჩამოჰქონდათ. მთიან ზოლში სათიბებიდან ჩამოზიდულ თივას სპეციალურ საზვინე//სათივე//საგულეებელ-ში (აღმ. საქ. მთ.) აბინავებენ ან ეზოში ჩამოაქვთ. სათივეში თივას სარზე აგებენ. ქვემოთ ხმელ ფიჩხს დაუფენენ, რომ არ დანესტიანდეს. შემდეგ კი თივას ფენა-ფენად დააფენენ. ერთი კაცი თივაზე დგას და ტკეპნის, მეორე კი ფიწლით თივას აწოდებს. თუ სარი დაბალია, მაშინ რამდენიმე სარს ერთმანეთს გადააბამენ და მაღალი თივის ზვინს აკეთებენ.

სარზე აგებული თივა დამახასიათებელია უმეტესად ფერდობი ადგილები-სათვის. სათივეში ზვინები იგება უსაროდაც. ასე აგებულ თივას ფშავში თივას//საგორე თივას უწოდებენ. მას თავზე თივას გადააფენენ და ქარისაგან დასაცავად ზემოდან სამჩხირავს — პატარა ჯოხს ჩაასობენ ან ქვებს დაჰკიდებენ. სვანეთში კი სათივეში თივას გებენად აგებენ. ზამთარში სათივეებიდან თივის ზვინები თრევით ან მარხილით ჩამოაქვთ და ეზოში ისევ ზვინებად დგამენ.

საქართველოს ბარში სათიბებიდან ურმით ჩამოზიდული თივა ეზოში მრგვალ ზვინებად ან კონუსისებური ფორმის (სარზე ან უსაროდ) ან გრძელ თაიებად (ქართლ., კახეთი) აიგება. თაია გრძლად ნაგები თივის ზვინია. სვანეთში ეზოში ჩამოტანილ თივას გებენად დგამენ ან დარბაზში შეაქვთ და თივის შდექვეს აკეთებენ. შდექვეში 30-მდე მარხილი თივა თავსდება. თივა მარხილით შეაქვთ დარბაზში და მთელ ფართობზე ანაწილებენ. მარხილიდან გამოშვებულ ხარებს დასატკეპნად მოფენილ თივაზე შეაყენებენ. როცა თივა ზევით აიწევდა, ხარებს

გვერდზე გზასაგუკეთებდნენ და ისინიც თანდათან ზემოთ ადიოდნენ. თივის ტკეპნას კაცები და ბავშვები გააგრძელებდნენ. ერთი შდექვი პირუტყვის ერთი ზამთრის გამოსაკვები იყო. თუ თივა დარბაზში ვერ ეტეოდა, გგბენ-ს ეზოში დადგამდნენ (XIV, 8—9). (იხ. რუკა № 12.)

ლიტერატურა

- I ნ. ბ რ ე გ ა ძ ე, ხალხური აგროტექნიკის ზოგიერთი საკითხი, „მაცნე“, № 3, თბ., 1967.
- II ჟ. რ უ ხ ა ძ ე, ხალხური აგრიკულტურა დასავლეთ საქართველოში, თბ., 1976.
- III გ. ჩ ი ტ ა ი ა, შნაკვი, საქართველოს ისტორიულ-ეთნოგრაფიული ატლასი, მასალები, თბ., 1980.
- IV ნ. ბ რ ე გ ა ძ ე, მთის მიწათმოქმედება დასავლეთ საქართველოში, თბ., 1969.
- V ს უ ლ ხ ა ნ - ს ა ბ ა ო რ ბ ე ლ ი ა ნ ი, სიტყვის კონა, თბ., 1949.
- VI ალ. ქ ი ნ ჭ ა რ ა უ ლ ი, ხეესურლის თავისებურებანი, თბ., 1960.
- VII გ. ჭ ა ლ ბ ა ძ ე, აღმოსავლეთ საქართველოს სამიწათმოქმედო იარაღების ისტორიიდან, თბ., 1960.
- VIII ქ. ძ ო შ ე ნ ი ძ ე, ზემო იმერული ლექსიკონი, თბ., 1974 წ.
- IX ივ. ჭ ა ე ა ხ ი შ ე ი ლ ი, საქართველოს ეკონომიური ისტორია, წ. II, თბ., 1935.
- X ივ. ჭ ა ე ა ხ ი შ ე ი ლ ი, ისტორიის მიზანი, წყაროები და მეთოდები წინათ და ახლად.
- წ. III. ქართული საფას-საზომთა მცოდნეობა ანუ ნუმისმატიკა — მეტროლოგია, ტფ., 1926.
- XI სტ. მ ე ნ თ ე შ ა შ ე ი ლ ი, ქიზიურის ლექსიკონი, თბ., 1943.
- XII ჟ. რ უ ხ ა ძ ე, იმერეთი, ეთნოგრაფიული მასალები, ხარაგაულის რ-ნი, 1981 წ. გვ. 25.
- XIII ჟ. რ უ ხ ა ძ ე, სვანეთის ეთნოგრაფიული მასალები (ხელნაწერი), 1974.
- XIV ნ. მ ა კ ა ლ ა თ ი ა, მ. ბ ა ლ ი ა უ რ ი, მესაქონლეობის წესები ხეესურეთში, 1938 წ., ხელნაწერი (საქ. ეთნოგრ. გან-ბის არქივი).
- XV ა. ო ჩ ი ა უ რ ი, რელიგია ფშავში, 1947 წ. (ხელნაწერი).
- XVI 1946—1947 წწ. ქართლის ექსპედიციის დღიურები.
- XVII ს. მ ა კ ა ლ ა თ ი ა, მთიულეთი, თბ., 1930.
- XVIII ს. მ ა კ ა ლ ა თ ი ა, თუშეთი, თბ., 1933.
- XIX ს. მ ა კ ა ლ ა თ ი ა, ხეესურეთი, თბ., 1935.
- XX ს. მ ა კ ა ლ ა თ ი ა, ფშავი, თბ., 1934.
- XXI ს. მ ა კ ა ლ ა თ ი ა, ხევი, თბ., 1934.
- XXII ს. მ ა კ ა ლ ა თ ი ა, მესხეთ-ჭავჭავთვი, თბ., 1938.
- XXIII თ. უ თ უ რ გ ა ი ძ ე, თუშური კლო, თბ., 1960.
- XXIV ივ. გ ი გ ი ნ ე ი შ ე ი ლ ი, ქართული დიდიგეტოლოგია, I, 1961.
- XXV დ. გ ო გ ო ლ ა უ რ ი, მთიბლურთა ტრადიციისათვის ფშავში. კრებულში ქართული ლიტერატურის საკითხები, II, თბ., 1971.
- XXVI გ. ჭ ა ლ ბ ა ძ ე, მემინდერგობის კულტურა საქართველოში, თბ., 1971.
- XXVII გ. ჭ ა ლ ბ ა ძ ე, მიწათმოქმედება თუშეთში, კრებ. „თუშეთის ეთნოგრაფიული შესწავლისათვის“, თბ., 1967.
- XXVIII მ. მ ა კ ა ლ ა თ ი ა, მსხვილფეხა მესაქონლეობა თუშეთში, კრებ. „თუშეთის ეთნოგრაფიული შესწავლისათვის“, თბ., 1967.
- XXIX ჟ. რ უ ხ ა ძ ე, ვანის დღიურის ფურცლები, თბ., 1982.
- XXX ალ. ო ჩ ი ა უ რ ი, სოფლის მეურნეობა ხეესურეთში (ხელნაწერი).
- XXXI ჟ. რ უ ხ ა ძ ე, ღომის კულტურა დასავლეთ საქართველოში, მასალები საქართველოს ეთნოგრაფიისათვის, XI, 1960.

XXXII ლ. ბერიაშვილი. მიწათმოქმედება მესხეთში, თბ., 1973.

XXXIII ნ. მინდაძე, 1977—82 წლების საველე დღიურები

XXXIV მ. კანდელაკი, 1976 წლის საველე დღიურები.

XXXV ნ. მინდაძე, 1976 წლის საველე დღიურები.

საქართველოს სხედასხვა კუთხეების შესახებ ცნობები მოგვაწოდეს: ვ. ითონიშვილმა, ჯ. სონღულაშვილმა, გ. გასვიანმა, გ. მარგიანმა, ნ. აზიკურმა, გ. ცოცანიძემ, მ. მაკალათიამ, გ. ჭალაბაძემ, ნ. ბრეგაძემ, ლ. ბერიაშვილმა, თ. აესაჯანშვილმა, თ. ცაგარეიშვილმა, მ. ხაზარაძემ, თ. იველიშვილმა, ს. კვიციანმა.

მარცვლეულის გასანიავებელი იარაღები

მემინდვრეობის სამუშაოთა ციკლში ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი მომენტია მოწეული მოსავლის დროულად აღება-დაბინავება, რომელიც კალოობის რთულ პროცესში ხორციელდება. კალოობა ძნის ლეწვის გარდა მოიცავს აგრეთვე ხვავის განაივებას, გაცხავება-გაცხრილვას და დაკაზმვა-დარკევეას:

ხვავის გასანიავებლად — მარცვლისაგან ბზის, ქვების, სარეველა მცენარეთა თესლის მოსაშორებლად ნაირგვარი იარაღი გამოიყენებოდა, რომელიც 3 ძირითად ჯგუფად იყოფა:

I — სანიავებელი

II — გასაცხავებელ-გასაცხრილავი

III — დასაკაზმავი და დასარკევეი

I. სანიავებელი იარაღებია: ნიჩაბი, კელვარცილი, ტაბაკი, საფრეილა//ფეთქი.

ნიჩაბი — ბრტყელპირიანია, გრძელი ტარით, მთლიანი ხისგან გამოთლილი (ტაბ. VI, სურ 1). საქართველოს თითქმის ყველა რეგიონში გვხვდება. სამტრედიის და წულუკიძის რაიონებში იგი ფორის სახელწოდებითაა ცნობილი¹.

ნიჩაბი მსუბუქი ხის (თელა, ვერხვი, ლაფანი) ჭიშისაგან მზადდება. განაივება წარმოებს კალოზე, როდესაც შესაფერისი ნიავე ქრის. ხვავის ნიავე ძლიერი არ უნდა იყოს. გამნიავებელი ნიჩბით აზიდულ მარცვალს ქარის დინებას აყოლებს და ამით ასუფთავებს მოწეულ მარცვლეულს.

მძიმე მარცვალი გამნიავებლის მახლობლად ეცემა, მისგან მოშორებით კი საშუალო სიმძიმის მქონე მარცვალი ცვივა, ხოლო მჩუტე და სუსტი მარცვლები — უფრო შორს.

სათესლედ ყველაზე მძიმესა და სრულყოფილ მარცვალს ინახავენ საგანგებო ჭურჭელში. თუ სურთ შერეული თესლის დათესვა, მაგალითად, ქერქრელის (ქერი და დიკა), ხორბლის მარცვალს ქერის თესლს ურევენ და ერთ ჭურჭელში ინახავენ. ხალხის რწმენით სხვადასხვა ჭიშის თესლის ერთად მოთავსება სიუხვეს უზრუნველყოფს.

ნიჩაბი ქართულ წერილობით ძეგლებში IX—X საუკუნეებიდან იხსენიება. ხვავის დახარისხება სანიავებელი მანქანითაც ხდება, მაგრამ იგი მარცვალს ახარისხებს არა სიმძიმის, არამედ მოცულობის მიხედვით, ამიტომ მძიმე მარცვალთან ერთად მჩუტეც ხდება, რაც ცხადია სათესლედ გამოყენების თვალსაზრისით არაეფექტურია.

სანიავებელი მანქანა ფაბრიკული ნაწარმია. იგი მე-19 საუკუნის ბოლო წლებიდან ჩნდება და დამახასიათებელია ეკონომიკურად ძლიერი მეურნეო-

¹ ქართლის ზოგერთ სოფელში იხმარებოდა ნიჩაბი, რომელსაც ფარფლიანი პირი ჰქონდა და განაივებისას მარცვალს ახარისხებდა.

ბისათვის. მას მემამულეები და მდიდარი გლეხები იძენდნენ. იგი იშვიათად იყო გავრცელებული.

საქართველოს იმ რაიონებში, სადაც პურეული კულტურები დღესაც მოყავთ, კალოზისას ნიჩაბი ისევე გამოყენებაშია.

ქ ე ლ ვ ა რ ც ლ ი — მოგრძოა, სამი მხრიდან დახურული, ორივე ბოლოში წაშვებული ფრთებით (ტაბ. VI, სურ. 2.). იგი ძირითადად ხევსურეთშია გავრცელებული. მას ს ა ნ ი ა ო პ ე ლ ვ ა რ ც ლ ი ეწოდება.

განიავებისას ქელვარცლი მამაკაცს მარჯვენა ხელში ისე უჭირავს, რომ მისი ღია გვერდი ზემოთ არის აწეული და თანაბარი მოძრაობით ქელვარცლის უკანა გვერდიდან ხვავი ძირს ცვივა, ბზე ნიავს მიაქვს, მარცვალი სხვა მიწარეებთან ერთად ქვემოთ იყრება.

ქელვარცლს თელის, ლეკის, ვერხვისა და წნორის ხისგან ამზადებდნენ. ამ ჯიშებიდან უპირატესობას წნორის ხეს აძლევდნენ, რომელიც უფრო მსუბუქია და მზეზე არ სკდება. ხეს ქრიდნენ შემოდგომაზე და ზამთარში. გაზაფხულზე სამასალე ხის მოპრას ერიდებოდნენ. ლ პ ო ბ ი 'ს ღროს ხე სუსტია და ასეთი ხისგან დამზადებული ნივთი სკდება, ჭია უჩნდება. ხის მოჭრისას მთვარის ფაზებსაც ითვალისწინებდნენ. სამასალე ხე ქველ მთვარეზე უნდა მოჭრილიყო, ჭია რომ არ გასჩენოდა. ასეთად თხუთმეტი დღის მთვარე იყო მიჩნეული.

ქელვარცლისთვის შერჩევდნენ გლუვ უკაპო, უნუჯრო ხეს. შერჩეულ ხეს ზომაზე ცუდით გადაჭრიდნენ — გა დ ა მ ო რ ა ვ დ ნ ე ნ. ერთი მორიდან ორი ქელვარცლი შეეძლოთ გაეთალათ — ა მ ო ე თ ხ ა რ ა თ. გაშრობისას ქელვარცლი რომ არ გამრუდებულიყო, მორს ქერქის მხრიდან გათლიდნენ, საიდანაც ხეს ცილა აქვს. „ხის ცილა მაგარია და გახმობისას მერქანს ქვემოთ წევს“. პირველად ქელვარცლის გვერდს გათლიდნენ, შემდეგ გულს ამოიღებდნენ დაახლოებით ოთხი თითის სიღრმეზე. მარცვალი რომ ადვილად ასაღობი იყოს, ქელვარცლის ღია გვერდი თხელი და ქვემოთ ოდნავ დახრილია. გათლილ ქელვარცლს ამრობდნენ ა ს ა ყ ა რ ზ ე (ხევსურული სახლის კერის ასწვრივ საგანგებოდ გადებული ორი ხე) (I, 290). ქელვარცლი ბოლოში გამოდის დაახლოებით ერთი თვის განმავლობაში.

ტ ა ბ ა კ ი. გასანიავებელი ტაბაკი ხისაა, სინისმაგვარი. გვერდები ოდნავ დაქანებული აქვს იმისათვის, რომ განიავებისას მარცვალი ადვილად მოიხსნის (ტაბ. VI, სურ. 3). იგი ძირითადად მთიულეთ-გუდამაყარშია გავრცელებული. ტაბაკი მზადდებოდა მსუბუქი ხის (თელა, ცაცხვი) ჯიშისაგან. ხეს ცუდით შუაზე გააპობდნენ, გვერდებს მრგვლად შ ე მ ო კ ვ ე რ ც ხ ა ვ დ ნ ე ნ, შავად გათლილ, გა მ ო კ ო პ ი ტ ე ბ უ ლ ტაბაკს ჩარხზე მოხვეწდნენ.

ს ა ფ რ ი ე ლ ა // ფ ე თ ქ ი. ეს ხელსაწყო ტყეჩისგან მოწნული ოთხკუთხედი ჩელტია სახელურით, ღომის, სიმინდის, ლობიოს დასანიავებელი (ტაბ. VII, სურ. 1) ხშირია ტყიბულის რაიონში. წულუკიძის, ვანის, სამტრედიის რაიონებში ღომის, სიმინდის გასანიავებლად ბლის ხის ქერქს და ოთხკუთხა ფიცარს იყენებდნენ (რუკა 13, XIX ს. II ნახევარი),

II — გასაცხავებელი და გასაცხრილავი იარაღები ძირითადად ორი სახისაა: ცხავი და ცხრილი. ორივე საცრის ფორმისაა, მასზე ოდნავ მოზრდილი, ხის ქერქის რკალზე ამოკრულია ბადურა (ტაბ. VII, სურ. 2,3). ცხავი და ცხრილი ერთმანეთისგან ბადურის სიმკიდრეოვით განსხვავდება. ცხავის ბადურა უფრო თხელი და დიდი ნაჩვრეტებიანია, ფ ხ ა ლ ა ა (ხევსურეთი), ფ ა ც ხ ა ტ ა ა (თუშეთი), ვიდრე ცხრილის. ცხავისა

და ცხრილის ბადურის სიმჭიდროვე დამოკიდებულია გასაცხავებელი თუ გასაცხრილავი მარცვლის ზომაზე. ამის მიხედვით ყოფაში გვხვდება იფქლის, ქერი-სა და სხვა მარცვლეულისათვის განკუთვნილი ცხავე-ცხრილები.

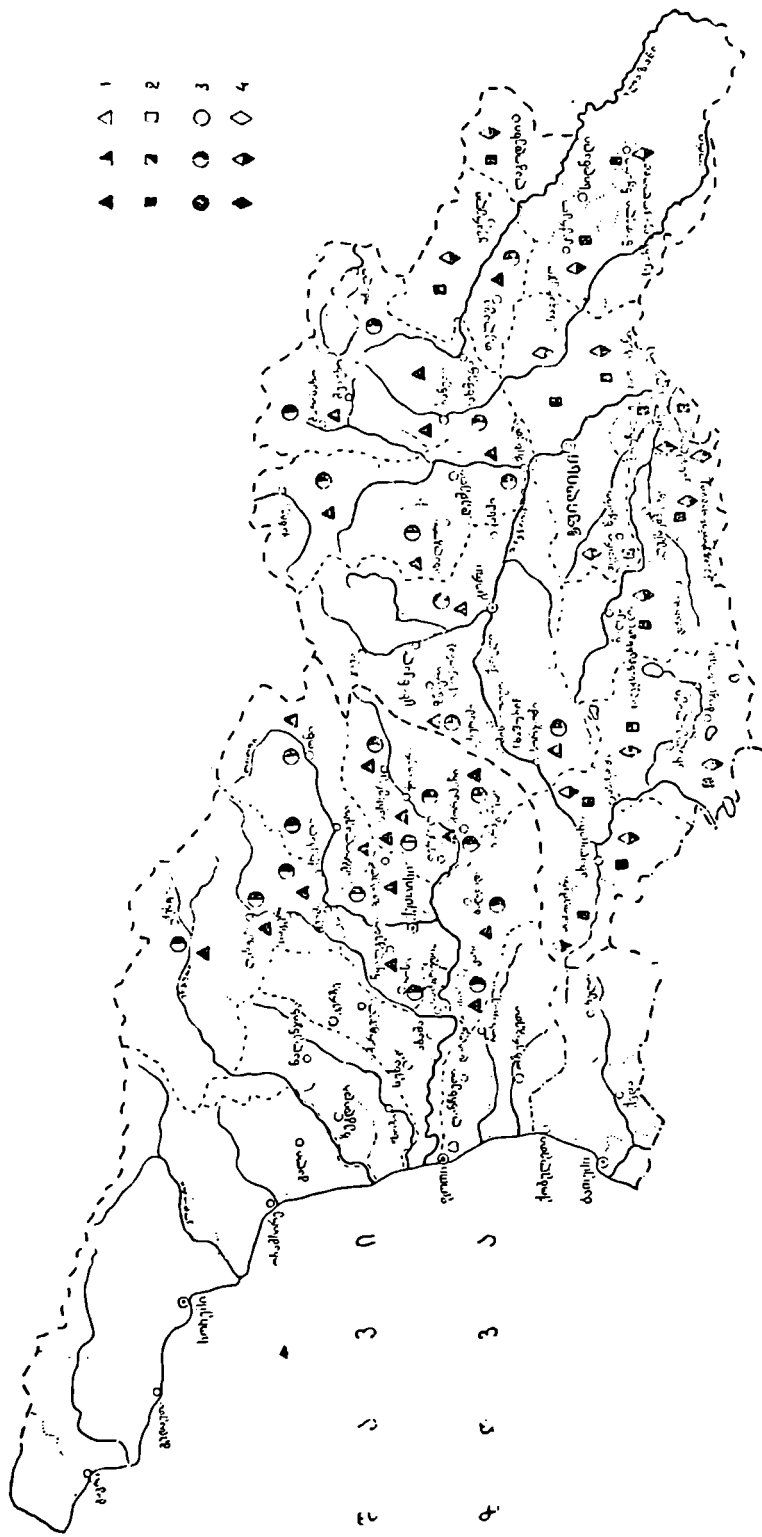
ხეავს ბზის მსხვილი ნაწილების — ჩელხის//ჭელღის მოსაშორებლად ცხავეში გაატარებენ, გააცხავენ. ცხავს თანაბრად მარჯვნივ, მარცხნივ, ზემოთ ამოძრავებენ. მარჯვნივ და მარცხნივ მოძრაობისას ცხავის ქვეშ მარცვალი და წვრილი მინარევი ნაკმაზი, ნაკუდი (ქართლ-ქახეთი, მთიულეთ-გუდამაყარი, ერწო-თიანეთი, თუშეთი), მაკატო//ნათავძირალი (ხევსურეთი), შორტი, ძირწო (ხევი) გადიოდა. ზევით მოძრაობის — მოქცევის დროს ცხავს ზემოდან გაულეწავი და გულდაფშუტა მარცვალი ცხავის თავი (მთიულეთი), ჭელღო//ჩელხი (ქართლ-ქახეთი) მოექცეოდა, რომელსაც ხელით იღებდნენ და ქათმების საკვებად იყენებდნენ.

გაცხავებულ ხეავს ცხრილში გააცხრილავენ//გააკეთებენ (ქვემო ქართლი). ცხრილში მიწა, სარეველას თესლი გადის, ხოლო მარცვალი შიგრჩება. ცხრილს შემოქცევის დროს ზემოდან ცხრილის თავი//ცხრილ-ზევითი (მთიულეთ-გუდამაყარი), თავმონაყარი//თავმონახადი (ქვემო ქართლი) მოექცევა (ნახ. 2.).

სურ. 2. კალობა.

საქართველოს ზოგიერთ კუთხეში (რაქა-ლეჩხუმი, ქვემო სვანეთი, მესხეთ-ჭავჭავეთი, ქვემო ქართლი) გვხვდება აგრეთვე საშუალო ნაჩვრეტებიანი ზელსაწყო-იარაღი. მესხეთ-ჭავჭავეთში მას ქვაცხრილა ეწოდება, ქვემო ქართლში ცხავი, მთა რაქაში ჭელღო, რაქა-ლეჩხუმში კაკაბა, სვანეთში ლადშაარ. ქვაცხრილში მარცვლის გატარებისას შიგ ქვა, წვრილი გორიხი, კილი და მისთ. რჩება, ხოლო ქვეშ მარცვალი გადის.

რუკა № 14. მარცვლელის გასანივებელი იარაღები

გასეხვებულო-გასეხვილეუ, (XIX ს. II ნახ.): 1. ცხვი (ტყვის), 2. ცხვი (თამბის), 3. ცხვილი (ტყვის), 4. ცხვილი (თამბის).

გვხვდება ტყეჩისა და საქონლის ტყავის თასმის ბადურიანი ცხავ-ცხრილები. პირველის გავრცელების არეალია აღმოსავლეთ საქართველოს მთა (ხევსურეთი, ფშავი, მთიულეთ-გუდამაყარი, თუშეთი), ზემო და შიდა ქართლი, ერწო-თიანეთი, ნაწილობრივ კახეთი (თელავის რაიონი), დასავლეთ საქართველო (იმერეთი, გურია, რაჭა-ლეჩხუმი, სვანეთი, სამეგრელო). საქონლის ტყავის თასმის ბადურიანი ცხავ-ცხრილები გვხვდება მესხეთ-ჭავჭავთში, ქვემო ქართლში, ქიზიყსა და კახეთში. ცხავი და ქვაცხრილი დაუგრეხავი თასმით იწვნება, ცხრილი — დაგრეხილი თასმით.

გვხვდება ცხავ-ცხრილის ორი ქვესახეობა. ერთი სიმავრისათვის რკალზე წნელის საღვით, მეორე — უსაღვრად. პირველი ქვესახეობა გვხვდება ხევსურეთში, ზემო ქართლში, კახეთში, რაჭა-ლეჩხუმი, ზემო სვანეთსა და იმერეთში. მეორე გავრცელებულია თუშეთში, ფშავში, მთიულეთ-გუდამაყარში, ქვემო სვანეთში.

მე-19 საუკუნის II ნახევრისა და მე-20 საუკუნის 30-იანი წლებისათვის ცხავი და ცხრილი ხშირია აღმოსავლეთ, სამხრეთ და დასავლეთ საქართველოს ზოგიერთ კუთხეში (რაჭა-ლეჩხუმი, სვანეთი, ზემო იმერეთი), ქვემო იმერეთს ზოგიერთ რაიონში — ტყიბული, წულუკიძე, ვანი—ნაკლებ ხშირია, სამტრედიის რაიონში კი — იშვიათი. როგორც ცნობილია, მე-19 საუკუნიდან დასავლეთ საქართველოში სიმინდის კულტურამ მძლავრად მოიკიდა ფეხი და შეაეწროვა ღომის, ფეტვის, ქვავისა და ხორბლის ნათესი ფართობი (II, 80). ამ გარემოებამ განაპირობა ცხავისა და ცხრილის ასეთი ინტენსივობით გავრცელება ქვემო იმერეთში.

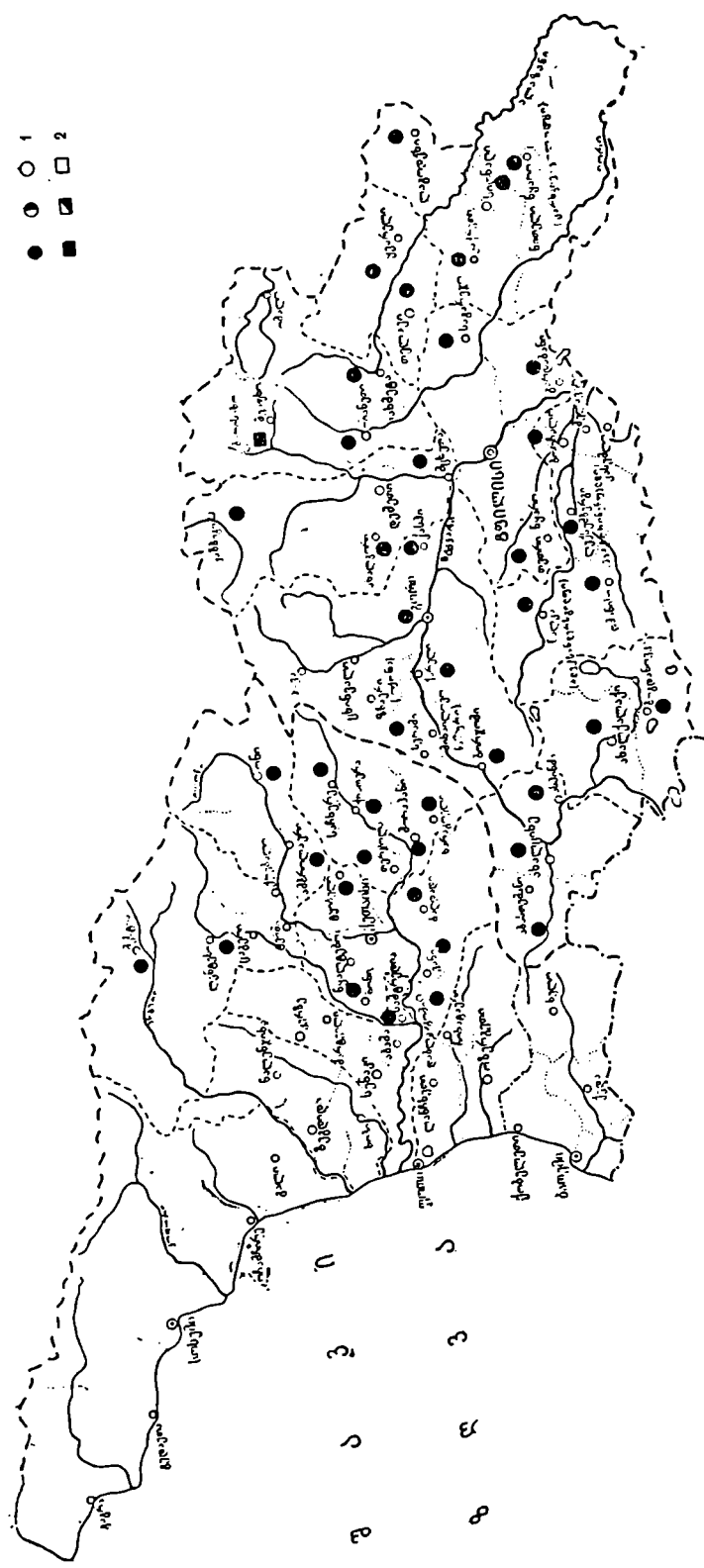
ცხავისა და ცხრილის რკალი — კირკალი (კახეთი), ქარა (მესხეთ-ჭავჭავთი, ქვემო ქართლი), კანი (ფშავი, ხევსურეთი, თუშეთი, მთიულეთ-გუდამაყარი), კარბა (რაჭა-ლეჩხუმი, ზემო იმერეთი), კარბ (ქვემო სვანეთი), კამრავი (ზემო სვანეთი) ცაცხვის, ბლისა და ნძვის ქერქისაგან მზადდება. ხეს ქერქს გაზაფხულზე საყრელი სოლით აძრობენ. გაზაფხულზე ხეს ლოპო აქვს ჩამდგარი და ქერქი ადვილად ძვრება. ქერქს ისე მოხრიან, რომ მისი შიდა ნაწილი გარეთ მოექცეს. რკალის ნაპირები ტყეჩითაა ამოყვრილი. ტყეჩი — ყაბყაბტო/მუშოი/ლაპატო (აღმოსავლეთ საქართველოს მთა), პწკალი (კახეთი, იმერეთი, ზემო ქართლი) თხილის სწორი წნელისაგან მზადდება. წნელს დანით ჩაჭრიან, მუხლზე მოხრიან და მარცხენა ხელის შუა თითის დახმარებით თანდათან თხელ ნაწილებად დაშლიან.

ბადურის წვნა შუა ადგილიდან იწყება. ექვსი ტყეჩი ერთი მხრიდან უნდა გაიბას, ექვსი მეორედან. ცხავი ერთი თხელი ტყეჩით იწვნება, ცხრილი — ორი მსხვილი ტყეჩით — ორშიანია (ფშავი, ხევსურეთი), ორპირაა (ზემო ქართლი), ყაზაზური² (ზემო იმერეთი). ცხრილს მეტი ჭაფა აქვს, ვიდრე ცხავს.

ცხავ-ცხრილის დაწვნა ძირითადად მამაკაცის საქმიანობა იყო და განსაკუთრებულ დახელოვნებას მოითხოვდა. ზემო ქართლში და ზემო იმერეთში ცხავ-ცხრილებს ქალებიც წნავდნენ. ცხავით მარცვალს ანიავებდნენ როგორც მამაკაცები, ისე ქალები, ცხრილით — მხოლოდ ქალები.

საქონლის ტყავის თასმის ბადურიან ცხავ-ცხრილებს სომეხი ბოშები³ და ბერძნები ამზადებდნენ. ისინი ამ ტიპის ცხავ-ცხრილებით ამარაგებდნენ ზემო, შიდა ქართლსა და კახეთს.

² ყაზაზი — აბრეშუმეულის მქსოველი. ძვ. ყათან — ბუზმენტის მქსოველი ხელოსანი (III).
³ ბოშური წარმოშობის სომეხები სარწმუნოებრივ ეყვნენ ქრისტიანები (გრიგორიანები) და ლაპარაკობდნენ ბოშურ ენაზე. ძირითადი მსა ხელოსნობას მისდევდა (IV, 54).

რუკა № 15. გარეკლდეულის გასანიავებელი იარაღები
 დასაკლებადარკვე (XIX ს. II ნახ.): 1. გობი, 2 კლდეცილო—სისაფეფე.

ცხრილი ქართულ წერილობით ძეგლებში IX საუკუნიდან იხსენიება (რუკა 14. XIX ს. II ნ ხევარი).

III — დასაჯკვევი იარაღებიდან საქართველოში გავრცელებულია ტაბაკი, პელვარცლი, რიჭი, გობი.

დასაჯკაზმავე ტაბაკი გავრცელებულია მთიულეთ-გუდამაყარში. ზომით უფრო პატარაა, ვიდრე გასანიავებელი ტაბაკი. მესხეთ-ჭავჭავთში, ქვემო ქართლში, ქსნის ხეობაში, კახეთსა და შიდა ქართლში მას ტაბაკი ჰქვია.

ზემო ქართლისა და ზემო იმერეთის მოსაზღვრე სოფლებში მას სარკვევს უწოდებენ.

ტელვარცლი, სანიაო ტელვარცლზე პატარაა და მას სასაფქვე ეწოდება. იგი უმთავრესად ხევსურეთშია გავრცელებული (ტაბ. VII, სურ. 4).

რიჭი სამი მხრიდან დახურულია, წინა გვერდი ღიაა, რიჭი თუშეთსა და კახეთში (ყვარლის რაიონი) გავრცელებული.

გობი ხისაა, თეფშის მსგავსი, პირგადაშლილი. იგი დასავლეთ საქართველოს ყველა რეგიონში ხშირია.

აღნიშნული ხელსაწყოებით მარცვლეულს დაკაზმავენ//დაარკვევენ, დარიქნავენ, გააბრელოებენ//წაფენთხავენ — აქნევით არჩევენ.

ტაბაკი ქართულ წერილობით ძეგლებში XII—XIV ს. მოიხსენიება (ვეფხისტყაოსანი, ტელმწიფის კარის გარიგება).

საქართველოს ტერიტორიაზე არ ქეოლოგების მიერ აღმოჩენილი ხის ტაბაკი ძვ. წ. II ათასწლეულით თარიღდება (V) (რუკა 15. XIX ს., II ნახევარი).

ლიტერატურა

- I. ა. კინკარაული, ხევსურელის თავისებურებანი, თბ., 1960.
- II. ჯ. რუხაძე, ღომის კულტურა დასავლეთ საქართველოში, მსე, ტ. IX, თბ., 1960.
- III. ქველ. ტ. 7, თბ., 1962.
- IV. ლ. ფაშაევა, შინახელოსნური წარმოების ზოგიერთი საკითხის შესახებ წალკის რაიონის მოსახლეობაში, „ძეგლის მეგობარი“, 42, თბ., 1976.
- V. გ. გობეჯიშვილი, ქართული ხუროთმოძღვრების უძველესი ძეგლი, „კომუნისტი“, 260, 1966.

ს ა ც ე ხ ვ ე ლ ი

საქართველოში მარცვლეული კულტურების ცეხვა და ნაყვა ქვის და ხის საცეხველში ხდებოდა.

საცეხველი ხანგრძლივი ემპირიული დაკვირვების შედეგად ჩამოყალიბებული ტრადიციული იარაღია. მის კონსტრუქციულ-ფუნქციურ თავისებურებებს, გავრცელების არეალს და სიხშირეს განსაზღვრავს გარკვეული ჯიშის მარცვლეულის თვისებები და მისი მოხმარების წესი, აგრეთვე გეოგრაფიული გარემო და ბუნებრივი პირობები.

საქართველოში საცეხველის სამი ტიპია დადგენილი: ა) ხელის, ბ) ფეხის და გ) წყლის. ხელის საცეხველის სამი სახესხვაობა არსებობს: ბრტყელი ან მრგვალი სანაყ-სასრესი, სწორი სანაყი და თავმოხრილი სანაყი. თავმოხრილი სანაყის ორი ქვესახეობა დასტურდება: მთლიანი ხისაგან თავმოხრილად გათლილი და ორი ნაწილისაგან შედგენილი „ჩაქუჩისებური“. მეორე ტიპის — ფეხის საცეხველის ერთადერთი სახეობაა ხის ფეხის დინგი. მესამე ტიპის — წყლის საცეხველი ორგვარია: ბერკეტიანი — ერთღერძიანი და ვერტიკალურ ბორბლიანი მრავალღერძიანი: ერთღერძიანი საცეხველი კონსტრუქციულად სხვაგვარიც არის¹.

საცეხველი XX საუკუნის დასაწყისშიც მოქმედებდა.

XIX საუკუნეში და XX საუკუნის 30-იან წლებში ხელის საცეხველი ფორმათა ვარიაციული სახესხვაობით მთელი საქართველოსათვის დამახასიათებელ სამეურნეო იარაღად შეიძლება მივიჩნიოთ, მაგრამ იგი ყველგან ერთნაირი სიხშირით და ერთნაირი სახეობით არ დასტურდება.

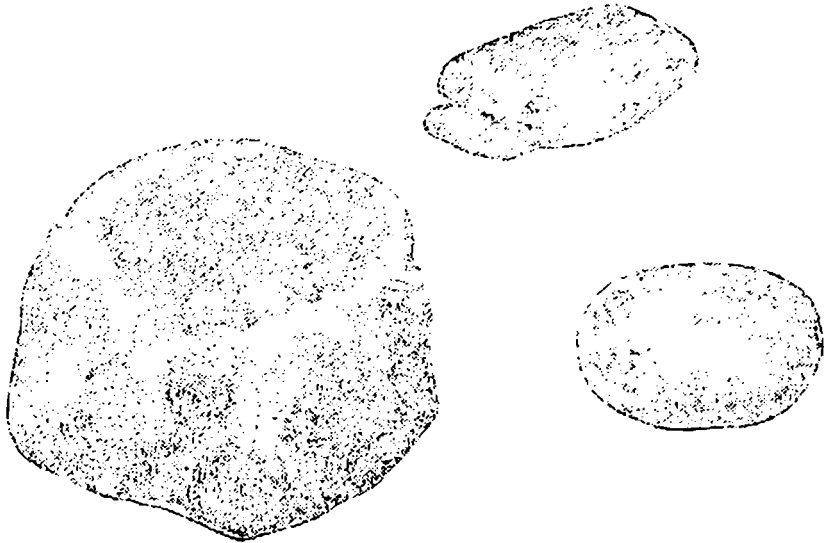
აღნიშნულ პერიოდში, აღმოსავლეთ საქართველოს უმრავლეს რეგიონებში სამივე ტიპის საცეხველია ცნობილი. სამცხე-ჯავახეთში ინტენსიურად გავრცელებული ხელის საცეხველი სამი სახესხვაობით არსებობს (ტაბ. VIII). აქ ხშირია ხის მოხრილთავიანი — თოხმახიანი როდინი, ნაკლები სიხშირით სწორსანაყიანი როდინი იხმარება, ხოლო იშვიათად ის როდინი, რომელსაც პირობითად სანაყ-სასრესს ვუწოდებთ და მრგვალი, ბრტყელძირიანი მუშა ქვა აქვს (სურ. 3). აქ ხის გრძელ მორში ამოჭრილი ხელის როდინის ერთეულ შემთხვევასაც ვხვდებით. სამცხე-ჯავახეთში წყლის ერთღერძიანი დინგი დღემდეა შემონახული; იგი აღნიშნულ პერიოდში ფართო მასშტაბით არ იხმარება (ტაბ. IX, 12).

ხელის საცეხველის თოხმახიანი სახეობა ასევე ხშირია ქვემო ქართლად წოდებულ ისტორიულ პროვინციებში: თეთრწყაროში (I, რვ. 1,8), ბოლნისში (I, რვ. 1,33) და თრიალეთში.

¹ თბილისის შემოგარენში არაქართველ მოსახლეობაში საცეხველს დიბეჩი-ხოლო ხელკავს სალდი ჰქვია, ელიას მთაზე (თბილისი) მცხოვრები სომხები მას სანდს ეძახიან.

XIX საუკუნეში იმერეთის მოსაზღვრე, მახლობელ რაიონებში — შიდა ქართლში (ხაშური, ქარელი, გორი, კასპი) და კახეთში (თელავი, ყვარელი) ტრადიციულმა საცეხველმა ვერ ჰპოვა გასაქანი.

აქ ფეხი მოიკიდა მხოლოდ ხელის საცეხველის კონსტრუქციულმა სახესხვაობამ, ხის საცეხველისაგან განსხვავებული ფორმის და მოცულობის, შედარებით მცირე ზომის ხის როდინმა (ქართლი) (II ა, რვ. 1, რვ. 2, 29). ანალოგიური ვითარებაა კახეთში, აქ ხის მრგვალი ფილია გავრცელებული (III ბ, რვ. 3, 30; რვ. 2, 26).

სურ. 3. როდინი და სანაყი ქვა, ახალქალაქის რაიონი, სოფ. ჩუნჩხა

საინგილოში XIX საუკუნის მეორე ნახევარში ფილმა დაკარგა თავისი ფუნქცია და ხმარებიდან გამოვიდა, ხოლო ფეხის დინგი გახშირდა, მან სამეურნეო იარაღთა შორის მტკიცე ადგილი დაიკავა. აქ წყლის მრავალღერძიანი დინგიც იხმარება. ეთნოგრაფიული და ლიტერატურული მონაცემებით ამგვარი საცეხველი — დინგი XIX საუკუნის მიწურულში იშვიათად გვხვდება.

ფეხისა და წყლის მრავალღერძიანი საცეხველი კახეთის სამ მიკრორაიონშია დადასტურებული. ყვარლის რაიონში, სოფელ ოქტომბერში (ს. ზინობიანი) ვართაშენიდან გადმოსახლებულ (1919—1920 წწ.) უდინებში ფეხის დინგის ხმარების ერთეული შემთხვევები გვაქვს (II, გ, რვ. 5, 13). ფეხის დინგი ასრულებს არა მარტო ბრინჯის გასაცეხვი, არამედ, აგრეთვე, ხორბლის, ზამთრისათვის შესანახი ნიგვზის და ხმელი სუნელის დასანაყი იარაღის დანიშნულებას.

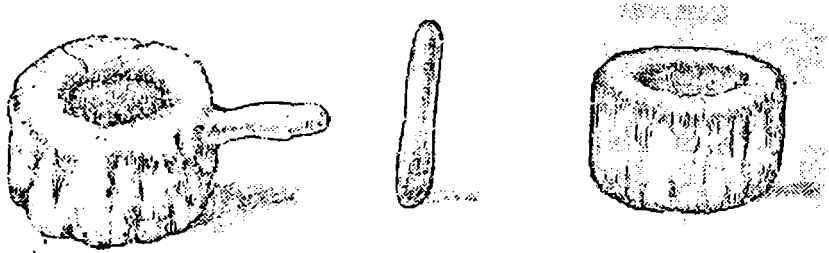
თრიმლის დასაფეხვად გამოყენებული წყლის დინგი — „თრიმლის წისქვილი“ თელავში, ამავე რაიონის სოფელ რუისპირში და სიღნაღშია ცნობილი. ფეხის და წყლის დინგის არსებობა კახეთში უნდა იყოს შედარებით გვიანდელი მოვლენა. ზუსტად ვერ ვიტყვი იყო თუ არა კახეთში XIX საუკუნის პირველ ნახევარში და წინა საუკუნეებში იგივე ვითარება.

მაშასადამე ერთმანეთისაგან როგორც ძალიან ახლო, ასევე დაშორებულ ტერიტორიაზე გვაქვს საცეხველის მსგავსი, და განსხვავებული ვარიანტები,

რომლებიც ინარჩუნებენ საერთო ნიშნებს და ზოგიერთ განსხვავებულ ნიშანსაც ავლენენ.

საინგილოში ფეხის საცეხველის სიხშირე და წყლის საცეხველის მრავალდერძიანობა სავსებით შეესაბამება ამ რეგიონის მარცვლეულის მეურნეობას, კერძოდ, ბრინჯის დიდი რაოდენობით წარმოებას და მის დამუშავებას, რომელიც ამ ტერიტორიაზე თურქმენული მოდგმის ხალხის დასახლებას მოჰყვა (II ა, რვ. 3, 20).

შიდა ქართლში (ხაშური², ქარელი, გორი, კასპი) როდინი და კახეთში (თელავი, ყვარელი) ფილი ხორბლის გასაცეხვად — კანის გასაცვლელად — ს ა კ ო რ კ ო ტ ე დ ი ე ო განკუთვნილი. ამ რეგიონების მოსახლეობა აღნიშნულ საკვებს ძირითადად ტრადიციული წეს-ჩვეულებების შესრულების დროს იყენებდა³. კ ო რ კ ო ტ ი ს მომზადება წელიწადში რამდენჯერმე იყო აუცილებელი: შობის წინ კარგი მოსავლის დასაბეგებლად და ა დ ე ბ ი ს შ ა ბ ა თ ს მიცვალებულისათვის. კ ო რ კ ო ტ ს აკეთებდნენ აგრეთვე მიცვალებულის მოსაგონარ დღეებში: დაკრძალვა, ორმოცი, წლის რ ი გ ი (სურ. 4).

სურ. 4. ფილი და ფელთაქვა, ყვარლის რ-ნი, სოფ. შალდა

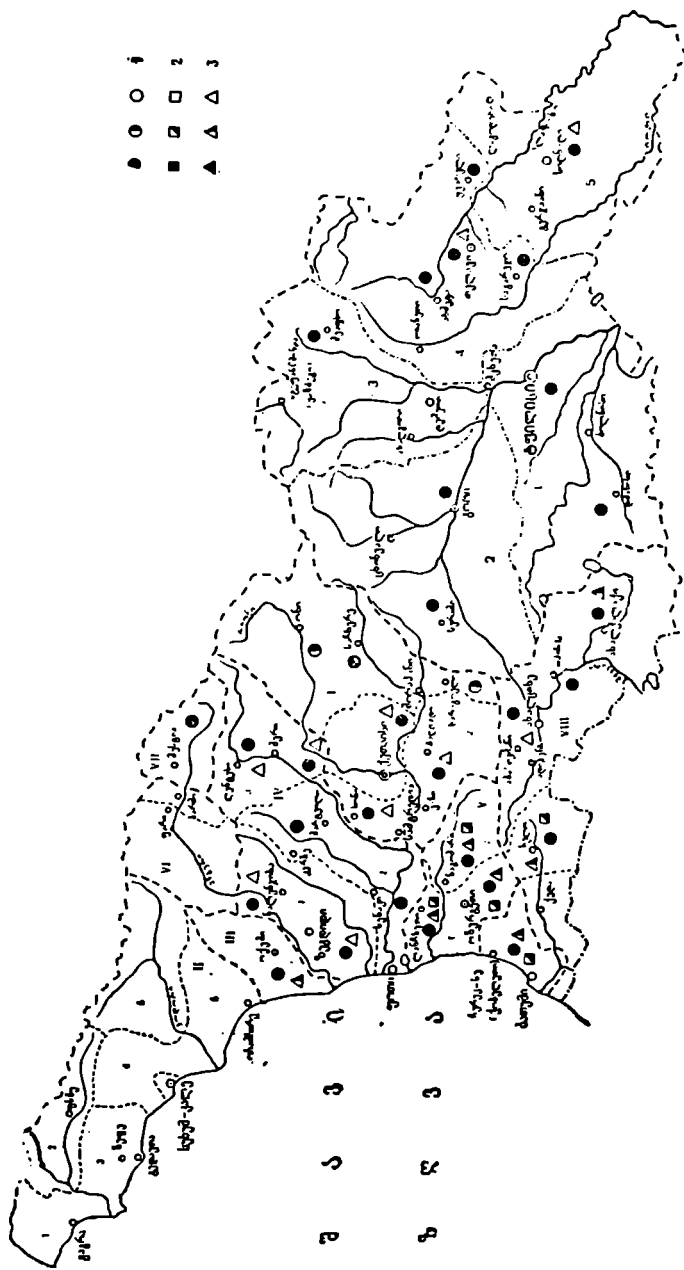
სამცხე-ჯავახეთში (ახალქალაქი, ახალციხე) ისევე, როგორც ისტორიულ ქვემო ქართლში (დმანისი, ბოლნისი, თეთრიწყარო), მოსახლეობის ძირითად საკვებს დიდ როდინში გაცეხვილი, ან გაცეხვილი და ხელისწისქვილში დაღერლილი ხორბლისაგან დამზადებული კერძი წარმოადგენდა, აქ კორკოტს რიტუალური დანიშნულებაც ჰქონდა. ამის გამო საცეხველი ინტენსიურად იყო გავრცელებული და ყოფიდან არ გადაეარდა (IV, 36—41).

XIX საუკუნის მეორე ნახევარში ხევსურეთსა და თუშეთში საცეხველი იშვიათად გვხვდება. იგი მხოლოდ თოფის წამლის დასამტვრევად იხმარება. (V, 233; VI, 281), თუშეთში ფილი ქუმელის მოსამზადებლადაც იყო საჭირო (VII, 74).

დასავლეთ საქართველოში საცეხველი გამოყენებული იყო ენდემური პურეულის: მახას//ხასი პურის (აჭარა) (VIII, 38), ზანდურის და სხვა მარცვლეუ-

² ხაშურში დღესაც არის ქვის საცეხველი, რომელიც, გადმოცემით, აქ მცხოვრებ ბერძენს ეკუთვნოდა. ამ ქვით — როდინით სარგებლობდა ყველა აქ მცხოვრები ბერძენი, ისინი როდინში ხორბალს ნაყავდნენ და მისგან სხვადასხვა კერძს ამზადებდნენ (II-ა, 13,20).

³ ასლისა და ხორბლის საკვებად გამოყენებაზე მიუთითებს მისგან დამზადებული კერძების მრავალფეროვნება, როგორცაა: ძიკორკოტა, დ ო კ ო რ კ ო ტ ა, ფლავი, ჩ ა დ გ მ უ ლ ი კ ო რ კ ო ტ ი, პ ე რ ი ს ა, დაღერლილი კორკოტის კერძები: ხ ა შ ი ლ ი, ხ ა ლ ი ფ ა ფ ა და სხვ. შდრ. IV, 36—40

რუბა № 16. საცხენაველს ტიკაბი (XIX ს. I ნახ.)

1. ზელის საცხენელი, 2. ფეხის საცხენელი, 3. შულის საცხენელი.

აღმნიშნავი დაცვა: I. იმერეთის სამეფო; 1. ვაის სასარდლო, 2. ოკრიბის სასარდლო, 3. ზემო მჭრის სასარდლო. II

აფხაზეთის სამთავრო: 1. ზღვისპირა ჭიქეთი, 2. აფხაზეთი, 3. ბზიფის აფხაზეთი, 4. კემა, 5. დღა-შებელი, 6. აბეუ; III. სამურ-

ზაყანო, IV ოდიშის სამთავრო: 1. ზუგდიდის სასარდლო, 2. სენაკის სასარდლო, 3. ლეჩხუმ-ლენტიხის სასარდლო; V. გურიის

სამთავრო: 1. ოზურგეთის სასარდლო, 2. ნავთროსის სასარდლო, VI სადადუმქელიანი სეანეთი, VII სეანეთი, VIII ჩილდირის

ვილაიეთი. მზრები: 1. ლორეს, 2. ვირის, 3. დუშეთის, 4. თელავის, 5. სიღნაღის

საზღვრები. --- სამეფო-სამთავროების მზრების ..... სასარდლოების

ლი კულტურების: ღომის⁴, ასლის, ფეტვის, ბრინჯის გასაცეხვად, სელის, კანაფის და საკორკოტე ხორბლის დასანაყავად (აქარა, რაჭა, ლეჩხუმი), აქარაში ს ა ძ ი გ ვ ე ლ შ ი ცეხვადნენ აგრეთვე ქერს და ზოგჯერ ფშენიღნენ სიმინდს⁵.

აღნიშნული მარცვლეული კულტურების ხმარებიდან გამოსვლასთან დაკავშირებით საცეხველში ნაყავდნენ მარილს, ნიგოზს (რაჭა, ლეჩხუმი, ზემო იმერეთი). ქერძის სანელებელს ზამთრისათვის (ზ. იმერეთი); ხილს—ვაშლს, მსხალს, ბაქშაზის წვეწისათვის (აქარა) (VIII, 38).

საცეხველი გამოყენებული იყო აგრეთვე თოფის წამლის (რაჭა, ლეჩხუმი, სვანეთი) და ქერამიკის დასამტვრევად (ზემო იმერეთი).

დასავლეთ საქართველოს ზოგიერთ რეგიონში XIX საუკუნეში სამივე ტიპის საცეხველი მოქმედებდა (XI, 30).

ხელის საცეხველი XIX საუკუნის პირველი ნახევრისათვის განსაკუთრებით დამახასიათებელია გურიის, აჭარის, სამეგრელოსა და რაჭა-ლეჩხუმისათვის, სადაც მისი არაერთი ნაირსახეობა დასტურდება. ხელის საცეხველი ნაკლებ ხშირია ქვემო იმერეთში, ზემო იმერეთის ზოგ რაიონში იშვიათად დგინდება.

დასავლეთ საქართველოში ხელის საცეხველის ორი სახესხვაობაა ცნობილი: სწორსანაყიანი და თავმოხრილსანაყიანი კ ა ვ ი. სწორსანაყიანი საცეხველი არის აგრეთვე მსხვილთაყიანი, რომლის ბოლო ხელის მოსაქიდებლად სიგრძეზეა გამოჭრილი. თითოეული ამ ქვესახეობის გავრცელების არეში ალაგ-ალაგ შეინიშნება სწორი სანაყის გავრცელებაც (რაჭა, ლეჩხუმი, სვანეთი), ეს საცეხველი XX საუკუნის დასაწყისში და შემდეგაც იხმარებოდა, მაგრამ არა ისეთი სიხშირით როგორც მოხრილი საცეხველი.

ფეხისა და წყლის საცეხველის ინტენსიური გავრცელების არეალი მოიცავს გურია-აჭარას, მაგრამ ხელის საცეხველთან შედარებით ნაკლები სიხშირით ხასიათდება; იშვიათად გვხვდება იგი ქვემო და ზემო იმერეთში, სამეგრელოსა და რაჭა-ლეჩხუმში. ზემო იმერეთის ზოგიერთ რეგიონში (ხარაგოული) და მის მოსაზღვრე ტერიტორიაზე, შიდა ქართლში, იგი საერთოდ არ უნახავთ. ფეხისა და წყლის საცეხველი ასევე უცნობია სვანეთისათვის.

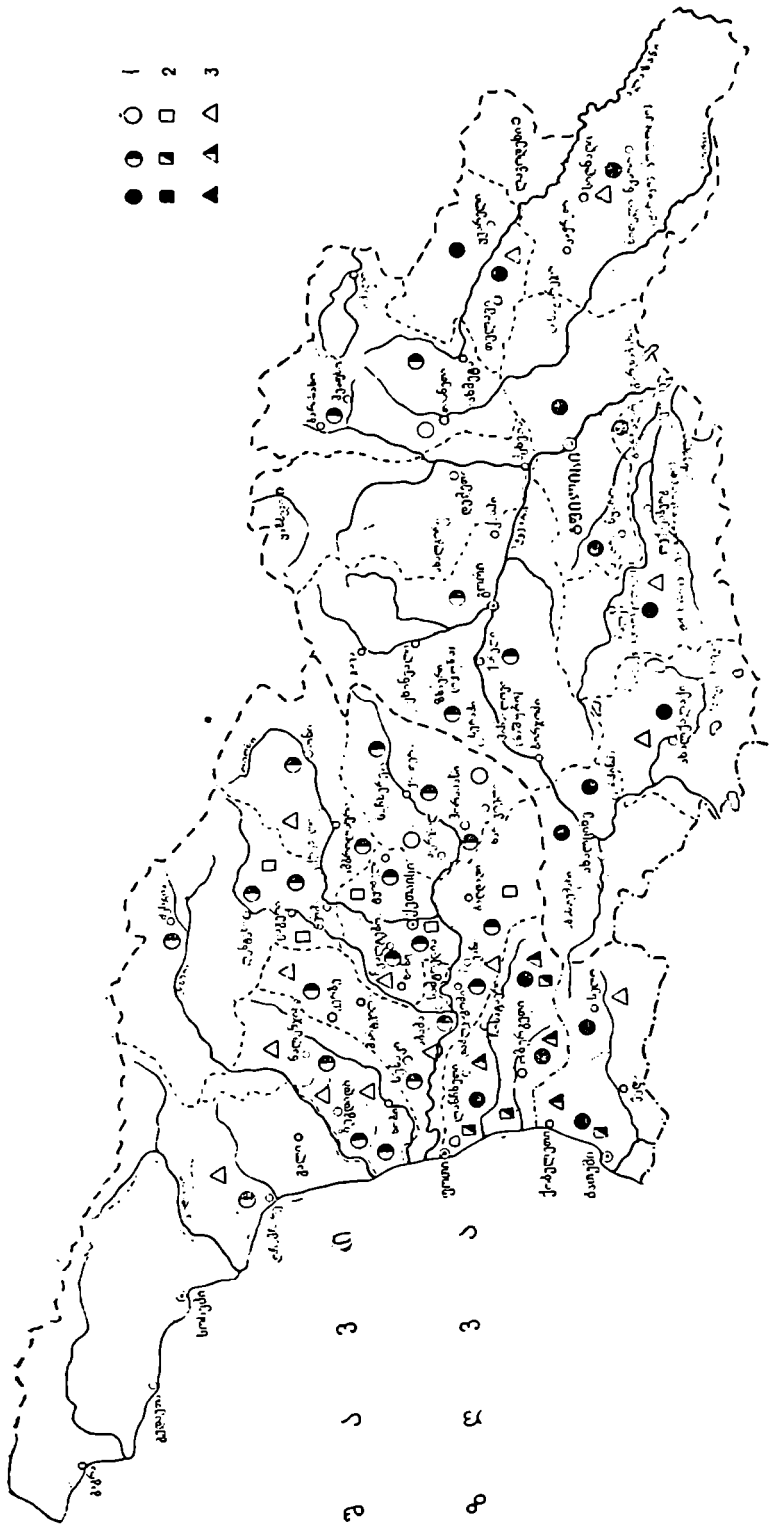
აღნიშნული პერიოდისათვის საცეხველის ასეთი გავრცელება იმით იყო გამოწვეული, რომ XIX საუკუნის პირველი ნახევრის დასასრულს ზოგან (ქვემო იმერეთი) შემცირდა მასში მოსაცეხვი მარცვლეული: ღომი, სელი, კანაფი, ფეტვი, ზანდური და სხვ., რომელთაც ვერ შეძლეს კონკურენცია გაეწიათ სიმინდისათვის, რომლის ხვედრითი წონა, განსაკუთრებით ქვემო იმერეთში, დღითიდღე იზრდებოდა. ამიტომ XIX საუკუნის მეორე ნახევარში, მარცვლეული კულტურების შესაბამისად, საცეხველი შედარებით იშვიათად იხმარება და კარგავს თავის ღირებულებას (რუკა 16, 17).

სხვა სურათია სამეგრელოში. XIX საუკუნის მეორე ნახევრის დასაწყისში აქ ღომის კულტურას ჯერ კიდევ სავაჭრო ხასიათი აქვს (XII, 52, 53), აღსანიშნავია ისიც, რომ სამეგრელოში და გურია-აჭარაში ბრინჯის უხვი მოსა-

⁴ კალკუტს აღნიშნულა აქვს, რომ ღომი სვანეთშიც ითესებოდა, მაშინ ზემო სვანეთი რომელი ქვე ღომის გასაცეხვად უნდა გამოყენებოდა (IX, 16, 45).

⁵ ნ. შარას მიხედვით ჩამტრ-მანგანო-ოჩამურე სომხლის დასაქმნელა ქვის ფეხის ან წყლის საცეხველა (X, 279), ნ. შარას განმარტება არ არის დაზუსტებული, რაკოც ცნობაჲა, სიმინდი სტეპაალერ ქერქლში ივშენებოდა, საყუბულს მხოლოდ სომხლს დააპერღავდ იყენებდნენ.

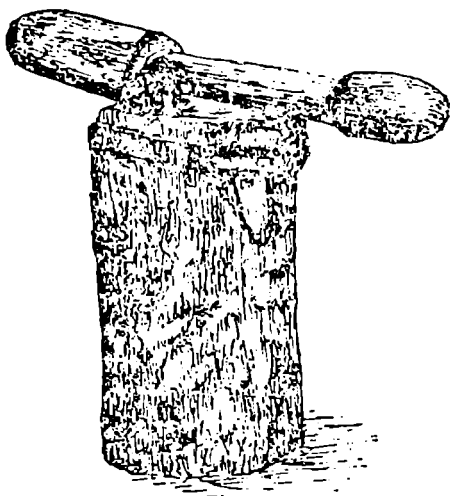
- 1
- 2
- ▲ 3

რუბან № 17. საქართველოს ტერიტორია (XIX ს. II ნახ.).

1. ხელოს სავაჭრო, 2. ფეხის სავაჭრო, 3. შალის სავაჭრო.

ვლიც მოყავდათ. ღომის ნათესების საგრძნობი შემცირების შემდეგ, ბრინჯი კვლავ ითესებოდა. ის საკვებში ღომის ადგილს იკაევებს და XX საუკუნის დასაწყისშიც რენტაბელურია. ამ მიზეზის გამო საცეხველი ყოფაში დარჩა (რუკა 18).¹

ასეთივე ვითარებაა რაჭაში და ლეჩხუმში. აქ საცეხველის არსებობა და მისი გავრცელების სიხშირე, ძირითადად, მარცვლეული კულტურების: მახაზანდურის და ღომის მოსავალთან იყო დაკავშირებული, ეს სამეურნეო [იარაღი კორკოტისათვისაც სჭირდებოდათ². XIX საუკუნის ბოლოს, როდესაც შემცირდა ღომის, ხოლო შემდეგ მახას და ზანდურის მოსავალი, საცეხველი ხმარებიდან გამოვიდა და გაიშვიათდა. ივარაუდება, რომ ამ დროს გაჩნდა ხის, შედარებით მცირე ზომის სწორ-სანაყიანი როდინი³ (სურ. 5).

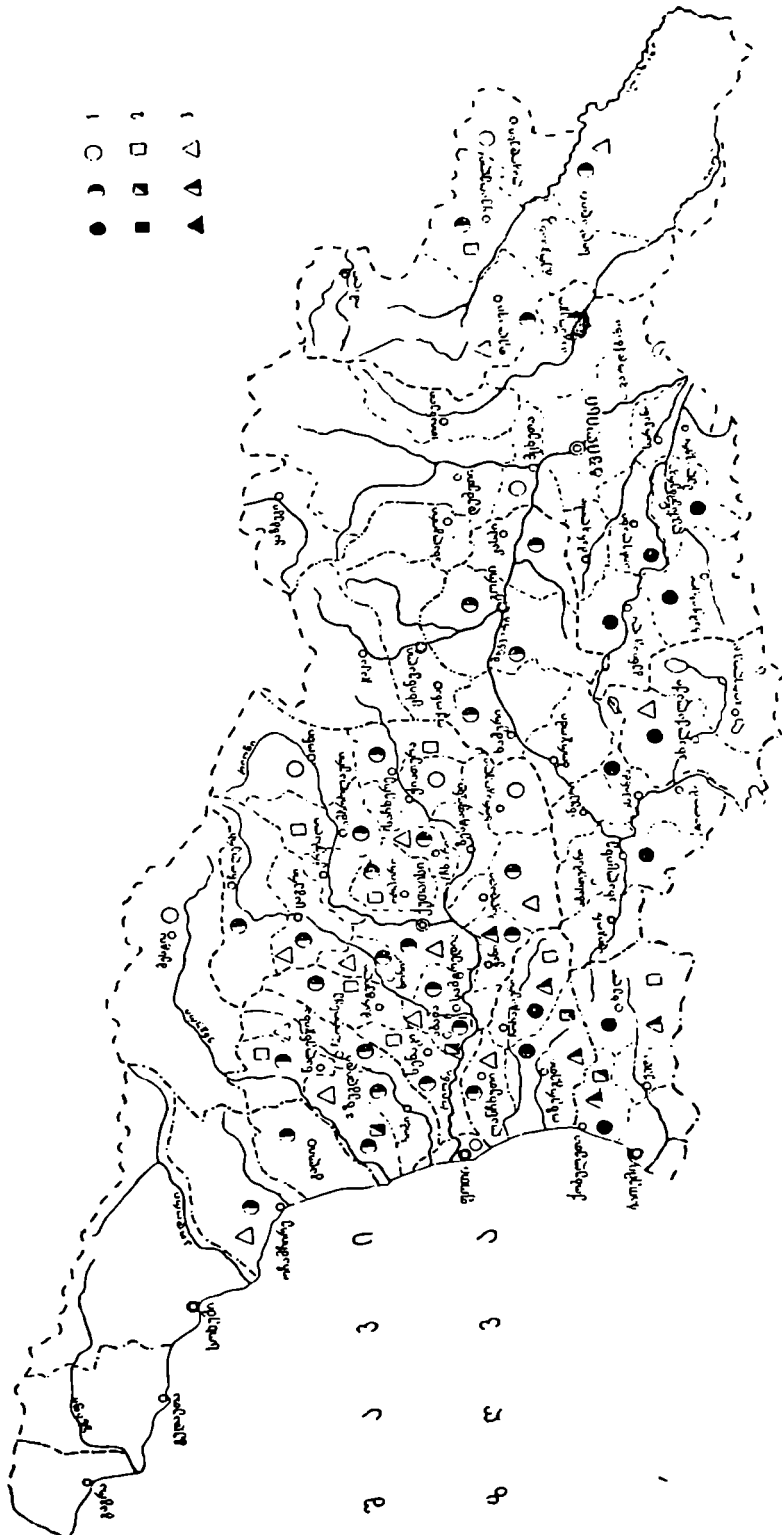
სურ. 5. სანაყი როდინი, ონის რ-ნი, სოფ. ღები.

საცეხველი ნაირგვარია კონსტრუქციისა და მასალის თავისებურების მიხედვით, გვხვდება როგორც ხის, ისე ქვის საცეხველი, უფრო გავრცელებულია მეორე ამათგანი.

გასული საუკუნის მასალების მიხედვით საქართველოს უმრავლეს რეგიონში: გურიაში (ოზურგეთი, ჩოხატაური, ლანჩხუთი), ზემო იმერეთში (ტყიბული, საჩხერე, კიათურა, წყალტუბო, ქუთაისი), რაჭაში, ლეჩხუმში (ამბროლაური, ონი, ცაგერი), ზემო და ქვემო სვანეთში (მესტია, ლენტეხი) ქვის საცეხველი ჰარბობდა ხისას, ხოლო ქვემო იმერეთში (სამტრედია, ვანი, წულუკიძე) და სამეგრელოში (აბაშა, ზუგდიდი, წალენჯიხა, ჩხოროწყუ, გეგუკჰორი) უფრო ფართოდ ხის საცეხველი იხმარებოდა.

¹ გურიაში, სამეგრელოში და იმერეთში არ არის ანალოგიური ვითარება.

² აღნიშნულ პერიოდში თანდათან მცირდება მახაზანდურის ნათესების დარღობი, მათ ბაზისათვის უკვე აღარ აწარმოებენ. ეს ის დროა, როდესაც დასაჯღთ საქართველოს მთაში დაწყებულია რენტაბელური მარცვლეული კულტურის, სიმინდის მოყვანა, რომლის განვითარებისათვის იქ ხელსაყრელი პირობები არსებობდა, უნდა ითქვას, რომ ამ დროს პურის რზა პარულქის შემოტანაც დაიწყო (XIII, 69; XIV, 54—71).

რუბა № 18. სამცხე-ჯავახეთის რაიონები (XIX ს. 30-იანი წწ.).
 1. ხელის საცხები, 2. ფეხის საცხები, 3. შულის საცხები.

აღმოსავლეთ საქართველოში: სამცხე-ჯავახეთში, თრიალეთში და ქვემო ქართლში (თეთრი წყარო, ბოლნისი, დმანისი) ძირითადად ქვის საცეხველს იყენებდნენ, ხის საცეხველის არსებობის თითო-ორიოლა შემთხვევა დასტურდება.

შიდა ქართლსა (ხაშურის, ქარელის, გორის და კასპის რაიონებში) და კახეთში ხის როდინი//ფილია ცნობილი, ხევსურეთსა და თუშეთში ქვის საცეხველი და ხის ფილი არის დადასტურებული.

დასავლეთ საქართველოში საცეხველი სხვადასხვა ფორმის და მოცულობის იარაღია, გვხვდება კონუსისებური, ოვალური, დიდგულიანი — გულბანი (იმერეთი, რაჭა, ლეჩხუმი, გურია, სამეგრელო), კონუსისებური პირჩაპირილი (სამეგრელო), მრგვალი, დიდგულიანი ოთხფეხიანი (ქვემო იმერეთი, სოფელი ვანი), ოვალურყურბანი (გურია, მახარაძის რაიონი), მრგვალი, დიდგულიანი (ზემო იმერეთი, ტყიბულის რაიონი).

ხელის და ფეხის საცეხველს ამოღებული აქვს დიდი გული, წყლის საცეხველი უფრო გრძელი და ვიწროა, ქვა კარგად არის დამუშავებული. აღნიშნული საცეხველები არის როგორც დაბალი, ასევე მაღალი. საცეხველის ძირი ძაბრისებურია და ძირითადად მიწაშია ჩამაგრებული (ტაბ. X, 1).

აღმოსავლეთ საქართველოში გავრცელებული როდინი არის მრგვალი, კვადრატული და მართკუთხედი ფორმის, რომლის ძირი სწორადაა გათლილი (ტაბ. XI).

აღმოსავლეთ და დასავლეთ საქართველოში გავრცელებული საცეხველების მთავარი განმასხვავებელი ნიშანი არის ძირი, რითაც იგი მიწაზეა დაყრდნობილი.

იხილეთ საცეხველი და მუშა სანაყის სახელწოდებების შედარებითი ცხრილი საქართველოს სხვადასხვა კუთხის მიხედვით (გვ. 101).

საცეხველის კონსტრუქციულ სახესხვაობას წარმოადგენს მისგან ფუნქციონალურად განსხვავებული წყლის საცეხველის მსგავსი იარაღი: დათვოული, საცეხველა (ზემო იმერეთი); სარეჯველე, საცეხველა (ქვემო იმერეთი), დათვოული (გურია, შავშეთი, კლარჯეთი) (XV, 33). სარაკუნა, სარახუნა (რაჭა, ლეჩხუმი, გურია), ოკაკვე//ოკვეაკვე (სამეგრელო), წკარმანგანა (ლაზეთი), რომელიც იხმარებოდა ყანებში გარეული ცხოველების დასაფრთხობად. აღნიშნული იარაღი საცეხველისაგან განსხვავდებოდა იმით, რომ კაკუტი ჯამს კი არ ეცემოდა, არამედ ორ ბოძზე დამაგრებულ ძელს, რომლის ხმაური ნადირს აფრთხობდა.

დასტურდება საცეხველების გათლა-დამუშავების და აგება-მოხმარების გარკვეული წესი, მის შესახებაც ქვემოთ გვექნება საუბარი.

საცეხველი ჩვეულებრივ მოქცეულია კარმიდამოს კომპლექსში. ხელის საცეხველი (დასავლეთ საქართველოში) დგას სახლის გვერდზე ან მის უკან ბელლის ან ხულას ახლოს, ფეხის საცეხველი კი გამართულია მყუდრო ადგილას სასიმიწის ქვეშ ან სამზადი სახლის გვერდზე საგანგებოდ გადმოხურულია სათაფსში — მოდგმულა დოშკანაში ან ახორში (ჩოხატაურის რაიონი).

წყლის საცეხველის უკანა ეზოში გამართვა წყალზე და წყლის დინებასთან დაკავშირებულ შესაძლებლობაზე იყო დამოკიდებული.

წყლის საცეხველი დღე-ღამის განმავლობაში მუშაობდა, ამიტომ იგი წვიმისაგან დასაცავად იყო ვადახურული. მიწაში ჩასმულ მაღალ ბოძებზე

ლარტყებს გადებდნენ და მას სიმინდის ჩალით, კოროლით, ზოგჯერ ისლით ან წუს ღერით დახურავდნენ.

გადახურულ საცეხველს ზოგჯერ ქვემოთ შქერის ან მესრის ღობე ჰქონდა შემოვლებული.

საცეხველის სადგომს სამეგრელოში ოჩამურე ერქვა, ხოლო გურიაში ჩამურის ბურული, მას მაღალი სახურავი ჰქონდა. გადმოცემის მიხედვით „ჩამურის ბურული ქვინტალ ძალიან ჩხოტიოდ/ვიწროდ იყო დახურული“ (XVI, 130) (იხ. ცხრ. გვ. 101).

ბურულის ცენტრში, მიწაში ჩამაგრებული იყო საცეხველი, რომელსაც გარშემო აყალი მიწით მოტყეპნიდნენ. ოჩამურეში ხშირად მოთავსებული იყო ცეხვასთან დაკავშირებული ინვენტარი: ხელკავი, სარევი ჯონი, ცხრილი, სანიავებელი ფიცარი. ან ხის ქერქი, გობი, 2 ვარცლი, მარცვლის საწყაო ქურჭელი „სიმინდის“ ასაღებად, ცოცხი და სხვ.

ქვის საცეხველს, მისი განსაკუთრებული გამძლეობის გამო, ხის საცეხველთან შედარებით უპირატესობა ენიჭება. ამიტომ იმ მხარეში, სადაც სათალი ქვა უფრო მეტია, ქვის საცეხველია გაბატონებული. ამის კვალი დღესაც კარგად ჩანს ტყიბულის, წყალტუბოს, ჩოხატაურის და მახარაძის რაიონებში (XVI, 130).

აღსანიშნავია ისიც, რომ ამ რეგიონების ბუნებრივი პირობების გამო ძველად ფულადი შემოსავლის თუ გაცვლის ერთ-ერთი წყარო ქვის ნაწარმი იყო (საცეხველი, კეცი, წისქვილის ქვა, სახლისა და ჭიშკრის სვეტები, სამშენებლო მასალა).

როგორც ირკვევა. XIX საუკუნეში ქვის ნაწარმით ვაჭრობა გაიზარდა, ამას ხელი შეუწყო სამიმოსელო გზებმა, რომელთა საშუალებით აღნიშნული პროდუქციის გაცვლა-გასაღება ხდებოდა.

ხის საცეხველი

ხის ჯამის — საცეხველის დამზადების პროცესი რამდენიმე ეტაპს შეიცავს: ხის შერჩევა, მოჭრა და გათლა.

ხის მოჭრის დროს ითვალისწინებდნენ მთვარის ფაზებს. ხეს ძველ მთვარეზე მოჭრიდნენ, ტრადიციული იყო უკუნი დღე (ორშაბათი, სამშაბათი, ოთხშაბათი), რადგან ამ დღეებში მოჭრილ ხეს საგრძნობლად მეტი უპირატესობა ჰქონდა. მასალას უმთავრესად შემოდგომის მიწურულში ან ზამთარში მოამზადებდნენ, შეარჩევდნენ მზეზე გაზრდილი მაგარი ჯიშის: მუხის, ცაცხვის, წიფლის ან კაკლის მსხვილ და სად ხეს, რომელიც უზადო, სწორი და განიერი იყო. ყველაზე უფრო შესაფერის ჯიშად მიჩნეულია ცაცხვი, რომელიც იოლად ითლება, სუფთა ხეა და, რაც მთავარია, დაზარადა არ იცის. უფრო იშვიათად იყენებენ წაბლს, იგი მაგარია, მაგრამ ადვილად იზარება. მოსაპრელ ხეს ორი ცულისპირით შემოსერავენ და ნაჯახით მოჭრიან. მოჭრილ ხეს დალარავენ — ნახშირში ამოვლებულ ლარს დააქრავენ და საცეხველის ზომის მიხედვით მორებად დაჭრიან ან დახერხავენ. მთვარის კლების დროს მორს გაკუთხავენ და გრძელტარიანი ნაჯახით გულის ამოჩეხვას შეუდგებიან; შემდეგ მიუდგომელ ადგილებს სატოხით (იმერ.) ამოთლიან და წკეპარიით ამოფხევენ. ამოთლილ გულში გამოსაწვავად სიმინდის ნაგულას ჩადებენ და ცეცხლს დაანთებენ. ზოგი ხე გამოწვის დროს სკდება; ამიტომ გულის გამოსუფთავება ცეცხლით ყოველთვის არ შეიძლება. გამოწვარი ან გულამოღებულ საცეხველს ჯერ ეჩოთი გაწმენდენ, მერე ხევიწით და დანით

გაასუფთაებენ. საცეხველი სხვადასხვა ზომის იყო, ხშირია 2 მეტრი სიგანის, 70—80 სმ სიმაღლის და 20—30 სმ სიღრმის საცეხველები.

ძვის საცეხველი

საცეხველის გათლის ტრადიციების შესასწავლად საინტერესო მასალას გვაძლევს გურიის (ჩოხატაურის რაიონის სოფელ ვანის, ზომლეთის, ძირგანა-ზღების და მახარაძის რაიონის სოფელ გორისფერდის) ქვის საბადოების და-მუშავეების ხალხური წესები.

ქვის მოჭრა და გათლა დიდ დახელოვნებას საჭიროებდა. ქვის საბადოე-ზით მდიდარ კუთხეში ქვის მჭრელი და მთლელი ხშირად სხვადასხვა პირი იყო: ზოგი ქვისმთლელი სალალუმეზე ქვის მოსაჭრელად არ წავიდოდა.

საცეხველის ქვის შერჩევა ძირითადად საბადოს მდებარეობის მიხედვით ხდებოდა. საუკეთესო მასალად ითვლებოდა მზის გულზე ამოზრდილი ობოლი ქვა, იგი ადვილი მოსაჭრელი და კარგი დასამუშავებელი იყო. ქვის გამოცნო-ბა იკოდნენ აგრეთვე ხმის გამოცემით. ქვას ჩაჭუჩს ან ქვას დაარტყამდნენ და ბზარი თუ ახლოს ჰქონდა, ხმაზე შეატყობდნენ და არ მოჭრიდნენ. საცეხველი-სათვის იხმარებოდა სახსრიანი და ტალიანი ქვა, რასაც სხვადასხვაგვარი და-ბურღვა და მოჭრა ესაჭიროებოდა (XVI, 132) (ტაბ. X, 2).

საქართველოში საცეხველისათვის მრავალნაირი ქვა იყო გამოყენებული. ჩოხატაურის რაიონში ლუ რ ა ჯ ი ხ ო ჭ ო ი ა ნ ი ქვა იხმარებოდა. „თეთრ ქვას, რომელსაც თირ ქვას უწოდებენ, ბზარი-საური აქვს, იგი ლალუმით არ იჭრება, თუ მისგან საცეხველი გაითალა, ცეხვის დროს დაიშლება და ნაცეხეს ქვიშასავით შეერევა“. ტყიბულის რაიონში საცეხველისათვის იყენებენ სილა-ხეშთან ქვას, რომელსაც ზოგან კ ბ ი ლ ი ა ნ ქვას ეძახიან, ზოგან კი ფ ხ ი ა ნ ს ან ხ ო რ კ ლ ი ა ნ ს. ეს ქვები შედგება სხვადასხვა ფერის და სიმკვრივის ქვის ნაწილაკებისაგან. კბილიანი ქვა წირის მოქმედების დროს ხელს უწყობს თა-ველის დაფშენას — მარცვლისათვის კილის შემოკლას.

როგორც აღვნიშნეთ, ქვის შერჩევას დიდი მნიშვნელობა აქვს. ცუდად შერჩეული ქვა დამუშავეების დროს გატყდება. საგანგებოდ შეარჩევდნენ წყლის საცეხველის ქვას, რომელიც მაგარი უნდა ყოფილიყო, ტეხვას ყვე-ლა კლდე არ ემორჩილება, ამიტომ ქვის მოჭრა ორგვარი ხერხით ხდება — სოლებით და წამლით — დანალმვით. ზოგ უსახსრო და მაგარ კლდეს სოლი-ბური ვერ ერევა. ზოგ კლდეს კი სიმაღლის გამო ვერ მიუდგებიან. ამიტომ ქვა, რომელიც სოლით არ იჭრება, დანალმვით უნდა მოტეხონ.

ქვის მოჭრის ან ქვის ხ დ ი ს დროს ქვას მოუძებნიან ძარღვს — სახსარს (სათალი კლდე ძარღვიანი უნდა ყოფილიყო), წვერწამახული წყაქტით ერთ ხაზზე დაღარავენ და რკინის პ ა ლ ო თ ი ა ნ ბ უ რ ღ ი თი//ბურით გატეხენ — ს ა ს უ ლ ე ს მისცემენ. ქვის მჭრელები ქვის გასაჭრელად ბ უ რ ს ნ ე ლ - ნ ე ლ ა დაატრიალებენ, ხოლო ქვის დასარბილებლად (რომ ადვილი გასაჭრელი ყო-ფილიყო) ნაბურალში წყალს ჩაასხამენ და ნაფქვავს რკინის კოვზით ამო-წმენდენ. სუფთა ნაბურალში ჩაყრიან შინ დამზადებულ ლალუმის წამალს, თავზე კლდის მშრალ მიწას დააყრიან და ბურისთავით დატენიან. წამლის ჩა-ყრის შემდეგ ნაბურალის გვერდზე გრძელ სახელურიან რკინის მილს ჩაარ-ჭობენ და ხერელის გასაქეთებლად დაატრიალებენ. ხერელში მოათავსებენ წამლიან ი ს ლ ი ს კ ა ლ ა მ ს, რომელსაც მიწის ზემოთ თავს დაუტოვებენ. ისლის კალამს ცეცხლის მოსაქიდებლად თავს გაუხსნიან, ა ბ ე დ ს დაადებენ და მერე ცეცხლს მოუკიდებენ. ცეცხლი აბედს გაყვება, მივა ლ ა ლ უ მ თ ა ნ

და აფეთქდება. ბურის სიმაღლე და ჩასაყრელი წამლის რაოდენობა ქვის სი-
დიდებზე და სისქეზეა დამოკიდებული. თუ მოსატეხი ქვა დიდია, ლალუმი
გრძელი უნდა იყოს და წამალიც ბევრი უნდა ჩაიყაროს, ზოგ ქვას რამდენიმე
ნაბურალი დასჭირდება. შემდეგ დაიწყება მოჭრილი ქვების გათლა, რასაც
საკუთარი მოხელე და იარაღი ესაჭიროება.

ოსტატი ქვაზე ხის ორკაბა ჯოხით ან ფარგლით წრეს შემოწერს და წრე-
ხაზის შიგნით დიდი წვერიაჩი წაკატით ქვის გულს ამოკაფავს, ხოლო სიღრ-
მეში მუშაობა რომ ადვილი იყოს, პატარა წვერწამახულ წაკატს ხმარობს.
პატარა წაკატით ქვას გულბანდს (სიგანეში თლის) გაუთლის.

როდესაც გულის ამოღება დამთავრდება, ქვისმთლელი პირთხელი ი//
პირგვალს წაკატით საცეხველის შიგნითა ნაწილს გამოპირ-
თხლავს — წმენდს, საცეხველის ქვას სიმრგვალებს აძლევს. ეს არის საცე-
ხველის გულის გასასწორებელი საფხეკის წმენდა. ქვის მთლელი შემდეგ სა-
ცეხველის ქვას გარეთა წრეხაზის ირგვლივ შემოჭრის — ქვა პირთხელი წა-
კატით კოშტულამდე თანდათან გაითლება, ხოლო კოშტულის გა-
თლა — გამოყვანა სატეხით ხდება. ქვის სიგანეში მოკლება იწყება მუცლის
ქვემოთ და კოშტულამდე გაგრძელდება. თუ ქვის გული არასწორად ამოი-
კაფა, ე. ი. ერთი მხარე მეტია ამოღებული, ვიდრე მეორე მხარე, მაშინ წირის-
თავი მუშაობის დროს გამრუდდება და ვერ იმუშაავებს, ამისათვის საჭიროა
საცეხველი ისევ ამოიკაფოს — გასწორდეს.

საცეხველის ქვას თავზე უკეთებენ ლავგარდანს — კარნიზს, რომ
ცეხვის დროს მარცვალი შიგ ჩაბრუნდეს და არ ამოიფანტოს.

წყლის საცეხველს პატარა გულბანდი აქვს (ქვის გული ღრმად და
განივრად არ არის ამოღებული, იგი ვიწრო და გრძელია), რის გამოც ცეხვის
დროს მარცვალი თავისთავად ტრიალებს შიგ და დამხმარე მუშახელს არ სა-
ჭიროებს. ამის გამო საცეხველში სუფთა — ჯენჯა — ნახორ გაცლილი
მარცვალი უნდა ჩაიყაროს, რადგან ნახორიანი მარცვლის გაცეხვას ხელის
შეწყობა (ხშირი ამორევა) უნდა.

გურიაში საცეხველის ქვის საუკეთესო საბადოდ ცნობილია ჩონატაურის
რ-ნის სოფელი ვანი, ზომლეთი, ძირგანახლება და ბუქსიეთი.

მხარაძის რაიონში საცეხველის ქვა იჭრებოდა სოფელ გორისფერდის
საბადოში, იმერეთში — მუხურასა და კურსებში. აღნიშნული საბადოების სა-
ცეხველები იყიდებოდა ადგილზე, გაჭქონდათ მეზობელ რაიონებშიც.

პირველი ტიპის საცეხველი შედგება ხის ან ქვის ჯამის და ხელკავისაგან,
რომლითაც ცეხვა წარმოებს.

XIX საუკუნეში და XX საუკუნის დასაწყისში საცეხველის ასეთი მარტივი
სახეობა არსებობდა უფრო განვითარებულ; ფეხის და წყლის საცეხველებთან
ერთად და მას, იმის გამო რომ მარტივი გასაქეთებელი იყო, უფრო ხშირი გავ-
რცელების არე ჰქონდა. ყოფის მონაცემების მიხედვით ხელის საცეხველში
მარცვლის ცეხვა საკმაოდ რთულ და ხანგრძლივ პროცესს მოიცავდა; სამი (ან
უფრო მეტიც ექვსამდე) ქალი დადგებოდა საცეხველის გარშემო და ხელკავით—
კაქუტაფით⁸ რივრივობით გარკვეული ტაქტის მიხედვით არტყამდა საცეხველში მო-

⁸ კაქუტაფი სომინდის დასაფშენვლადაც იხმ.რ.კ.ღ.ა, მას მოკაქუტებული ან კორძიანი თავი
ჰქონდა, (XVI, 136).

თავსებულ თავთავს და სიტყვებს თუ ბგერებს სა-სავ-ს, კი-კუ⁹-ს და ციფუ-ცა-ს წარმოთქვამდა.

ლომის პირველი ცეხვა მეტად მძიმე სამუშაო იყო. თუ ღომის თავთავი კარგად იყო გამხმარი, მას მხოლოდ ერთხელ გაცეხავდნენ, მაგრამ ხშირად იგი ორჯერ იცეხებოდა. მეორე ცეხვა უფრო სწრაფად ხდებოდა, რადგან მარცვალი სუფთა იყო.

ასევე ძნელი იყო ენდემური პურელის—მახას და ზანდურის გაცეხვა. შინამრეწველობის მასალაში აღნიშნულია, რომ „მახა და ზანდური ორივე საცეხვი პურია და ესაა, რომ გეძულს თუ არა მაგათ პური ვერ მოუვა ვერაფრით... ზანდური, მახა და ღომი იცეხება“ (XVI, 136).

ხელის საცეხველის განსხვავებული სახეობაა ოდნავ გულამოღებული როდინი, რომელზედაც მრგვალი და ბრტყელძირიანი მუშა ქვაა მორგებული. ქვის ერთი მხარე დაბალია და მასზე ხელის მოსაკიდებელი ორი ადგილია ამოკვეთილი.

მუშაობის პროცესი ასეთია: დალობილ ხორბალს დაყრიან როდინზე, ზემოდან ქვას დაადებენ და ორი ხელით მოძრაობაში მოჰყავთ, წინ და უკან ხორბალზე ატარებენ. ნაყვა გრძელდება იქამდე, სანამ ხორბალს კანი კარგად არ გაეცლება, შემდეგ მას დაბერტყავენ და თუ საჭიროა, ხელსაფქვავეში დაროხავენ — დააქუცმაცებენ.

ხელის საცეხველის ეს სახეობა, რომელიც ქვის ქვაზე სრიალის პრინციპზეა მოწყობილი, სწორსანაყიანი ხელის საცეხველის წინასახეობა უნდა იყოს და გავრცელების ვრცელ რეგიონს, სავარაუდოა, მთელ საქართველოს მოიცავს. ამის თქმის უფლებას გვაძლევს ის კანონზომიერება, რომელიც საცეხველის განვითარების თანმიმდევრობაში შეიმჩნევა¹⁰ და ისიც, რომ ცეხვა და ნაყვა — მარცვლისათვის კანის გაცლა ერთი და იმავე იარაღით, ხის წირისთავით, სანაყი ხით, ან ქვით ხდება. მნიშვნელოვანია ისიც, რომ სანაყების შორეული წინაპრები განათხარ მასალაშიც დასტურდება¹¹.

ხელის საცეხველის კონსტრუქციული სახესხვაობაა როდინი და ფილი. ფილის ძირი ფორმით მრგვალია, მას ტანი და თავი მრგვალი აქვს. ფილის სიმაღლე საშუალოდ 15—22 სმ, სიგანე 26—28 სმ, სიღრმე 18—20 სმ ფარგლებს არ სცილდება. ზოგჯერ ფილი პრაქტიკული საჭიროების გამო სახელურიანია, ასეთი ფილი იყალთოში დადასტურდა (სურ. 6).

⁹ ქვემო რაქამი, სოფელ ჯონჯაში ტელავის რესპუბლიკის „ქვემო დევობადე, ტყეში გვერზადე, გავჯელი და კოკუ დავიქი“ (XVI, 135).

¹⁰ ხელის და ფეხის სანაყი სწორი სანაყის ტექნიკად სწავლად სახეობად არის მიჩნეული (XVIII, 241—243; XIX, 30).

¹¹ ქვის სანაყი ნაპოვნია ნეოლითის ხანის ძეგლზე ანსეჯლი II (გურია). სანაყები ცნობილია ოდონიდანაც (XX, 38—39; ტაბ. XIV; 3. (ანსეჯლი II); გვ. 53 (ოდიში). ქვის მასიური როდინები გავრცელებულია აღმოსავლეთ საქართველოშიც შულავერ-მომთეთფეს კულტურის ძეგლებზე (გვიანი ნეოლითი—ადრე ნეოლითი), კერძოდ ზამის დედიგორა (XXI, 35, ტაბ. VI, 4). საყურადღებოა, რომ ფორებიანი კრქვესაგან გამოშლილი, დაახლოებით 60 სმ სიმაღლის როდინები — საცეხველები (ზოგიერთი მთვანი ხმარებისაგან ძირგავარდნილი იყო) დღი რაოდენობით აღმოჩნდა ქიათურის რაიონის სოფელ ოხვესთან, ადგილ ჩლათაზე, იქ, სადაც 1962—1963 წლებში ს. კანაშას სახელობის საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ (ხელმძღვანელი რ. აბრამიშვილი) გათხარა ბრინჯოს, ანტიკური და ადრეფეოდალური ხანის ნაშთსაზღარი და ანტიკური ხანის სამაროვანი. სექსტელში ჯედაპრტეე ჩანდა გუთხრელად და მათი ზუსტად მიკუთვნება ნაშთსაზღარს რამდენიმე ფენისადმი ვერ მოხერხდა (ი. ვაგომიძის ზეპირი ცნობა (XXII, 31).

შიდა ქართლში გავრცელებული როდინი მაღალი იარაღია, მას თლიდნენ იმ ვარაუდით, რომ შუაწელში ვიწრო, ხოლო ძირისა და თავისაკენ თანდათანობით გაფართოებული ყოფილიყო.

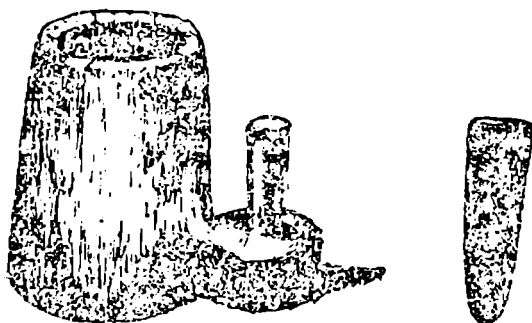
როდინს ბრტყელი ძირი აქვს, ზემო და ქვემო ნაწილი ტოლი, რომ ნაყვის დროს წონასწორობა არ დაკარგოს.

როდინის სიმაღლე 37—55 სმ. ფარგლებში ტრიალებს, მარცვლის ჩასაყრელი გულის სიღრმე 15—27 სმ. ტოლია, თავისა და ძირის დიამეტრი 15—20 სმ. უდრის.

ფილსა და როდინში ნაყვა ფილთაქვით, ქვის გურჩით (თუშეთი) ან იშვითად ხის (ბზის¹² ან კაკლის) სანაყით ხდება (VII, 170).

როდინისა და ფილისათვის საუკეთესო მასალად კაკალი იყო აღიარებული, რადგან კაკალი დიდხანს ძლებს და ჰია არ უჩნდება. როდინი და ფილი იშვითად თუთის, აკაციის და ცაცხვის ხისაგანაც მზადდებოდა.

ხეს რომ გამძლეობა ჰქონოდა და მალე არ გაფუჭებულიყო, მას სამშაბათს ან ხუთშაბათს 10—15 დღის სავეს მთვარეზე ნაჯახით მოჭრიდნენ, გაქრქავდნენ და სასურველი ზომის მიხედვით დაჭრიდნენ.

სურ. 6. ქორკორის ფილი, სოფ. იყალთო.

როდინი და ფილი მთლიანი ხისაგან იყო გათლილი (ტაბ. XI).

ფილისათვის გათლილი ხე დამუშავებას, საბოლოო სახის მიცემას მოითხოვს, ამისათვის მასზე ორივე მხარეს ჯერ წრეს შემოხაზავდნენ და ნაჯახით გათლიდნენ, შემდეგ გააკვევდნენ სჭირდებოდა თუ არა მას შემოთლა, რასაც დანით გააკეთებდნენ, თუ მოსახერხებელი იყო შალაშინს გადაატარებდნენ.

გასუფთავებულ ხეს ესაჭიროება პირის ამოღება, რასაც სპეციალური იარაღით აწარმოებდნენ. ჯერ ხეს ერთ მხარეს რამდენიმე ადგილზე დააბურავდნენ და გულის ამოჩხვას სატეხზე ჩაქუჩის დარტყმით შეუდგებოდნენ. ამოღებულ გულს ჩულუხით გამოთლიდნენ, არათანაბარ ადგილებს მოხრილი ჩულუხით ამოასუფთავებდნენ და ხვეწით წმინდად გათლას დაიწყებდნენ. როდესაც გაწმენდას დაამთავრებდნენ, გულს ამოწვავდნენ. ფილის გულში ზოგჯერ ბურბუშელას და ნახერხს ჩააყრიდნენ და ცეცხლს დაანთებდნენ, რომ ზედმეტი ბუსუსი მომწვარიყო.

როდინისათვის ისევე, როგორც ფილისათვის, მოჭრილ და დამორილ ხეს ნაჯახით გათლიდნენ, მერე ხვედით საჭრეთელის გულს — კიპს (VII,

¹² „ბზა დიდხანს ძლებს, არ ქიანდება, გამძლეა, წვერი არ უცვდება და ხელშიც კარგი დასაჭერია“. ბზის მაგარი და მძიმე მერქანი სანაყად საუკეთესოდ ითვლება.

170—173) ამოტეხედნენ და გარედან შუა ადგილზე რკალს გაუკეთებდნენ. როდინს ზოგჯერ ჩარხზე აკეთებდნენ.

ფეხის საცხველი

ფეხის საცხველი მარტივი კონსტრუქციისაა, ძირითადად ხის ნაწილებს ერთმანეთთან დაკავშირების პრინციპზეა დამყარებული.

ფეხის საცხველი ხუთი ნაწილისაგან შედგება: საცხველი ჯამის, წორის თავის, ტაფის, ლილვის//ღერძის და ორი ძელისაგან. დამხმარე ნაწილებია: ხელის მოსაკიდებელი ღვედი და მარცვლის სარევი ჯოხი.

წორის თავი უმთავრესად წაბლის, ბზის, წყავის ან ხურმის ხის მასალისაგან უნდა გაითალოს. მთხრობელთა მითითებით მათი უპირატესობა იმაში მდგომარეობს, რომ ხის ეს ჯიშები მაგარი და სუფთაა, ადვილად არ ცვდება, არ იხეხება და არ ტყდება.

წორისთავისათვის 1 მეტრი სიგრძის ხეს ნაჯახით გათლიან, ეჩოთი გაასწორებენ და თავს მოუმრგვალებენ. დამუშავების პროცესში იგი კლებულობს და გამზადებული წორისთავი დაახლოებით 60 სმ სიგრძისაა. წორისთავი ტაფაშია გაყრილი.

ტაფათლის ან იფნის ხისაგანაა გათლილი. ორივე ხე მსუბუქი ან რბილია, რის გამოც ისინი ადვილი დასამუშავებელია. ტაფისათვის იყენებენ აგრეთვე კაკლის ხეს. ნაჯახით გათლილ და დანით გასუფთავებულ ტაფას წორისთავის გასაყრელად სატეხით ამოტეხავენ. თუ წორისთავი პატარაა და ტაფის თავში კარგად არ არის ჩამჯდარი, მას მიუმატებენ სოლს. სოლი ხმელი ხისაგან უნდა გაითალოს, რომ ხმარების დროს არ გახმეს, არ დაპატარავდეს და წორისთავმა ტაფაში არ დაიწყოს მოძრაობა.

ლილვი//ღერძი გაყრილია ტაფაში წორისთავიდან ერთი მეტრის მოშორებით. ღერძი დამაგრებულია ორ მოკლე ბოძზე „ბარჯგზე“ და მოძრაობს.

ბარჯგი — მაგარი ხისაგან გათლილი ორი მოკლე სვეტია. ბარჯგისათვის ყველაზე უფრო შესაფერისი ხეა თელა და მუხა; ამჯობინებენ თელის ხეს, რადგან ის ძარღვიანია და ადვილად არ ტყდება. მუხის ხე, მიუხედავად სიმაგრისა, უძარღვოა და დაზარავს — დაპობა იცის. ბარჯგისათვის არჩევენ მშრალ ხეს, თავებს სატეხით ამოტეხავენ, ამოკაფავენ — ფილს გაუკეთებენ და მეორე ბოლოს მიწაში ღრმად და მკვიდრად ჩასვამენ. ბარჯგი, როგორც აღენიშნეთ, მაგარი უნდა ყოფილიყო, რადგან მან ტაფას, წორისთავს და ცეხვის დროს ადამიანის სიმძიმეს გაუძლოს.

ფეხით ცეხვა ასე ხდება: მცეხავი ფეხით შედგება გრძელტარიანი საცხველის მარჯვენა ან მარცხენა ღერძზე-ლილვზე, ხელებს მაღლა გამობმულ სთოკს მოკიდებს და მეორე თავისუფალ ფეხს ტაფის — ძელის ბოლოს (მოახვედრებს) შეახებს. თუ მარცხენა ფეხი ღერძზე აქვს დადებულია, ის მარჯვენა ფეხით აწევა ტაფის ბოლოს, რომლითაც წორისთავი მარცვლის გასაცეხვევად მოძრაობაში მოჰყავს. წორისთავმა ზომიერად უნდა იმოძრაოს, რომ უკან არ გადატრიალდეს (XVI, 37).

ფეხის საცხველში ჯენჯიანი მარცვალი უფრო სწრაფად იცეხება, ვიდრე ხელის საცხველში, რადგან დარტყმა მძიმედ და სწრაფად ხდება. ცეხვის დროს მარცვალი სამჯერ უნდა გადააბრუნონ, რომ ერთ ადგილზე არ ჩაეკრას და გაუცეხავი არ დარჩეს. მცეხავს დამხმარე ქალი ჰყავს, რომელიც მარცვალს ხელით ან ჯოხით ურევს. ფეხით ცეხვა მომქანცავია, რის გამოც მომუშავენი ერთმანეთს ენაცვლებიან.

ფეხის საცეხველში, რადგან იგი ნაკლები მოცულობის იყო და მისი კონსტრუქცია ზედმეტ დაწოლას — სიმძიმეს ვერ იტანდა, ბევრი თავთავის ჩაყრა არ შეიძლებოდა.

მეორე ტიპის საცეხველის სახეობაა საინგილოში გავრცელებული ფეხის დინგი.

მოგვეყავს ფეხის დინგის აღწერილობა შინამრეწველობის მასალის მიხედვით (XVII).

ფეხის დინგისათვის კაკლის, მუხის ან წაბლის ნედლ ხეს ზამთრის მიწურულში ცულით და ჩორკით მოჭრიდნენ, რადგან ხმელის ამოთლა ძნელი იყო. მოჭრილ მორს ერთ ადგილზე გახვრეტადნენ, საბელს მიუბამდნენ და სასურველ ადგილზე წამოიღებდნენ. დინგს ზოგჯერ ტყეში ამზადებდნენ. მორს გვერდებს ჩაუთლიდნენ, გააბრტყელებდნენ, მერე ნახევარი მეტრის სიღრმეზე გულს ამოჩენავდნენ, თუ ხე სქელი არ იყო, მაშინ გულს დაახლოებით 40 სმ. სიღრმეზე ამოიღებდნენ. გული ისევე, როგორც დინგის გარეთა ნაწილი, ძირითადად ცულით უნდა გაეთალათ, ხოლო იქ, სადაც ცულით მუშაობა ძნელი იყო, ჩორკს ხმარობდნენ. ჩორკი ღრმა და ვიწრო ადგილების ჩასაჭრელად იყო საჭირო. ცულით ამოღებულ და ჩორკით ჩაჭრილ გულს ეჩოთი გაასუფთავებდნენ. დინგის გულში სატეხით ბუდეს ამოჭრიდნენ. ჩალთუქის ნაყვა დინგის თავით ბუდეში — თოლში იხდებოდა.

ჩალთუქის ამოღების დროს დინგის თავს იჭერდა ჯოხი, რომელიც ბუდეში მაგრდებოდა (ტაბ. XII, 2).

დინგის საფეხი, რომელზედაც ნაყვა ხდებოდა, ძირითადად მორის გაგრძელებას წარმოადგენდა. შემდეგ კეთდებოდა დინგის ზრო და დინგის კლავი. კლავის შუა ადგილი სატეხით იყო ამოჭრილი და მუხის ხისაგან გაკეთებული ზრო შიგ იყო გაყრილი. ნედლი კლავის თავში პერპენდიკულარულად ჩამაგრებული და გაჭედილი იყო ბუნებრივად დამუშავებული ლურჯი ქვა, რომელსაც კევრის ქვას ეძახდნენ (ინგილოურად კევრი(ს) ანუ დინგი(ს) — ქუა). ქვა ისე მჭიდროდ იყო ჩასმული ტარში, რომ მას სხვა გასამაგრებელი საშუალება აღარ სჭირდებოდა. მაგრამ დროთა ვითარებაში თუ ქვა ბუდეში მოძრაობას დაიწყებდა, მას გასამაგრებლად სოლებს — ჩხლინკებს გაუკეთებდნენ. სანაყი ქვა ხელით გათლილს ჰგავდა და საუკეთესოდ ითვლებოდა. ჩალთუქს კანი რომ უფრო ადვილად მოშორებოდა, ქვა ზოგჯერ კბილებიანი იყო. ქვის სიმაღლე 37---40 სმ, ხოლო სიგანე 12 სმ ფარგლებში ტრიალებდა.

ბრინჯის — ჩალთუქის დანაყვა (ცეხვას საინგილოში ნაყვას ეძახიან) ასე ხდება. ბრინჯი ჯერ ილეწება ქოთუქით, რომელიც ჯეკავს ჩალთუქს, მერე მას კევრით მოყვრავენ — მოაცილებენ ფერფლს და გაანიავებენ, ამის შემდეგ ჩალთუქს დინგში ნაყავენ. დინგში მოთავსებული ერთი ფუთი ჩალთუქი ორ საათში ინაყებოდა. ფეხის დინგი ყველა ეზოში იდგა.

წყლის საცეხველი ღერიანი საცეხველის ერთ-ერთი სახეობაა. წყლის საცეხველის მოძრაობაში მოყვანა და ცეხვა წყლის ენერჯის მექანიკური გამოყენებით ხდება.

წყლის საცეხველი შედგება: კოვზის, წირისთავის, ქვის ან ხის ჯამის — საცეხველის და ღარისაგან. საცეხველის ცენტრალური ნაწილია ძელ ი/დერძი, რომლის ერთი ბოლო წყლის ჩასასხმელად კოვზითაა გათლილი, მეორე კი გამოჭრილია სწორი წირისთავის გასაყრელად. წირისთავის ქვემოთ დგას საცეხველი ჯამი, რომელშიც ხდება ცეხვა. წირისთავთან გაკეთებულია ცეხვის მარეგულირებელი პატარა ფიცარი—

ნამორი. კოვზის ტარს ცენტრალურ ნაწილში გაყრილი აქვს ლილვი — საყრდენი, რომელიც ლანდურზეა დამაგრებული.

საცეხველის მოძრაობაში მოსაყვანად კოვზს მიუყენებენ ლელეს ან საგანგებოდ გაკეთებულ ღარს, როდესაც კოვზი წყლით აივსება, ქვემოთ დაიწევს, წირისთავი კი მაღლა ადის, კოვზიდან წყლის გადმოსხმის დროს წირისთავი დასძლევს, დაეცემა საცეხველს და მარცვალს გაეცხვავს.

წყლის საცეხველის ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი მოწყობილობა არის ოთხკუთხედად გათლილი კოვზის ფორმის გრძელი ხე და მასზე ასხმული სხვა ნაწილები.

წყლის საცეხველის გასაქეთებლად, მაგ., კოვზისათვის საუკეთესო მასალად ითვლება წაბლის ხე, რომელსაც საგანგებო შერჩევა სჭირდება. კოვზისათვის „ხახვიანი ხე არ ვარგა, წაბლის ხემ კი ხახვივით იცის გული“.

ზოგიერთი ხის მასალა მთვარის ფაზების მიხედვით უნდა მოეჭრათ. წაბლს და მუხას ჰია არ უჩნდება, ამიტომ მთვარეს ყურადღებას არ აქცევდნენ. ხოლო ბლის ან თხმელის ხის მოჭრა ძველ მთვარეზე იყო საჭირო. ხეს კოვზისათვის მასში ან გვიან შემოდგომით მოჭრიან. ზალხური თქმით, „მაისის ხე არ კილავს“, შემოდგომის ხე მშრალია და წყალში დიდხანს ძლებს. საკოვზედ შერჩეულ ხეს დალარავენ — დაზომავენ და ცუდით ან ბირდაბირით მოჭრიან. მოჭრილ ხეს გამომორავენ, ფართო ძირს და ვიწრო ყელს გაუკეთებენ. გამომორილ ხეს წყალში ჩადებენ. „წყალში ჩადებული ხე კილს არ იჩენს, გამეხარჩება წყალში და მერე დავხევთ, ცხელ წყალშიც ვატარებთ ძელს და არ კილავს, დულარეს გადავარებთ, ისიც კარქია“.

გამოსათლელად მომზადებულ ძელს ცუდით ძირს წაახევენ და გულს ცუდის პირით ამოიღებენ. კოვზის კუთხეებს სატეხით ამოჭრიან და პირგვალი ეჩოთი ამოასუფთაებენ (რადგან სიღრმეში ცუდით მუშაობა არ შეიძლება).

კოვზის ბალქაშის (იმერეთი) ტაფის (ჩოხატ. რ-ნი) დიამეტრი სხვადასხვა ზომის კეთდება. ტარი შუაწელთან თანდათან ვიწროა, ხოლო ბოლო წვრილი აქვს. გათლილი კოვზის სიგრძე დაახლოებით 3 მ და 7 სმ. ტარის სიგრძე 2 მ. 55 სმ-ია. როდესაც კოვზი ამოითლება (სიღრმე 30—35 სმ.) მას გადააბრუნებენ და უკანა ნაწილს ცუდით წანაქთულად დაფერდებულად გათლიან. კოვზის ტარის შუა წელს ლილვის გასაყრელად სატეხით ამოჭრიან, ბოლოში ამოტეხავენ და მოკლე წირისთავს კველოს (იმერეთი) ვერტიკალურად დაუყენებენ.

წირისთავისათვის ყველანაირ ხეს ხმარობენ (თხმელა, თუთა, წაბლი, ცხემლა, ხურმა, ბზა, წყავი). კარგია, როდესაც წირისთავი ხმელი ხისაგან არის გათლილი, რადგან დაწოლას იგი განიცდის ვერტიკალურ მდგომარეობაში და თუ სიმაგრე არ ექნა, გაიღუნება. ამასთანავე ნედლი წირისთავი ხმობის დროს შევიწროვდება, იგი კოვზის ტარში თავისუფლად იმოძრაებს და ხელს შეუშლის მის მუშაობას. წირისთავის დიამეტრი 8—10 სმ. ფარგლებში მერყეობს. მისი სიგრძე საცეხველის ქვის სიღრმეზეა დამოკიდებული. ამის გამო წირისთავი კოვზის ტარში ისეა გაყრილი, რომ შესაძლებელია მისი აწევ-დაწევა. თუ ქვა ღრმა არის, წირისთავს ქვემოთ დაწევენ და პირიქით. წირისთავის სიგრძე დაახლოებით 1 მეტრია. როდესაც კოვზი ხმელია, კოვზის ტარის და წირისთავის შეერთების ადგილზე კეთდება ცხვის მარეგულირებელი დამატებითი ფიცარი — ნამორი. საშვალის ანუ დამატებითი ფიცარის ნამორის სისქე 2 ვერშოკი ან ვერშოკნახევარია, სიგრძე 50 სმ. ნამორი იმ ზომის და

იმ სიმძიმისა, რამდენიც კოვზის გასაწონასწორებლად სჭირდებოდა. თუ ცეხვის დროს წირისთავს ნამორი არ ყოფნის, დაუმატებენ მეორე ნამორს.

წირისთავის გასაშუალება ხდება მასზე ჰიმძიმის დაკიდებითაც (მას ჰკიდებენ ქვეს, დააქედებენ ხის ნაქერს ან ტყვიას გაუქეთებენ), თუ კოვზი ცეხვის დროს რეგულირებული არ იქნა, მაშინ კოვზის ტარი აიწვევს მაღლა და გადატრიალდება.

ხის ნაწილების ასხმასთან ერთად საცეხველის სამუშაოდ საჭირო იყო დვიროს, არხის//ლარის, საგდულ ა//რეგულატორის გაკეთება¹³.

წყლის საცეხველის სახესხვაობა მესხურ-ჯავახური წყლის დინგი ცალკე ნაგებობაში ან წისქვილთან ერთად არის გამართული. ნაგებობის წიატაკი ფიცრითაა მოკეზული. მისი ცენტრალური ნაწილის შემადგენელ ადგილზე დიდი მოცულობის ბრტყელი და მრგვალი ქვაა მოთავსებული. ეს ქვა არ მოძრაობს (მისი დიამეტრი 120 სმ). ქვას გარშემო დამრეცი ფიცრის ღობე ყაბისნალი ქამარი აქვს შემოკლებული, რომელიც ქვაზე დაყრილ გასაცეხ მარცვალს დაბნევისაგან იცავს. ქვის ცენტრში ჩამაგრებულია ხის მრგვალი ღერძი//ფენი//ყელი//ბოლოზა, რომელშიც რკინის ღერძია გაყრილი. ღერძის ბოლოზე ქვემოთ ხის ფარფლებიანი ჩარხია გაკეთებული. ღერძის ქვედა ბოლო ჩადგმულია ლითონის ბუდეში, რომელიც ფოლადის წვერით უძრავად დამაგრებულ ქვას ეყრდნობა. ღერძის ბოლოზე ჩამოცმულია ამჟოლი ღერძი, ხოლო მის მეორე მხარეზე მრგვალი სანაყი ქვაა წამოგებული. ქვა ტრიალებს ქვედა ქვაზე და მარცვალს კანს ამორებს. წყალს ღარის საშუალებით ღერძი და მბრუნავი ბორბლის ფარფლები მოძრაობაში მოყავს. ფარფლების-ჩარხის ბრუნვა იწვევს რკინის ღერძის-მასთან დაკავშირებული სანაყი ქვის ბრუნვას და მარცვლის სათანადო დამუშავებას (ტაბ. IX, 2; XIX, 83; IV, 36-41).

მარცვლის ნაყვა ასე ხდება. დასველებულ მარცვალს დაყრიან დინგის ქვედა ქვაზე, იქ სადაც დინგის ქვამ უნდა იმოდროს. მუშაობის პროცესში მარცვალს ხის ნიჩბით აურევენ, რომ ყველა მარცვალი დაინაყოს. ერთ ჯერზე დინგში ორი კოდი (კოდი=20 კილოს) მარცვალი იცეხება. ამის შემდეგ მარცვალს მზეზე გააშრობენ და გაანიავენ. სუფთა მარცვალს იყენებენ კორკოტისათვის, ხოლო სხვა კერძისათვის მას ხელსაფქვაში ფქვავენ.

წყლის საცეხველის სახესხვაობაა მრავალღერძიანი საცეხველი დინგი//დენგი¹⁴ (საინგილო) და თრიმლის წისქვილი (კახეთი).

მოგვყავს წყლის დინგის აღწერილობა მოსე ჯანაშვილის და შინამრეწველობის მასალის მიხედვით.

წყლის დინგს წისქვილთან ახლოს საგანგებო ვადმოხურულ ნახევრად ღია სათავსში-ალთიქ აჩუღში აებდნენ. დინგის ასამუშავებლად პატარა ღარით მაღლიდან წყალს გადმოიყვანდნენ. წყალი ბორბალზე ისხმებოდა და მას

¹³ წყლის საცეხველში ცეხველდა 3 ბომანი (დაახ. 20 კგ) თაფლი. თუ წყლის დინგა სწორია და საცეხველი კარგადაა გამართული, დღე-ღამეში მას შეუძლია ორ ფუთამდე ღომი გაიცეხოს. მაგრამ თუ საცეხველს სული ეპარება, მაშინ ერთ ქილა ღომსაც ძლივს მოერევთ, ამბობენ გურიაში (XVI, 140).

¹⁴ გასათვალისწინებელია, რომ ხევსურჯულ-ღიღოჯი თოფის შანის სანაყი დენგი, ინგილოური დინგი, მესხურ-ჯავახური მარცვლის საცეხვი დინგი კონკრეტულად განსხვავებული, მაგრამ ერთი ფუნქციის მქონე იარაღია, რასაც მხარს უბამს წინაინდოეთსა, ინდონეზიასა და ჩინეთში მარცვლის საცეხვი ქურქლის დენკის არსებობა. ეს ენობრივი შეხვედრები შემთხვევითი არ უნდა იყოს, შესაძლებელია იგი მათ საერთო წარმომავლობაზე ლაპარაკობდეს (XVI).

ატრიალებდა, ამის საშუალებით ლერძი მოძრაობდა. დინგს ოთხი ან ექვსი მკლავი აქვს, რომლებიც დიდ და გრძელ ზროშია ჩამაგრებული. ზროს დიდი ჩარხიფარი ატრიალებს. მკლავების ბოლოზე რკინის კბილებიანი სალტეა აცმული. ლერძის გასწვრივ მიწაზე დევს თვლებად დაყოფილი სქელი ხე ან მიწაში გაკეთებული ორმოები. მკლავი და თვალი ერთნაირი რაოდენობისაა. თვალში ან ორმოში ჰყრიან ჩალთუქს, ქერს ან თრიმლს (საარანს) და ნაყავენ. როდესაც ნაყვის შეჩერება სურთ, მკლავებს ხვრელებში ჩხირებს გაუყრიან და იმ ხეზე დაამაგრებენ, რომელშიაც მკლავებია გაყრილი. ნაყვის დროს ჩალთუქს დროდადრო სჭირდება ჯოხით ამორევა (XXVII, 59).

წყლის დინგის მრავალი მკლავი ერთდროულად დაახლოებით ხუთ-ექვს ფუთ მარცვალს ცეხავადა.

დინგის ხანგრძლივი გამოყენებისათვის აუცილებელი იყო წყლის და მარცვლის ნორმალური განაწილება, ამ წესის გაუთვალისწინებლობა ლერძის მკლავის გადამტვრევას იწვევდა. წყლის დინგი ხშირი არ იყო. იგი რამდენიმე ოჯახს საერთო ჰქონდა, ან შეძლებული ოჯახის კუთვნილება იყო და მეზობლები სარგებლობდნენ (XXVIII, I გვ. 3, 15).

ლიტერატურა

I ჯ. რუხაძე, 1981, თეთრიწყარო (რვ. 1), ბონისი (რვ. 1).
 IIა ჯ. რუხაძე, 1982, ხაშურის რაიონი, რვ. 1; რვ. 2.
 IIბ თელავის რაიონი, რვ. 3; რვ. 2.
 IIგ ყვარლის რაიონი, რვ. 5.
 III მ. დუმბაძე, აფმოსავლეთ კახეთის (საინგილოს) ისტორიიდან, თბ., 1953.
 IV ლ. ბერიძე, მესხური დინგი, „ძეგლის მეგობარი“, 1971, № 24.
 V Г. Радде, Хевсурия и Хевсурь, Зап. КОИРГО, XI, вып. II, Тбилиси, 1881.
 VI ალ. რობაქიძე, თოფის წამლის დამზადება პირაქეთ ხევსურეთში, ანალები, I, 1974.
 VII მასალები საქართველოს შინამრეწველობისა და ხელოსნობის ისტორიისათვის, თბ., 1979.
 VIII ნ. კახიძე, მაქახლის ხეობა, ბათუმი, 1974.
 IX Кальвент, Е, Очерк сельского хозяйства верхней Сванетии, Тифлис, 1911.
 X Марр Н. Я. Грамматика чанского (лазского) языка, с: Петербург, 1910.
 XI ჯ. რუხაძე, ლომის კულტურა დასავლეთ საქართველოში, მსე, ტ. XI, თბ., 1960.
 XII პ. გუგუშვილი, მარცვლეულის მეურნეობა საქართველოსა და ამიერკავკასიაში, თბ., 1954.
 XIII ალ. ბენდიანიშვილი, ავარული ურთიერთობანი საქართველოში, თბ., 1965.
 XIV შდრ. ნ. ბრეგაძე, მთის მიწათმოქმედება დასავლეთ საქართველოში, თბ., 1969.
 XV Марр Н. Я., Дневник из поездки в Шавшетию и Кларджетию, С. П. 1911.
 XVI ჯ. რუხაძე, ხალხური აგრიკულტურა დასავლეთ საქართველოში, თბ., 1976 წ.
 XVII მიწათმოქმედება და სოფლის მეურნეობის იარაღები, შინამრეწველობის მასალები.
 XVIII E. Werth, Grabstock, Hacke und Pflug, 1954.
 XIX ლ. მოლოდინი, ქართველი ხალხის მატერიალური კულტურის ისტორიიდან (ხალხური ზეთსახდელი იარაღი), თბ., 1963.
 XX ლ. ნებიერიძე, დასავლეთ ამიერკავკასიის ნეოლითი, თბ., 1972.
 XXI მ. ვენაბდე, თ. კილურაძე, ზ. ქიქოძე, ქვემო ქართლის არქეოლოგიური ექსპედიციის 1976—1977 წლების მუშაობის შედეგები, საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის არქეოლოგიური ექსპედიციები, VI, თბ., 1978.
 XXII ა. აბრამიშვილი, ითხეისის არქეოლოგიური ექსპედიციის მუშაობის ანგარიში, ისტორიის ინსტიტუტის სამეცნიერო სესია, მოხსენებათა ანოტაციები, თბ., 1963.

XXIII ი. გაგოშიძე, ითხვისის სამარხი, საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე, XXV, თბ.

XXIV ჯ. რუხაძე, 1959 წ. საველე დღიური, საინგილო.

XXV შდრ. თ. სახოკია, მოგზაურობანი, თბ., 1950.

XXVI P. Leser, Westöstliche Landwirtschaft, Festschrift Publication d'Honora-ge offerte qu P. W. Schmidt, Wien, 1928.

XXVII მ. ჩანაშვილი, საინგილო, ტფ., 1913.

XXVIII ჯ. რუხაძე, 1959 წ. საველე დღიური, საინგილო.

მ. შილაკაძე

ხელსაფქვავი

ხელსაფქვავი — მარცვლეულის დასამუშავებელი (დასაქუცმაცებელი, დასაფქვავი) იარაღი საქართველოს ეთნოგრაფიულმა ყოფამ უკანასკნელ დრომდე შემოინახა. მისი დამზადების წესების სიძველე, მათში ასახული ხალხური ემპირიული ცოდნა, ძირითადი ფუნქცია, მოწმობს, რომ ხელსაფქვავის გამოყენებას საქართველოში დიდი ხნის ისტორია აქვს, რასაც არქეოლოგიური მონაცემებიც ადასტურებენ.

ნაშრომი ეყრდნობა სპეციალურ ლიტერატურას და აგრეთვე ავტორისა და საქართველოს ეთნოგრაფიის განყოფილების თანამშრომელთა მიერ სათანადო კითხვარის მიხედვით შეკრებილ საველე მასალას. ამოსავალს ჩვენთვის წარმოადგენს ს. ბედუქაძის სპეციალური ნაშრომები (I, II) და ქართველი ეთნოგრაფების ნაშრომები, რომლებიც თუმცა საგანგებოდ ხელსაფქვავს არ ეხებიან, მაგრამ საკვლევი თემის ირგვლივ მნიშვნელოვან მასალას გვაწვდიან.

უმარტივესი სანაყება და სასრესები — მარცვლეულის დასაქუცმაცებელი¹ ეს უძველესი იარაღები საქართველოს ყველა კუთხეშია ცნობილი და მათ სხვადასხვა დანიშნულება აქვთ (მარცვლეულის დანაყვა-დაქუცმაცება, მარილის, კორკოტის, ნიორის, საკვების შესაკაზში მასალის დანაყვა, ბრინჯის, ღომის, მახაზანდურის ცეხვა, ხილის დანაყვა და მოწურვა, თოფისწამლის დანაყვა, ზეთის გამოხდა) (IX, 30), ამის გამო უძველესი ხანიდან მომდინარედ ითვლებიან. ეს უძველესი სანაყება და სასრესები საქართველოში ყველა კუთხეში გვხვდება სხვადასხვა სახელწოდებებით: გურჯი (თუშეთი); როდინი//ფილი//ქვიჯა (ქართლი, კახეთი, გურია, სამეგრელო, რაჭა, სვანეთი), ვარკლი (ქიზიყი), ახაყა (აჭარა), გობი (აჭარა), ხელსაფქვავი//ხელწისქვილი, დინგი//საცეხველი//სადიგველი (საინგილო, აჭარა, სამეგრელო), საწნეხი ხეტაბო (აჭარა) (IX 112). საქართველოს ეთნოგრაფიულ სინამდვილეში (კახეთში) დასტურდება აგრეთვე დანაყვის უძველესი ხერხი — დანაყვა ორი ბრტყელი ქვით (მარილისა და მარცვლისა) (XXI).

ისტორიულად ცნობილია ხელსაფქვავის ორი ძირითადი ტიპი: 1) მრგვალი და ბრტყელი მოყვანილობის მსუბუქი ხელსაფქვავი და 2) მრგვალი და მაღალი კონუსური მოყვანილობის მძიმე ხელსაფქვავი (I, 157). საქართველოში მრგვალი და ბრტყელი მოყვანილობის ხელსაფქვავეები დასტურდება, რომელიც ორი სახით არის წარმოდგენილი: 1. მარგილიანი ანუ უთოხო

¹ მასალების შეკრებისათვის და აგრეთვე ცნობების მოწოდებისა და შენიშვნებისათვის მადლობას მოვხსენებ ნ. აზოკრს, ლ. ბერაშვილს, ნ. ბრეგაძეს, დ. გორგაძეს, რ. თოფჩიშვილს, ვ. თორნიშვილს, მ. კანდელაკს, ბ. ნანობაშვილს, ჯ. რუხაძეს, ბ. სილაგაძეს, ა. სოხაძეს, თ. ცაგარეიშვილს, მ. ხაზარაძეს.

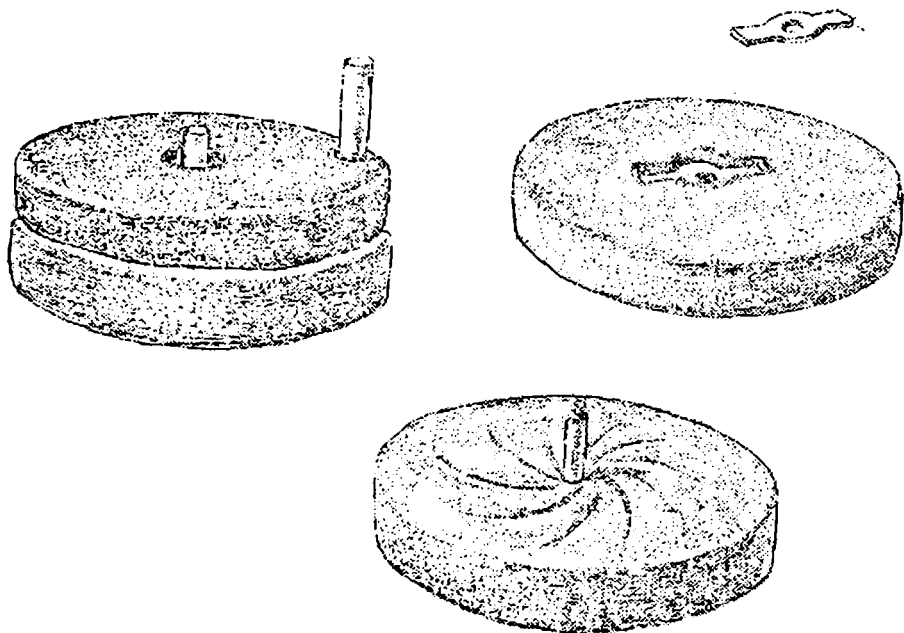
და 2. თოხიანი. ეს ხელსაფქვავეები გარეგნულად ერთმანეთისაგან არ განსხვავდებიან.

მარგილიანი ანუ უთოხო ხელსაფქვავეი წარმოადგენს ერთმანეთზე შედგმულ თანაბარი დიამეტრისა და თითქმის ტოლი სიმაღლის ორ მრგვალ ბრტყელ ქვას. ქვებს ეწოდება ზედა ქვა//მამალი ქვა და ქვედა ქვა//დედალი ქვა//ძირა ქვა. ქვედა ქვის ცენტრში ჩამაგრებულ რკინის მოკლე უძრავ ღერძზე ბრუნავს ზედა ქვა, რომელსაც საბრუნებლად ნაპირიდან 3—4 სმ-ის დაშორებით ჩასმული აქვს ხის ტარი.

ქვედა ქვის მოსაფქვავეი პირი კიდისაკენ უფრო დაბალია, ცენტრისაკენ ამოღებული.

ხელსაფქვავეის ქვები მოსაფქვავეი პირებით ერთმანეთს ემთხვევიან.

თოხიანი ხელსაფქვავეი (სურ. 7) გარეგნულად ისეთივეა, როგორც ზემოთ აღწერილი უთოხო. არსებით განსხვავებას მათ შორის ჰქმნის ე. წ. თოხის ანუ არქის! არსებობა. თოხი ი/ა რ ქ ი/ა ლ ქ ი/ს არ ა ქ ე ლ ა (ხევი)//ე ლ ა გ უ ლ ა (ზ. იმერეთი) (XXV) რკინის (იშვითად ხის და ალრე, ცხადია, ხის) დეტალია, მიმაგრებული ზედა ქვასთან შემხებ მხარეს ქვედა ქვაზე, ღერძზე. ხის არქი მზადდება მაგარი ჯიშებისაგან (ურთხმელი, აკაცია, წყავი) (XXII).

სურ. 7. ხელსაფქვავეი, ბოლნისის რ-ნი, სოფ. წითელი სოფელი.

თოხის სიგრძეა 15—18 სმ, სიგანე 4—6 სმ, სისქე 2 სმ. თოხით ხდება ზედა და ქვედა ქვების შეხების რეგულირებაც, შეიძლება ქვების ერთმანეთთან მაქსიმალურად მიახლოება ან დაშორება. ამის შესაბამისად, ხდება ფქვის რეგულირებაც. რაც უფრო მკიდროდ შეეხება ქვები ერთმანეთს, მით უფრო წმინდა გამოვა ნაფქვავეი და პირიქით.

ფქვის რეგულირება წარმოებს აგრეთვე დასაფქვავეი მარცვლის რაოდენობითაც. რაც ნაკლები მარცვალი ჩაიყრება, მით უფრო წმინდა გამოდის ნაფქვავეი.

საინტერესოა ფქვის ხარისხთან დაკავშირებული ტერმინებიც: მოლინგული (ხელისწისქვილში წმინდად დაფქული), წეწკილი (სადომედ დაქუცმაცებული ღერლილი), მოფეშვილი, ლატა (ქვის ნაფშენიანი ფქვილი), დაწეწკილი, დაროხილი (XXII, XXVI).

ფქვის სარეგულაციოდ მოწმდება ღერძზე ტყავის ნაჭრის გაკეთება (ტყავი ამორება ქვებს ერთმანეთისგან და ნაფქვაეი მსხვილი გამოდიოდა).

თოხინ ხელსაფქვაესაც ხის ვერტიკალური საბრუნი ტარი აქვს.

მარცვლის ჩასაყრელი ნახვრეტის — ხუმური (ქვ. ქართლი//ოფიჩო (გურია) დიამეტრი არის 6—10 სმ.

იშვიათად გვხვდება სადგარზე მოთავსებული ხელწისქვილი—სადგარიანი ხელწისქვილი, რომელსაც შეყენებულ აქვს ფეხებზე დადგმული ხის ფიციარი და ცალ მხარეს ფქვილის ჩასაყრელი ოთხკუთხა საფქვილე ყუთი-ჩიბე//ჩიბო აქვს მიმაგრებული (ტაბ. XII, 2). ასეთი ხელსაფქვაეები დამოწმებულია დუშეთის რაიონში (სოფ. ქართალი, XX ს. 50-იანი წლები)², გეგეკორის რაიონში (სოფ. პატარა ყინოთა XX სს. 50-იანი წწ.)³, ახმეტის რაიონში (ს. ხოდაშენი, ქისტაური), ყვარლის რაიონში (ს. გავაზი). ხელსაფქვაეების დამზადების წესები ფიქსირებულია (I, II). ხელსაფქვაეის დამზადების ტრადიციები XX საუკუნის შუა წლებამდე ცოცხლად ყოფილა შემორჩენილი ძველთაგან სახელგანთქმულ ცენტრებში, როგორცაა ალგეთი (თეთრიწყაროს რ-ნი), ქაისხევი და ეთვალისი (დუშეთის რ-ნი), მოლითი (ორჯონიკიძის რ-ნი), ყონეთი (წყალტუბოს რ-ნი), მუხურა (ტყიბულის რ-ნი), თრიალეთი, სოფ. ჳერკეში (გურჯაანის რ-ნი), იყალთო (თელავის რ-ნი), აკეთი (ლანჩხუთის რ-ნი), ზომლეთი და ვანი (ჩოხატაურის რ-ნი), გორისფერდი (მაზარაძის რ-ნი). განსაკუთრებით სახელგანთქმული ყოფილა იმერეთის მუხურა და ყონეთი, სადაც დიდი რაოდენობით მოიპოვება საწისქვილე ქვის საბადოები. მაგრამ სადაც საბადო არ მოიპოვება, შემოპქონდათ მასალა და წისქვილის ქვებს ამზადებდნენ ადგილობრივი ხელოსნები. ჩვენს ხელთ არსებული მასალების მიხედვით გორის და ხაშურის რაიონებში ქვა შემოპქონდათ, სომხეთიდან ან იმერეთიდან (სოფ. მოლითიდან), გურიაში—თურქეთიდან ე. წ. მურლულის ქვა (კაჟიანი ქვა), კახეთში—ქვემო ქართლიდან და აგრეთვე უჩარმიდან.

ხელსაფქვაეის დამზადება იწყება ქვის კლდეზევე მოფარგვლით და გვერდების დაჭრით. მოფარგვლა ხდება ე. წ. ფარგლით (ეს არის წვერებწამახული ხის ან რკინის ორკაპი ტოტი). ფარგლის ერთ წვერს ქვის ცენტრში დააბჯენენ, მეორე წვერთან ნახშირს დაიპერენ და ირგვლივ წრეს შემოხაზავენ. შემდეგ ხდება გვერდების დაჭრა ირგვლივ შემორიგებულ სოლქზე უროს თანაბარი ღარტყმით.

გვერდების დაჭრის შემდეგ სისქის ზომაზე დაყენება ხდება. ასე დამუშავებულ ქვას ცენტრში ამოჭრიან ნახვრეტს (თვალის დაჭრა). შემდეგ კი ხდება ქვების დაწყვილება და თითოეული ცალის ზომისა და გამძლეობის მიხედვით მისადაგება.

ხელსაფქვაეის ზედა ქვად უფრო მაგარსა და მჭრელკბილიანს არჩევენ, რადგან იგი მოძრავია და უფრო მეტად ცვდება. ქვედა ქვა კი შეიძლება შედარებით რბილი იყოს.

² საქ. სახ. მუზეუმი, კოლექცია № $\frac{284-5}{23}$ (I, 193—164, ტაბ. X).

³ საქ. სახ. მუზეუმი, კოლექცია № $\frac{14-40}{193}$ (I, ტაბ. VII, 3, 4).

ზედა ქვაზე ამოკვეთენ სატარეს — მრგვალ ნახერეტს, რომელშიც ვერტიკალურად ჩაიდგმება ქვის საბრუნნი ხის ტარი//სახელური.

ხელსაფქვავის კეთებისას ყველაზე რთულია მუშა პირების გათლა-დამუშავება (დაქნა//დაწყობა). სწორედ მათი დამუშავების ხარისხზეა დამოკიდებული ხელსაფქვავის ღირსება.

ხელსაფქვავის ქვების მოსაფქვავე პირის ზუსტად დამუშავებისათვის გამოიყენება საგანგებო იარაღი სამართი ხისა, რომელიც ხელსაფქვავის ქვის ზომის (დამეტრი) უნდა იყოს⁴.

ქვედა ქვის მოსაფქვავე პირი უნდა იყოს კიდევში დაბალი, დაღარული და ცენტრისკენ ამაღლებული. მოსაფქვავე პირების გამოთლა-დამუშავება ხდება დიდი სიფრთხილით საგანგებოდ წვერწამახული წერაქვით.

მოსაფქვავე ზედაპირების ამგვარად დამუშავების შემდეგ იწყება საკუთრივ „დაქნის“ პროცესი: ქვედა ქვის თვალში მარგილს გაქედენ, ქვედა ქვას სწორ ადგილზე მოათავსებენ და პალოებით უძრავად გაამაგრებენ. ზედა ქვა-საც ამავე მარგილზე ჩამოიყვანენ. ქვედა ქვაში მარგილი მჭიდროდ უნდა იყოს ჩასმული, ზედაში კი მას ოდნავ „ქარი“ უნდა ჰქონდეს, რომ ზედა ქვის შემობრუნებას ხელს არ უშლიდეს. ამგვარად გაწყობილი ქვების შიდა ზედაპირზე წყალს მოასხამენ, შემობრუნებენ ქვებს და შეამოწმებენ — დარჩა თუ არა სველი ადგილები. თუ დარჩა, ე. ი. ქვები ერთმანეთს არ შეხებია, მაღალ ადგილებს სათანადოდ დაამუშავებენ, ვიდრე ორივე ქვის მოსაფქვავე პირი ზუსტად არ დაემთხვევა ერთმანეთს.

ხელსაფქვავის გამართვა ხდება გამოყენების ადგილზე. გამართვაში იგულისხმება: ქვედა ქვის საღერძეში ხის მარგილის გაქედვა, რომლის ირგვლივაც უნდა იბრუნოს ზედა ქვამ; ზედა ქვის ზედაპირზე ამოჭრილ სატარეში ხის ტარის დაგება; საარქეს ანუ სათოხეს ამოჭრა და მისი ზომის რკინის თონის ჩადგმა (ამ უკანასკნელს მჭედელი ამზადებს).

დაბოლოს, გამართული ხელსაფქვავე კიდევ ერთხელ მოითხოვს მოსაფქვავე პირის დეტალურ დამუშავებას. ყელთან ახლოს, სათოხის ირგვლივი არე, რომელიც მარცვლის მისაწოდებლადაა განკუთვნილი, უნდა დამუშავდეს, და ი კ ე ნ ტ ო ს წერაქვის წვერით.

ხელსაფქვავის მოსაფქვავე პირების ერთმანეთზე სრული დამთხვევა უთონო ხელსაფქვავეზე ხდება. აქ ხახუნის ძალა დიდია და ხელით შემობრუნებისთვის მეტი ენერგია იხარჯება. ხახუნის ძალა გადალახულია თოხიან ხელსაფქვავეზე. სადაც მოსაფქვავე პირებს შორის გაკეთებულია ღერძზე ჩამოგებული რკინის რგოლი ან მოგრძო მოყვანილობის რკინის ან ხის დეტალი — თ ო ხ ი .

ხელსაფქვავის მოსაფქვავე პირი ხმარებაში თანდათან ცვდება და ილე-სება. განსაკუთრებით ადრე ზიანდება მისი ე. წ. საღერძელი სარტყელი, რისთვისაც საჭირო ხდება პერიოდულად მოსაფქვავე პირის სათანადო დამუშავება, ე. წ. მოკოდვა//მოკეკვა (გურია). ეს ხორციელდება საგანგებო წერაქვისებური იარაღით, რომელსაც ეწოდება საკოლაო//საკოდელი ა//კეკი (გურია)//წაკატი (გურია).

ხელსაფქვავეებს ამზადებენ აგრეთვე წისქვილის გაცვეთილი ქვისაგანაც (კახეთი (XXI), გურია (XXII)).

ხმარების დროს ხელწისქვილი იდგმება სუფთა ტილოზე (ქსოვილზე) იატაკზე, ზედ იყრება ფქვილი.

⁴ ეს იარაღი აღწერილია ს. ბედუკაძის მიერ (II, 12—13).

ხელსაფქვეის დანიშნულებაა მარცვლის (სიმინდი, ღომი, ბრინჯი) დაფქვა-დაქუცმაცება. მაგრამ მარცვლეულის გარდა მასზე იფქვება მარილი, ჩირყილი, საარაყე ფორი, შინაური სამღებროსათვის საჭირო ზოგიერთი ქვა, მიწა და სხვ. (1, 157, XVI, 20).

ხელსაფქვავეი თესლის სასრეს-საქნელ იარაღადაც ყოფილა გამოყენებული (X, 69).

სვანეთში ხელსაფქვავეი (შირა) და სანაყი მხოლოდ კერაზე მოხალული, რიტუალური დანიშნულებისათვის განკუთვნილი მარცვლეულის, კანაფის, პურის, ცერცვის დასაღერლად და დასანაყად გამოიყენება (XIII, 121—122).

ჩვენს ხელთ არსებული მასალებით, სადაც წყლის წისქვილი იყო, ხელსაფქვავეს არ ხმარობდნენ, მაგრამ ზოგიერთი ცნობით წყლის წისქვილის გვერდით ისიც გამოიყენებოდა: 1) როცა ცოტა რაოდენობის ფქვილი ესაჭიროებოდათ. 2) ზამთარში, როცა წისქვილზე საფქვავეი ველარ მიჰქონდათ წყლის გაყინვის ან უგზობობის გამო⁵, 3) ზაფხულშიც, როცა წყალი შრებოდა გვალვის დროს და წისქვილი აღარ მუშაობდა (XXI, XXII).

ხელსაფქვავეი საქართველოს ყველა კუთხეში გვხვდება მეტ-ნაკლები სიხშირით (იხ. რუკა 19, 20). ეთნოგრაფიული მონაცემების მიხედვით, სოფელში რამდენიმე ხელსაფქვავეი მაინც არსებობდა, რომლითაც ყველა ოჯახი სარგებლობდა.

საყურადღებოა ხელსაფქვავეის მზითვეში გატანების ტრადიცია (ქართლი, კახეთი).

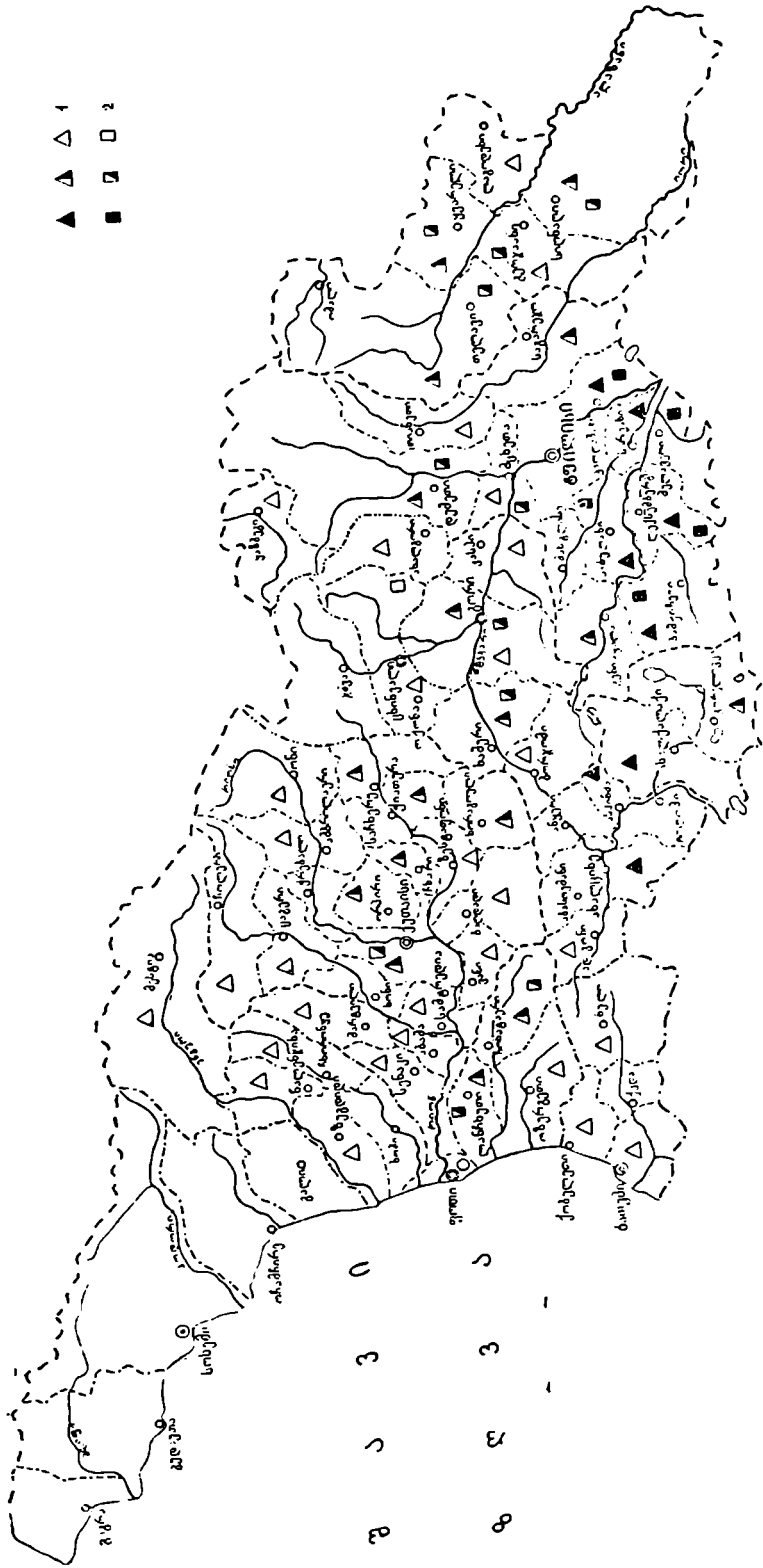
ხელსაფქვავეის ძირითად ფუნქციას მაინც წარმოადგენს მარილისა და განსაკუთრებით კი საკორკოტე ხორბლის დანაყვა. ამ მიზნით გამოიყენება იგი საქართველოს თითქმის ყველა კუთხეში (III, 129-130; XXVII; XIII; XXIV; XXVI). კორკოტი არის სარიტუალო შექამანდი, რომელსაც საახალწლოდ (ან საშობაოდ) ამზადებენ მსხვილად დაფქვილი (დაღერლილი) ხორბლისაგან. მისთვის მარცვლეულის განსაკუთრებული სახეობები გამოიყენებოდა (მაგ., რაჭაში ზანდური, ასლი) (IV, 167, 228), რომელიც აუცილებლად ხელსაფქვავეში იფქვება (ან როდინში ინაყება).

ხელსაფქვავეის გამოყენება მარცვლეულის დასამუშავებლად (დასაფქვა-ვად) სარიტუალო შექამანდისათვის ამ იარაღის სიძველეზე უნდა მეტყველებდეს, მით უმეტეს, რომ მარცვლეულის დაფქვა სარიტუალო შექამანდისათვის ხელსაფქვავეის ძირითად ფუნქციას წარმოადგენს.

დამუშავებულ ანუ დაფშვნილ-დაქუცმაცებულ, დაფქვილ მარცვლეულს ადამიანი იყენებს საკვებად უძველესი ხანიდან. მარცვლეულისაგან ფქვილის წარმოებას განაკუთვნიებენ ნეოლითის დასასრულსა და ენეოლითის დასაწყისს (XIX, 33). თავდაპირველად, მარცვლეულის დაფქვა, ცხადია, პრიმიტიულად ხდებოდა. კერძოდ, მარცვლეულს ათავსებდნენ ბუნებაში ნაპოვნ ორ უბრალო ქვას შუა და გასრესდნენ, მოგვიანებით ადამიანმა გამოიყენა ხელში მოხერხებულად მოსათავსებელი მრგვალი ან მოგრძო ქვა და ბრტყელ ქვაზე წრიული მოძრაობით აწარმოებდა მარცვლას თუ სხვა ნივთიერების დასრესა-დაქუცმაცებას. ასეთი იყო უმარტივესი ქვის სსარესი. ეს იარაღი დასტურდება მთელ მსოფლიოში ამერიკის გარდა (XIX, 33).

ეს სასრესები და სანაყები იყო ხელსაფქვავეის წინამორბედი, რამაც მნიშვნელოვანი ცვლილება შეიტანა მარცვლის დამუშავებაში. ეს ცვლილება გამოი-

⁵ ბ. სილაგაძეს მადლობას მოვახსენებ ცნობის მოწოდებისათვის.

რუკა № 20. ხელსაფშავის სახეები (X X ს. 30-იანი წწ.)

1. თიხანი, 2. უფოხო

ხატა იმაში, რომ შეიცვალა იარაღის მუშაობის პრინციპი; გამოყენებულ იქნა ბრუნვითი მოძრაობა, რამაც განაპირობა შემდგომში მასზე გამწევი ძალის გამოყენება (XX, 14).

„საფქველზე ტარის დაგებას მოჰყვება მთელი რიგი გაუმჯობესებანი: ზედა მოძრავი ქვის ცენტრში, მუშა ზედაპირზე ჩნდება ნივთიერების თანაზომიერად მიმწოდებელი სიღრუვე, ხოლო მბრუნავ ხელწისქვილს ქვედა ქვის ცენტრში უჩნდება ზედა ქვის ჩამოსაყვანი ლერძიც. ამ უკანასკნელზე კი საბოლოოდ ჩამოეგება მუშა ზედაპირებს შორის ხახუნის შემამცირებელი მოწყობილობა, რითაც ძირითადად დამთავრდება ხელსაფქვავის განვითარება“ (I, 154).

ხელსაფქვავემა მოამზადა ნიადაგი წყლის წისქვილის წარმოშობა-განვითარებისათვის.

მბრუნავი ხელსაფქვავე ზოგი მეცნიერის აზრით ცნობილი იყო ძვ. წ. მეორე ათასწლეულის დასაწყისში სირიასა და პალესტინაში (ლემანაჰუპტი, ბელკი, მ. ებერტი. გ. წერეთელი, ი. კუპრიცი) (XVII, 167), ზოგის აზრით კი არა უადრეს ძვ. წ. I ათასწლეულისა (გ. ჩაილდი, არციხოვსკი). საქართველოს ტერიტორიაზე აღმოჩენილი ხელსაფქვავეები კი თარიღდება I ათასწლეულით ძვ. წ. (ბრინჯაოს ხანით XII-X სს. და ადრეული რკინის ხანით, VII—VI სს. ძვ. წ.).

ხელსაფქვავეში ფაქტიურად მიგნებული იყო წყლით მბრუნავი მანქანის ძირითადი პრინციპები: მუშა ქვების მრგვალი და ბრტყელი ჰოყვანილობა, უძრავი ლერძის გარშემო ბრუნვა. მარტივი სანაყიდან განვითარებული ხელსაფქვავეი წარმოადგენდა ფქვის ერთადერთ საშუალებას წისქვილის წარმოშობამდე.

უძველესი მარცვლეულის სასარკეები და სანაყები მოპოვებულია საქართველოს ტერიტორიაზე (VII, XVIII, XV, 210—211).

საქართველოში დადასტურებული ხელსაფქვავეების უძველესი დროიდან მომდინარე უწყვეტი ტრადიციების არსებობაზე მიუთითებს ყოფაში შემონახული ხელსაფქვავეების ანალოგიური განათხარი ნიმუშები. აქ პირველ რიგში უნდა დავასახელოთ სოფ. ფლავისმანში (გორის რ-ნი) აღმოჩენილი იარაღი, რომელიც სამარხეული ინვენტარის მიხედვით თარიღდება ბრინჯაოს ხანით (XIII-IX სს. ძვ. წ.), (VI, 223—238; XIII, 8—9). ეს არის ყველაზე ძველი ხელსაფქვავე დათარიღებულ ანალოგიურ ნიმუშთა შორის (XVII, 166—167).

ხელსაფქვავეები მოპოვებულია მცხეთის (ბაგინეთი, არმაზი), კოლხეთის, შიდა ქართლის, რუსთავის, უჯარმის და სხვ. ტერიტორიაზე, რომლებიც იმავე მრგვალი და ბრტყელი ვერტიკალურ საბრუნტარიანი მსუბუქი ხელსაფქვავის ტიპს განეკუთვნება (XVIII, 166—167).

განათხარი ხელსაფქვავეი სხვა ნივთებთან ერთად აღმოჩნდა ამბროლაურის რაიონში (სოფ. ჩორჯო), რომელიც წინასწარული ვარაუდით გვიან ბრინჯაო-რკინის ხანით თარიღდება (V).

განათხარი ხელსაფქვავის საინტერესო (მაგრამ დაუთარიღებელი) ნიმუში დაცულია ქართული ხალხური ხუროთმოძღვრებისა და ყოფის ღია ცის ქვეშ მუზეუმში.

ხელსაფქვავეი არის მარცვლის თუ სხვა ნივთიერების დასაფქვენლად, გასასრესად, დასაქუცმაცებლად განკუთვნილი ხელით სამუშაო იარაღი. წისქვილი-არის მარცვლეულის საფქვავე საგანგებო მოწყობილობა და ეწოდება შენობასაც-სადაც ეს მოწყობილობა გამართული (XI).

ა. შანიძე და გ. წერეთელი წი ს ქ ვ ი ლ-სიტყვას ამგვარად შლიან: წი ს ქ ვ ი ლ-ი. სიტყვის პირველ ნაწილს წყალ—სიტყვის ნათესაობითი ბრუნვის ფორმად მიიჩნევენ (წ (ყ) ის, ხოლო მეორე ნაწილი ფქვილი ა. შანიძის აზრით საფქველ ქვას აღნიშნავდა (XII, 45; XIV, 64). ა. შანიძე არ ეთანხმება ს. ბედუკაძეს, რომელიც წისქვილ-სიტყვას პირველ ნაწილში გულისხმობს არა წყალს, არამედ წერ//წირ ძირს, რაც გაკრას უნდა ნიშნავდეს (II, 2—3).

ა. შანიძე ძველ ქართულ წერილობით წყაროებზე დაყრდნობით ადგენს, რომ საფქველ ქვას ქართულში რამდენიმე სახელი ჰქონია (ფ ქ ვ ი ლ ი, ს ა ფ ქ ვ ე ლ ი//ს ა ფ ქ ვ ა ვ ი, მ ფ ქ ვ ა ვ ი, მ ფ ქ ვ ე ლ ი, წ ი ს ქ ვ ი ლ ი, ს ა ფ ქ ვ ი ლ ე, წ ი ს ქ ვ ი ლ ის ქ ვ ა), რომელთაგან უძველესია ფქვილი. არკვევს რა ამ უკანასკნელის მნიშვნელობას, ადგენს, რომ ფ ქ ვ ი ლ -სიტყვის ერთი მნიშვნელობა იყო ქვა, რომელიც ეფქვებოდა ხორბლეული, მეორე კი ის, რაც დღეს აქვს (ამ უკანასკნელ მნიშვნელობას წერლობით წყაროებში X ს-დან ვხვდებით). ზოლო საფქველი ქვა ფ ქ ვ ი ლ ი თავდაპირველად ხელით საბრუნებელი, ხელსაფქვავე იყო (XII, 37—45).

ამგვარად, ხელსაფქვავეებმა, ვიდრე სრულყოფილ სახეს მიაღწევდნენ, გაიარეს განვითარების სხვადასხვა საფეხური პრიმიტიულად ორი ქვის ერთმანეთზე სრესიდან დაწყებული, განვითარებულ ბრტყელ და მბრუნავ ხელსაფქვავეამდე, ის ტიპი ხელსაფქვავისა, რომელიც საქართველოში გვხვდება, ყველაზე დაწინაურებულ ტიპად ითვლება, რომლის ბაზაზეც უძველესი მანქანა—წყლის წისქვილი განვითარდა.

ლიტერატურა

- I ს. ბედუკაძე, საფქველებს განვითარებს რეტორიკისთვის, ზღვისწყლები. საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე, ტ. XI—B, 1956.
- II ს. ბედუკაძე, წყალ მზრუნავი წისქვილები არაგვის ხეობაში, თბ., 1960.
- III ლ. ბერიანთვილი, მიწათმოქმედება მესხეთში, თბ., 1973.
- IV ნ. ბრეგაძე, მთის მიწათმოქმედება დასავლეთ საქართველოში, თბ., 1969
- V „კომუნისტი“, № 223 (16004), 22. 09. 1974.
- VI ს. შაკალათია, ფლავისმანის უძველესი ნეკროპოლი, საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე, ტ. V, თბ., 1930.
- VII ს. შაკალათია, დვანის ნეკროპოლის არქეოლოგიური გათხრები, თბ., 1948.
- VIII ს. შაკალათია, ფრონის ხეობა, თბ., 1963.
- IX ლ. მთლადინი, ქართველი ხალხის მატერიალური კულტურის ისტორიიდან (ხალხური ზეთსაღები იარაღები), თბ., 1963.
- X ქ. რუხაძე, ხალხური აგრიკულტურა დასავლეთ საქართველოში, თბ., 1976.
- XI ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, ტ. VIII.
- XII ა. შანიძე, წისქვილს ქვის სახელები ძველ ქართულში. მასალები საქართველოს ეთნოგრაფიისათვის, XII—XIII, თბ., 1963.
- XIII მ. ჩართოლანი, ქართველი ხალხის მატერიალური კულტურის ისტორიიდან, თბ., 1961.
- XIV გ. წერეთელი, საქართველოს მუზეუმის ურატული ძეგლები, თბ., 1939.
- XV ნ. ხოშტარია, დიხა-გუჯუბა, კოლხეთის დაზღობის ძველი მოსაღება, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე, I, № 2, 1944.
- XVI გ. ყადაბაძე, მიწათმოქმედება თუშეთში. თუშეთის ეთნოგრაფიული შესწავლისათვის, თბ., 1967.
- XVII С. Бедукадзе, О поточных мельницах Арагвского ущелья. Этнография Кавказа, Тб., 1951.
- XVIII Б. А. Куфтин, Материалы к археологии Колхиды, т. V, Тб., 1950.

XIX Н. А. Пономарев, История техники мукомольного и крупяного производства, ч. I, Первобытно-общинный и рабовладельческий строй, М., 1955.

XX Технология мукомольного производства, Под ред. проф. Я. Н. Куприца, 1951.

XXI რ. თოფჩიშვილის მიერ ახშეტის რაიონში შეკრებილი მასალა. 1976.

XXII ზ. ტულუშის მიერ ლანჩხუთის რაიონში შეკრებილი მასალა. 1982 წ. ივ. ჭავჭავაძის სახელობის ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის საქართველოს სამეურნეო ყოფისა და მატერიალური კულტურის ეთნოგრაფიული შესწავლის განყოფილების არქივი.

XXIII მ. შილაკაძე, ხაშურის რაიონში მკვლანების დღიურა. 1976.

XXIV მ. შილაკაძე, ლაგაძეხის და წითელწყაროს რაიონებში მივლინების დღიური, 1981.

XXV მ. შილაკაძე, ქიათურის და თერჯოლის რაიონებში მივლინების დღიური, 1981.

XXVI მ. შილაკაძე, ახმეტისა და ყვარლის რაიონებში მივლინების დღიური, 1982.

XXVII მ. ხაზარაძე, გურჯაანის რაიონში მივლინების დღიური, 1974.

თ. ოჩიაური

წყლის წისქვილები

საქართველოში გავრცელებული ჩვენამდე მოღწეული წისქვილები ძირითადად ორი ტიპისაა: პორიზონტალური ბორბლით მბრუნავი და ვერტიკალური ბორბლით მბრუნავი. აქედან, საყოველთაოდ გავრცელებული და ძირითადი სახეობაა პორიზონტალურ ბორბლიანი წისქვილები, რომელიც სამეცნიერო ლიტერატურაში ცნობილია აზიური წყლის წისქვილისა და ტურბინული წისქვილის სახელწოდებით (I, 08,91).

პორიზონტალურ ბორბლიანი წისქვილი

პორიზონტალურ ბორბლიანი წისქვილი წყლის მიმწოდებელი მექანიზმის მიხედვით ძირითადად ღარის წისქვილისა და კოდის ან გვიმიანი წისქვილის სახით გვხვდება. წისქვილებს ანსხვავებენ მუშა ქვის სიდიდის მიხედვითაც. მცირე ზომის მუშა ქვით გამართული წისქვილი ბურქულა//გვრიტა წისქვილად იწოდება, დიდი მუშა ქვით მოწყობილი კი დოლაბად. წისქვილის ზომა დამოკიდებულია შემინდვრების მასშტაბსა, წყლის ენერჯის ძალასა და გარკვეულად გეოგრაფიულ გარემოზედაც. მთის პირობებში, სადაც მოსახლეობის რიცხვი შედარებით მცირე იყო, მარცვლეული კულტურები ნაკლები, უგზობის გამო წისქვილის ქვების ადგილზე მიტანა გაძნელებული, ბუქულა წისქვილებს მართავდნენ. ბარის რაიონებში კი, სადაც უხვი მოსავალი მოდიოდა, დოლაბი წისქვილები იყო აუცილებელი. ამასთან ერთად, გასათვალისწინებელია წისქვილის მფლობელთა საზოგადოებრივი მდგომარეობაც, რაც გარკვეულად განაპირობებდა წისქვილების სიდიდე-სიმატარავეს (ფეოდალთა, ვაჭართა და კულაკთა კუთვნილი წისქვილები დიდი და რამდენიმე თვლიანი იყო).

მუშა ქვების მოცულობა განსაზღვრავს შესატყვისი მექანიზმის, წყლის რაოდენობისა და სათანადო ნაწილების ზომას. კონსტრუქციულად კი ბუქულა და დოლაბი წისქვილები არსებითად ერთნაირია. სხვაობას იძლევა მხოლოდ წყლის მიმწოდებელი აპარატის სახეობა (ღარი, კოდი, გვიმი), წისქვილის რუსა და საგუბარის მოწყობის წესი, რაც თავის მხრივ წისქვილის გასამართი ადგილის ხასიათზეა დამოკიდებული (დაბლობი, დაქანებული ადგილი, წყალუხვი და მცირეწყლიანი და ა. შ.).

წისქვილი, ჩვეულებრივ, ორი სართულისაგან შედგება. პირველი სართული საღვარეა, სადაც გამართულია წისქვილის მამოძრავებელი მექანიზმი, მეორე სართულში კი მფქველი ქვები, მარცვლის მიმწოდებელი მოწყობილობა და ფქვილის ჩასაგროვებელი სათავსებია (ტაბ. XIII, 1).

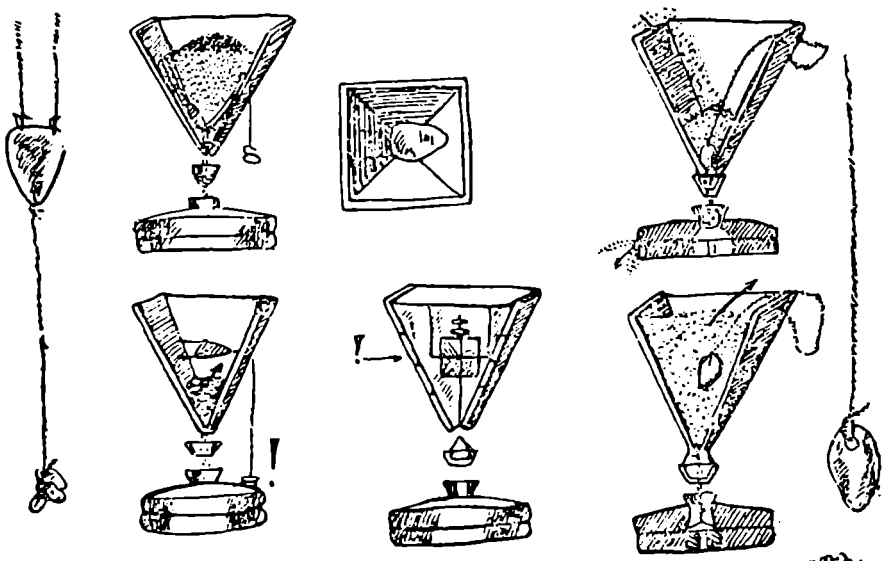
პირველად კეთდება წისქვილის საბუღარი [წისქვილის დასაქდომი, ლოგინი, წისქვალას ბუნაგი (არაგვის ხეობა), წისქვალაღეი-

ბ ი (ქართ.), წისქვილის ლეიბი, ტ რ ა პ ე ზ ი (სამეგრ.), რომელშიაც ჩასმულია წისქვილის ქვედა ქვა უძრავად. ზემოდან მას ზედა ქვა აქვს დადგმული. გარშემო შემოსდევს სანაგარამოე II ს ა ხ რ ი ლ ე (I კახ.), ქ ა რ ა (ჯავ.), ფქვილის გამოსასვლელთან კი წისქვილის ს ა ბ უ დ ა რ ს ფქვილის ჩასაგროვებელი სათავსო—ა ლ ა ტ ი უდგას [ს ა ფ ქ ვ ი ლ ე, ღ ი რ ს ა მ ა, ქ ო ფ ე (ქვ. იმ.), ა ლ ა (ზემო იმ.), გ ო ბ ი (გურ.), ჩ ი ბ ე (ქვ. რაჭა), საქვირე (ზ. სამეგრ.), ლ ე ნ კ ე რ (სვ.), ა რ ო (თუშ. I)].

ალატი, ჩვეულებრივ, ფიცრისაგანაა შეკრული. იქ სადაც ხე-ტყის ნაკლებობაა, მას ქვის ფიქალებისაგანაც აკეთებენ. ალატი ღრმა უნდა იყოს, რომ სანაპიროზე არ ამოივსოს და წისქვილმა ფქვილი უქანვე არ ჩაიხვიოს. წისქვილი გულითა და თოხით უნდა გაიმართოს. გულით გამართვა ქვებს ჰირდება, რომლებშიაც ღერძია ქვემოდან ამოტარებული. წისქვილის გული რბილი ჯიშის ხისაგან ითლება (თელა, ტირიფი, ვერხვი, მურყანი, წითელგულა, ცაცხვი, არყი, აკაკის ხე), ვინაიდან მასში ღერძი ადვილად იტრიალებს, არ გახურდება და არ დაიწვება. თუ გული კარგად არ არის გამაგრებული, მარცვალი გაუვა და წყალში ჩაიყრება.

წისქვილის ზედა ქვას ამოკვეთილი აქვს სათოხე, რომელშიაც რკინის ან იშვიათად ხის თოხს სვამენ. თოხი, რომელშიაც ქვემოდან ღერძია შემჭდარი, წისქვილს აბრუნებს, ამავე დროს, ყელიდან ჩასულ მარცვალს წისქვილის გამჭრელი პირის ქვეშ შლის.

წისქვილის ქვებს მარცვალს აწვდის ქვებს ზემოთ გამართული ფიცრებისაგან შეკრული ან მთლიანი ხისაგან გამოთლილი სამარცვლე ხ ვ ი მ ი რ ი [ო ფ ჩ ო (გურ.), ბ ე დ ე ლ ი (მესხ. ჯავ. I), ჩ ი ბ ე, ხ ვ ი მ ი რ ა (რაჭ.), ს ა კ ა კ ლ ე, ხ ვ ი მ რ ე (სამეგრ.), ხ უ მ ბ უ რ ა (ფშ. ხევს.)] (სურ. 8). ხვიმრზე

სურ. 8. ხვიმრის სახეობები.

ქვემოდან მიდგმულია ე. წ. კ რ ი კ ა. ხვიმირიდან მარცვალი კ რ ი კ ა შ ი ცვივა, საიდანაც ნელ-ნელა მიედინება წისქვილის ყელში [ნაქლიკა (ხევს.), კ რ ი კ ა

(ქართ.), ჯანჯამი, ჯამი (გურ.), ლაკეარა (რაქ.), გოჟო (ზ. სამეგრ.), აყაბა (სვ.), ლაკორა, ჯამჯამი (ქვ. იმ.), ქრიჯა (თუშ.), კოში (ჯავახ.)] (სურ. 8). კრიკა მოგრძო, გულამოღებული, ბოლოში ვიწრო, თავლია კოლოფის მსგავსი მოწყობილობაა. ორივე გვერდზე მიმაგრებული აქვს ასაწევ-დასაწევი, ერთ გვერდზე კი სარეკლას ხმალას თავია ჩამაგრებული. კრიკას ან ფსკერი უნდა ჰქონდეს ალმაცერად ამოღებული, ან ისე უნდა ეკიდოს, რომ მარცვლი წისქვილის ყელისაკენ დაცურდეს. მის გვერდებზე დამაგრებულია ასაწევ-დასაწევი, ან საკლებ-სამატები, რომელთა მეშვეობით ხდება მარცვლის მიწოდების რეგულირება. სხვადასხვანაირი წისქვილის სხვადასხვანაირად უნდა მარცვლის მიცემა. პატარა წისქვილებში, სადაც დაყრილ საფქვავს უმეტესად ურთოდ ფქვავს წისქვილი, სასურველ ზომაზე აყენებენ სამალქნელს, სარეკლას, საკლებ-სამატებს და მარცვლი თანაბარი ზომით ჩადის წისქვილის ყელში. ბარის წისქვილებში კი, სადაც საფქვავი სწრაფად იფქვება, მუდმივი მეთვალყურეობაა საჭირო. აქ მეწისქვილე სარეკლას მიწვე-მოწევითა და საკლებ-სამატების საშუალებით, კრიკის აწვევ-დაწევით ახდენს მარცვლის მიწოდების რეგულირებას. ამ პროცესში არსებითი მნიშვნელობა სარეკლას ენიჭება [სარაკუნა, რიკრიკა (გურ.), ჩახჩახა (მეხტ. ჯავ.),], სარეკლას ღერძი ერთი ბოლოში სარეკლას ბოძზეა მიმაგრებული, მეორეთი კი კრიკის გვერდშია ჩასმული. ღერძზეა მიმაგრებული თვით სარეკლას საგოგავი, რომელიც წისქვილის ქვის ზედაპირს ებჯინება. ბრუნვის დროს ქვა თანაბრად ანძრევს მას, მოძრაობა კრიკას გადაეცემა, რაც წისქვილის ყელში ხორბლის ზომიერ ცვენას იწვევს. სარეკლას საგოგავი მაგარი ხისა უნდა იყოს, ვინაიდან მისი ზედაპირი ხახუნის გამო მალე ცვდება (ტაბ. XIII, 2).

წისქვილის პირველი სართული, რომელსაც საღვარე ეწოდება, ღარის თავიდან საშუალოდ სამი საუენით მაინც უნდა იყოს დაბლა, რომ წყალმა ზევიდან ღონივრად დაარტყას ბორბალს. სათქამურის თავიდან (ბორბლების სათავე) ეშვება წყალი ღარში და ბორბალს ესხმის.

სათქამურის თავი დიდ წისქვილებში მკვეთრად იყო შეკრული ერთმანეთზე გადაღებული მსხვილი ხეებით, დიდი ქვებითა და ბელტებით.

პატარა ზომის წისქვილების სათქამურის თავი ყორით და ბელტით ამოგებული საგუბარია. საერთოდ იცოდნენ ხის მარგილების ჩასმა, ტირიფების დარგვა, რაც სათავეს სიმკვიდრეს აძლევდა. დიდ წისქვილებში სათქამურის მთავარი ნაწილი — ღარების თავის დასადები ხე — ღარების ბაქანია (ქიზ.). ღარებში წყლის მიშვება-ჩაკეტვას ემსახურება მოწყობილობა, რომელიც ფიცრების ან ხეებისაგან არის შეკრული [ღარის ხოპი (ქართ.), საგდალა, საგდულღ (ქვ. იმ., გურ.), ჩამკეტი, მალქაფა (ქიზ.), განის ხოპი (ზ. იმ.), ლაკამი (ქვ. იმ.), წყალსატევი (ჯავახ.)]. ხშირად სათქამურის თავსა და ღარის დასაწყისს შორის ჩალაგებულია ლასტი, წყალმა რომ ქვა-ღორღი და ნარიყი არ ჩაიტანოს საღვარში.

სათქამურიდან საღვარში ჩაშვებულია ღარი, კოდი ან გვიმი. ღარის საშუალო სიგრძე 12—14 არშინია. იგი თავში ვანიერია, ბოლოში კი ვიწრო ტუჩი აქვს. იმისათვის რომ გამალბებულმა წყალმა ღარი არ დაძრას, წვერი სოლებითა და ქვებით მაგრად არის გაკედლილი.

ღარი ყოველთვის მარჯვნიდან არის ბორბალზე დაყენებული, რაც წისქვილის წალმა ბრუნვას იწვევს.

ღარისაგან. განსხვავებით, კოდი ძირითადად მთლიანი ხისგან არის გამოთლილი. შეიძლება იგი ფიცრებისაგან იყოს შეკრული. კოდი ან ვერტიკალურად დგას, ან ცერად არის „დანდობილი“ ბოძზე. კოდის ძირი დახურუ-

ლია. ფსკერის პირზე მას გვერდიდან წყლის გამოსასვლელი მილი აქვს დატანებული. ამავე პრინციპზეა მოწყობილი გვიმი, რომელიც ან მთლიანი ქვი-საგან კეთდება, ან კერამიკული წესით არის დამზადებული. „გვიმში გროვდება წყალი, რომელიც წნევის ძალით „ფშტვირიდან“ (გვერდზე დატანებული მილი) მაგრად ხვდება ბორბლის ფრთას და შედარებით სწრაფად აბრუნებს წისქვილის ქვას“ (I. II, 267—255).

კოდის მსგავსად გვიმი თითქმის ვერტიკალურადაა დადგმული. კოდისა თუ გვიმის მილიდან იმ რაოდენობით გამოდის წყალი, რა რაოდენობითაც ჩადის, ისე რომ კოდი არ იცლება.

და ფ ა რ ე ბ უ ლ ი ლ ა რ ი წარმოადგენს ლარიდან კოდისაკენ გარდამავალ შუალედი საფეხურის ნიმუშს და ხშირად გვხვდება სუსტი ძალის „საწისქვილოების მქონე ადგილებში“ (1,77), იმისათვის, რომ წყალი ჩაგროვდეს და არ დაიღვაროს, მას ზევიდან აფარებენ. ჩაგროვილი, წვერში ჩაჭედილი წყალი მილის საშუალებით ძლიერად „გამოიტყორცნება“ გარეთ და ბორბალს აბრუნებს.

ლარი საღვარეში ლარის კარიდან არის შეყვანილი. თვითონ საღვარე, სადაც მოთავსებულია ბორბალი, დიდრონი ქვების მშრალი წყობით შენდება. ლარის შესასვლელი და კარი ღიაა. იატაკი გასასვლელისაკენ ოდნავ უნდა იყოს დაქანებული, რომ წყალი შეუფერხებლად გამოვარდეს გარეთ და კედლები და ძირი არ გამოჰჰამოს. იმის მიხედვით თუ რამდენი თვალი წისქვილი ბრუნავს შიგ, საღვარეში ამოყვანილია საღვარის შუა კედლები.

საღვარეში მოწყობილია ქვის მამოძრავებელი მექანიზმი ღერძი, რომელზედაც გამართულია ბორბალი (ტაბ. XIV, სურ. I). პატარა წისქვილებში ბორბალი და ბორბლის ტანი (მორგვი) ფრთებითურთ ზოგჯერ მთლიანი ხისაგან არის გაკეთებული (ხევის.). უმეტეს შემთხვევაში კი მორგვს ცალკე აკეთებენ და მეგრე მორგებენ ბორბალს. ბორბალი რაც მძიმეა, მით უკეთესია. იგი ერთხელ რომ გაბრუნდება, თავისთავადაც ტრიალებს, მსუბუქს კი სულ წყლის ძალა სჭირდება.

ბორბლის ფრთები მაგარი ხისაგან უნდა გაკეთდეს (მუხა, ბალამწარა და სხვ.). ფრთები სხვადასხვა ფორმისაა. იშვიათად გვხვდება სწორფრთიანი ბორბალი (ხევის.) ჩვეულებრივ, ფრთებს ისეთ ფორმაზე თლიან, რომ წყალი ზედ უქმად არ დაიკარგოს (ამოღრმავებული, ჯამივით მუცელი, ამოზურცილი ზურგი და ა. შ.). ბორბლის დიამეტრს წისქვილის ქვის დიამეტრს უფარდებენ. მისი სიმძლავრე ფრთების სიხშირეზედაცაა დამოკიდებული. გამზადებულ ბორბალს ღერძზე ააგებენ. ღერძის ის ადგილები, რომელიც წისქვილის გულში ბრუნავს, მრგვალია, თავი კი ვაკუუმული აქვს და თონში სოლად არის შესული. ღერძი ყოველთვის რკინისაა.

ბორბლის აუცილებელი ნაწილია ბორბლის კოჭი ანუ ფეხი [ასტმე (კახეთი), საკოჭური (თუშ.), საცორელა (რაჭ.), ნევისა (ჯავ.)]. კოჭი ქვის ან რკინისაა. კოჭი დაყრდნობილია ლითონის კიბორჩხალაზე (ლითონი, მძივი, წრიაპი, ომაინი, თვალის), დიდ წისქვილებში კოჭიცა და მისი დასაყრდენი კიბორჩხალიც, რაზედაც ტრიალებს ბორბლის კოჭი, მაგარი ფოლადისაგან კეთდება. საღვარეშივე გამართულია წისქვილის ამწე-დამწევი ბერკეტი, რომლის საშუალებით ხდება წისქვილის ამწე-დამწევა სასურველი სიწმინდის ფქვილის მისაღებად. ამასთან, სამაქნელის (ბერკეტის) გამრუდება გამოიწვევს მასზე დაყრდნობილი ბორბლის ფეხისა და მთლიანად ბორბლის გამრუდებას.

პორიზონტალურბორბლიანი წისქვილის გამართვის აღწერილი წესი საყოველთაოა როგორც მცირე, ისე დიდი ზომის წისქვილებისათვის.

პორიზონტალურბორბლიანი წისქვილისაგან ჩარხის წისქვილი სხვაობას ამჟღავნებს მამოძრავებელი მექანიზმის გამართვის მხრივ. თვითონ ქვების, საფქვეავის მიმწოდებელი მოწყობილობისა და ნაფქვეავის ჩასაგროვებელი სათავსის გამართვის წესი პორიზონტალური წისქვილების იდენტურია. ვერტიკალურბორბლიანი წისქვილი საქართველოში ჩარხის წისქვილის სახელითაა ცნობილი.

ჩარხის წისქვილები XIX და XX საუკუნეში მცირე რაოდენობით გვხვდება ძირითადად მტკვრის ხეობასა და კახეთის რაიონებში (თბილისი, ბორჯომი, დიღომი, მარტყოფი, თელავისა და სიღნაღის რაიონები, ქვემო ქართლი).

ჩარხის წისქვილებში ერთ ლერძზე ორი ჩარხი მაგრდება: 1. სველი, რომელიც შენობის გარეთაა მოწყობილი და წყალი ესხმის, 2. მშრალი, რომელიც კბილანებით ჩამჭდარია წისქვილის ლერძზე დამაგრებულ დოლის კბილანებში და მოძრაობაში მოჰყავს წისქვილი. მშრალი ჩარხი შენობაშია გამართული. ლერძი სქელი უნდა იყოს, ზოგიერთი მათგანის დიამეტრი ნახევარ არშინს აღწევს, სიგრძე კი საუენამდეა. ლერძის თავი ჩარხის ბოძებზე გადებულ ფარცხაზეა დაყრდნობილი. სველ ჩარხს აქვს მკლავები (ოთხ წყვილამდე ან მეტი), გარშემო სქელი ფიცრის ფერსოები უკეთდება. მკლავებზე გობებია გამართული, რომლებსაც ფიცრები აქვს შიგნიდან მჭიდროდ მიკრული, წყალი რომ არ გაუვიდეს. ღარიდან გამოვარდნილი წყალი ამ გობებში ჩადის. აივსება თუ არა გობი, სიმძიმე დაბლა დასწევს და ჩარხი დატრიალდება.

ჩარხის მკლავები მუხისა კეთდება, გობის ფიცრები კი რბილი ხისა (ლაფანი, ვერხვი), კარგად რომ გაიყლინთოს და წყალი არ გაუვიდეს. თითო გობში ორ ფუთამდე წყალი ჩადის.

სველი ჩარხის სიგანე 7 არშინამდეა, შიგნითა მშრალი ჩარხისა კი 4 არშინს აღწევს. ჩარხის სიდიდე წყლის რაოდენობაზეა დამოკიდებული, თუ წყალი ცოტაა და გობებს დროულად ვერ ავსებს, მცირე მოცულობის ჩარხს აყენებენ.

ჩარხის წისქვილი პორიზონტალურ ბორბლიან წისქვილზე უფრო ძლიერია. ღარის წისქვილში ბორბლის ერთხელ შემობრუნება წისქვილის ქვას ერთხელ შემობრუნებს, ჩარხის ერთხელ შემობრუნება კი ქვის ორჯერ ბრუნვას მაინც იწვევს.

წისქვილის ძეგლი

წისქვილისათვის გამოსადეგი ქვის საბადოები საქართველოში ბევრგან მოიპოვება. ამათგან საუკეთესოდ ითვლება მუხურა (იმერეთი) და სარკინეთი (ალგეთის ხეობა). ამ საყოველთაოდ ცნობილი საბადოების გარდა, სხვადასხვა კუთხეში არსებობდა სათანადო საწისქვილე ქვის საბადოები. მაგ., არაგვის ხეობაში — საკოხე, ქაისხევი, ეთვალისი; ხევში — კუქვა, დარიალი, იმერეთში — უონეთი, მოლითი, ქვაკოდალა და სხვ. მუხურისა და სარკინეთის საბადოებიდან მარაგდებოდა არა მარტო ადგილობრივი მოსახლეობა, არამედ იცა გაჰქონდათ საქართველოს სხვადასხვა კუთხეების მცხოვრებლებსაც. „მუხურის ქვების მთავარი გასასაღებელი ბაზარი ძველად ჭიათურასა, ჩხარსა და მუჯირეთში ყოფილა“. „ამ ბაზრებში, ხშირად თვით მუხურშიც წისქვილის ქვების შესაძენად მოდიოდნენ საქართველოს ყოველი კუთხიდან (კახეთი, ქართლი

სამეგრელო, აჭარა, აფხაზეთი), რომელთა ცენტრებშიც (თელავი, აწყური, ახ-მეტა, გორი, თბილისი, ქუთაისი, ბათუმი, ვაგრა, გუდაუთი, სოხუმი, ზუგდი-დი, წყალტუბო, აბაშა, სენაკი, ფოთი) გარკვეული პუნქტები არსებობდა, სადაც მუხურის წისქვილების შესყიდვა შეიძლებოდა“ (I, 7, 8).

საბადოში ქვებს კრიდნენ მჭრელ-მკაფავი ხელოსნები, თვითონ ქვას კი წისქვილის გამთლეი ოსტატები ამუშავებდნენ. ქვებს აწყვილებდნენ დე-დალ და მამალ ანუ ქვედა და ზედა ქვებად. ზედა ქვას მაგარი „კბი-ლი“ უნდა ჰქონოდა, დედალს კი შედარებით რბილი. ქვებს პირველ რიგში მოსაფქვავ პირებს გაუთლიდნენ და ერთმანეთზე მოარგებდნენ. ზედა ქვას შუა გულში სარქეს ანუ სათოხეს ამოუჭრიდნენ, რომელშიაც უნდა ჩაჯდეს წისქვილის მამოძრავებელი მექანიზმი — თოხი ანუ არქი. და ყელს გაუყეთებ-დნენ. ზედა ქვის მოსაფქვავი პირი ცენტრში მაღალი უნდა ყოფილიყო, კიდე-ებისაკენ კი დადაბლებული. ქვედა ქვას კი, პირიქით, გულს ღრმად ამოუჭრი-დნენ, ნაპირებისაკენ მაღლა დაიჭერდნენ. ამგვარად დამუშავებული ქვები მარცვალს კარგად შლიდა და არც იხვევდა.

დიდ წისქვილებში, სადაც დოლაბი ბრუნავს, ზედა ქვებს გვერდებზე შეჭრილი აქვს ჭახრაკის პირის მოსაკიდებელი ქვის გადმოსადებად. ქვედა ქვას კი მოსაფქვავი პირის კიდეში ფქვილის გადმოსასვლელ ნაპირებს შე-პკრიდნენ. წისქვილის ქვები სხვადასხვა ზომისა ითლებოდა — დიდი დოლაბი წისქვილები 150 სმ დიამეტრამდე აღწევს, რომლის სისქე დაახლოებით 35 სმ-ია. პატარა წისქვილები კი სისქით 10—12, ხოლო დიამეტრით 60 სმ-ია. წისქვილის ქვების ზომას გადამწყვეტი მნიშვნელობა ჰქონდა წისქვილის გა-მართვისათვის; ქვა და ბორბალი ერთნაირი სიგანისა უნდა დაეჭირათ.

წისქვილის ქვები საბადოდან ურმებით გადმოჰქონდათ. მთიან რაიონებში კი, სადაც საურმე გზები არ იყო, ცხენით ეზიდებოდნენ. ზოგიერთ რაიონში ქვების გადასატანად საგანგებო კეხები ჰქონდათ (თუშ.). ასეთ კეხს წინა და უკანა ტახტებზე ზემოდან დამაგრებული ჰქონდა ფიცარი, რომლის შუაში მცირე ზომის პალო იყო ამოტარებული. ამ ფიცარზე ჩამოდებდნენ წისქვი-ლის ქვას ისე, რომ მას პალო გულში მოჰქცეოდა და თოკებით დამაგრებლ-ნენ (ტაბ. XIV, I).

წისქვილის სახლი

წისქვილის სახლი, ე. ი. ნაგებობა, რომელშიაც წისქვილია გამარ-თული, სხვადასხვა სახისაა როგორც სამშენებლო მასალის, ისე გადახურ-ვის პრინციპის მიხედვით. აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთში ვაგრცელე-ბულია ორი სახის საწისქვილე ნაგებობა: ბანური და საბძლური. ბანური წის-ქვილ-სახლი ძირითადად ხევსურეთსა, ხევსა და მთიულეთ-გუდამაყარშია და-დასტურებული, საბძლური კი ფშავისათვისაა დამახასიათებელი. საშენ მასა-ლად ბანურისათვის ქვა არის გამოყენებული, საბძლური კი შეიძლება ხისა-განაც იყოს აგებული.

აღმოსავლეთ საქართველოს ბარის წყალ-წისქვილები უმთავრესად ქვით არის ზაგები, ორფერდად გადახურულა წალმით, ჩალით, კრამიტით ან თუნუქით. იშვიათად დასტურდება ციხის წისქვილები, რომელთაც საბრძოლო დანიშნულე-ბაც ჰქონიათ. ასეთი წისქვილები ციხის მსგავსი, სათოფურებიანი შენობებია, მათი გაჩენა ძირითადად ლეკიანობის პერიოდს მიეწერება (ტაბ. XIV, 2).

დასავლეთ საქართველოში ძირითადად ხისგან ნაგები, ცალფერდა და ორფერდად გადახურული წისქვილის სახლებია (ტაბ. XIV, 3).

ქვით ნაგები წისკვილების პირველი სართული საღვარე მშრალად არის ნაგები, მეორე სართული კი შემაკავშირებელი ხსნარით. წისკვილის სახლის სიდიდე დამოკიდებული იყო იმაზე, თუ რა მოცულობის წისკვილი ბრუნავდა ან რამდენი თვალი. დიდ წისკვილებს, სადაც მუდმივად საჭირო იყო მეწისკვილე, მიდგმული ან თავზე დაშენებული ჰქონდა ოთახი მეწისკვილის დასაძინებლად.

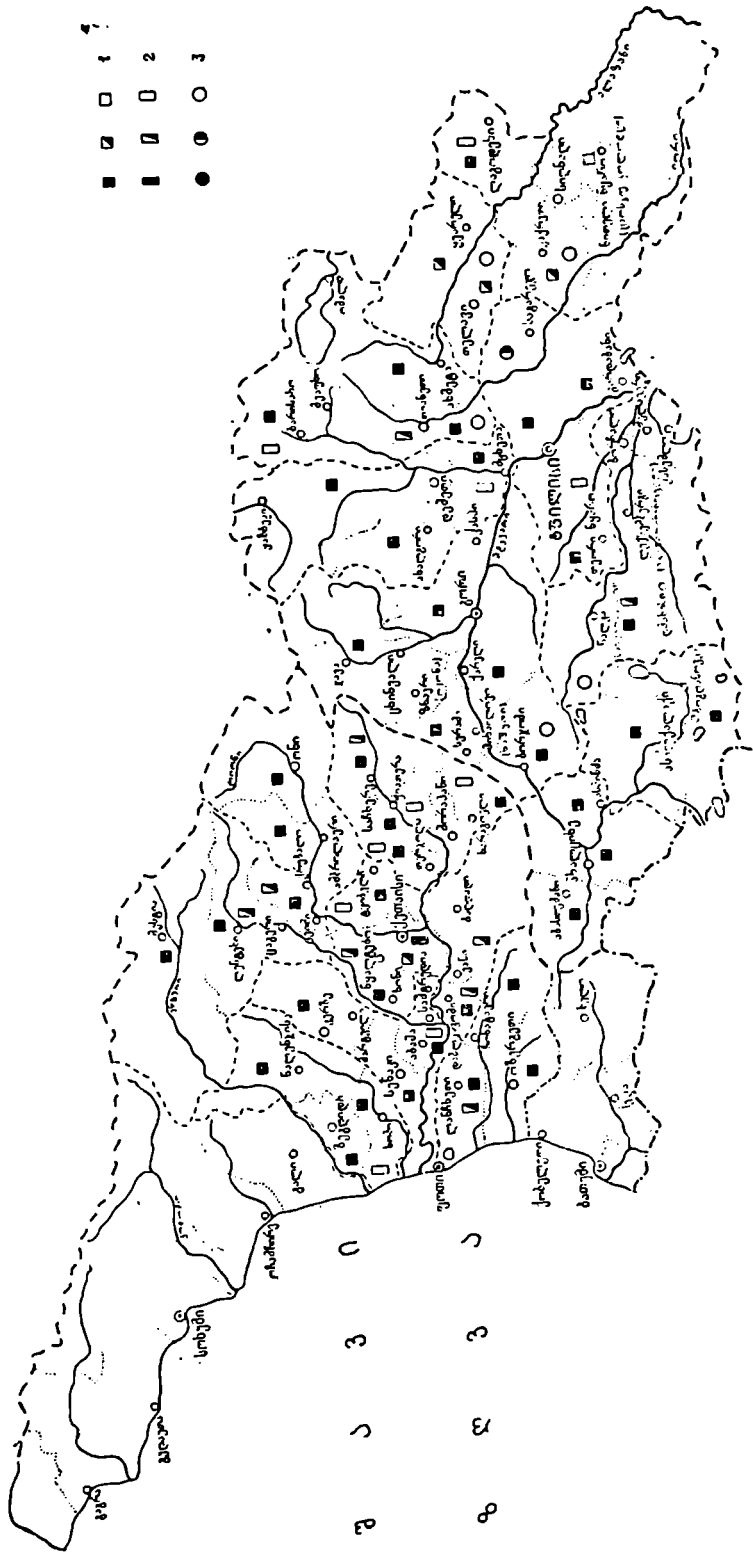
წისკვილით სარგებლობის წესები

საქართველოს ყოველ კუთხეში, სადაც სათანადო წყლის ენერჯის მოპოვება შეუძლებოდა, წისკვილები დიდი რაოდენობით გვხვდება. მდინარისაგან გამოყვანილ სარუეზე, ღელეებზე გამართული იყო ცალკეული კომლებისა და საზიარო წისკვილები, ისე, რომ ერთი წისკვილისაგან გამოსული წყალი მეორის სარუე ყოფილიყო. გასულ საუკუნეში წისკვილების განსაკუთრებულ სიმრავლეზე მიუთითებენ ჭავახეთში. „არცერთ მაზრაში არ არის იმდენი წისკვილი და ისე კარგი, როგორც ჭავახეთშია. მთელ ამ მაზრაში სამასზე მეტი წისკვილია. ეს სიმრავლე წყლის სიუხვეს მიეწერებაო — აღნიშნავს ცნობის ავტორი (III). წისკვილების დიდ რაოდენობაზე მიუთითებენ რაჭაში. პატარა წისკვილები აქ სამოსახლოში თითქმის ყოველ მოსახლეს ჰქონია, დიდი წისკვილები კი იშვიათად ყოფილა (IV, 20). ასეთივე მდგომარეობა ჩანს სვანეთშიც. მაგრამ იყო ადგილები, სადაც წისკვილისათვის საჭირო წყლის ნაკლებობის გამო შორეულ ადგილებში უხდებოდათ სიარული დასაფქვავად. ქიზიყში, მაგალითად, წისკვილები გამართული იყო მხოლოდ ანაგის ხეჯა და მდ. მედიქზე. გარდა ამისა, ერთი წისკვილი ჭუმბათს, ხოლო ორი ყარაღაჯს ყოფილა (20—30-ანი წლ.), ისიც კოდინი ბუჭულა წისკვილები, რომლებზედაც გაჭირვებულები და „ქვრივოხრები“ ფქვავდნენ. „ხარიან“ ხალხს „ოჯახიშვილებს“ იორზე და ალაზანზე მიჰქონდათ ხორბალი დასაფქვავად. წისკვილის ჯერს ზოგჯერ ერთ თვემდე ელოდებოდნენ.

გასულ და ჩვენი საუკუნის ოცდაათიან წლებამდე წისკვილები ცალკეულ ოჯახებს საკუთარი ჰქონდათ, მაგრამ ხშირად რამდენიმე კომლი ერთიანდებოდა და საზიარო წისკვილს აგებდნენ. ეს კომლები ძირითადად ერთი კერიდან გაყრილები იყვნენ, ან ამ გაერთიანებას ტერიტორიულ-მეზობლური პრინციპი განსაზღვრავდა. შეამხანაგებული ოჯახები წისკვილის ჯერს ინაწილებდნენ. კახეთში, სადაც დიდი ოჯახები იყო, 60 კაცამდე აღწევდა მოჯერეთა რიცხვი. წისკვილი იჯარით იცემოდა. მეწისკვილე შეიძლება მოჯერეც უოფილიყო და ამავე დროს მეწისკვილეც. მოჯერეები თვეში ჩაიღებდნენ დღეების წილს და გადასახადიც წილადობაზე მოუდიოდათ. ქვემო რაჭაში შეამხანაგებით როცა აგებდნენ წისკვილს, ვინ რამდენ თანხასაც დადებდა, წილიც იმის მიხედვით ერგებოდა. ქვ. სვანეთში ვისაც წისკვილი არ ჰქონდა, მას წილით ქიზაობდა და რვა კილო მარცვალს იხდიდა სულზე.

საქართველოს ყველა კუთხეში და განსაკუთრებით მის მთიანეთში, სადაც მკაცრი ზამთარი იცის, საზამთრო მარაგი შემოდგომას იფქვებოდა. სვანეთში, მაგალითად, საზამთრო მარაგის დაფქვა „წიფობის თვიდან გიორგობის თვემდე“ გრძელდებოდა. ჯერ დაიფქვებოდა პური და ქერი, შემდეგ სიმინდი. იანვრიდან თებერვლის ბოლომდე აქ წისკვილები საერთოდ გაუქმებული იყო.

საქართველოს მალაშმთიან რაიონებში, სადაც პატარა ბუჭულა წისკვილებია, რომელიც დღე-ღამეში ორ-სამ ფუთ ხორბალს ფქვავს და რომლებიც 9. ატლასი. მემონდერება

რუკა № 21. წყლის წისკვილის ტიპი (XIX ს. II ნახ.)

1. ღარის (პარიზონტალურბორბლიანი), 2. კოდის (პარიზონტალურბორბლიანი), 3. ჩახის (ვერტიკალურბორბლიანი)

უმთავრესად უმეტვალყუროდ მუშაობენ, თვითონ საფქვა-ის პატრონები ფქვა-ვენ. მეწისქვილის დაქირავება არ იცოდნენ. მეწისქვილის გარეშე ფქვაედ-ნენ ბარშიც საკუთარ პატარა წისქვილებში, მაგრამ დიდ წისქვილებში, სა-დაც წისქვილის უმეტვალყურედ დატოვება არ შეიძლება, მეწისქვილეს ქი-რაობდნენ. წისქვილები, რომლებიც ბარის რაიონებში შემოსავლის მიზნით ფეოდალთა და ვაჭართა მიერ იყო აგებული, მეწისქვილის გარეშე არ მუ-შაობდა. აღმოსავლელ საქართველოს მთიელები, რომელთაც დაფქვაზე და-წესებული არ ჰქონდათ გამოსაღები, ბარის წისქვილებს მი ნ დ ის წ ის ქ ვ ი-ლებს ეძახოდნენ. ბარში, სადაც მეწისქვილე დაფქვის პროცესს უძღვებოდა, დაწესებული იყო გარკვეული გადასახადი. მეწისქვილის ერთ მთავარ დანი-შნულებას მესაფქვავისაგან მინდის აღება შეადგენდა. მასვე ევალებოდა ქვე-ბის მოკოდვა, არხის გაწმენდა და სხვა წვრილმანი საქმეები. მეწისქვილეს გარკვეული ანაზღაურება ჰქონდა წისქვილის პატრონისა და მოჭერებისა-გან. იჯარას იგი არ იხდიდა, ეძლეოდა შემოსავლის (მინდის) მესამედი. სა-ქართველოს ცალკეულ კუთხეებში მინდისათვის სხვადასხვა საწყაო ჰურჯე-ლი იყო დაწესებული, რომლითაც მეწისქვილეები მინდის გარკვეულ რაო-დენობას იღებდნენ. მაგალითად, ქიზიყში სხვადასხვა მინდი უნდა გადაეხადათ სხვადასხვა მარცვლეულზე; ხორბალზე 15 წილი დამფქვავისა იყო, მეთექვ-სმეტედი კი მეწისქვილეს ეკუთვნოდა. სიმინდსა, ქერსა და ფეტვზე კი მერ-ვედს იღებდა. იმერეთში მეწისქვილეს ეძლეოდა მეხუთედი — ფოხალზე 1 ჯა-მი, რაჭაში ბათმანზე 1 გარეანქა, სამეგრელოსა და ლეჩხუმში ერთ ქილაზე (ფუთიანი ხის საწყაო) 1 კაყი, მესხეთ-ჯავახეთში კოდიდან ერთი მეოცედი და ა. შ. მინდს სამინდე ჰურჯელში ყრიდნენ, რასაც შემდეგ წისქვილის პატ-რონები და მეწისქვილე ინაწილებდნენ. სვანეთში ზატხულის პერიოდში, როცა საფქვავე ცოტა რაოდენობით იფქვებოდა, მინდს არ იხდიან. ზამთრის მარაგის დაფქვის დროს კი წისქვილის პატრონი ფუთზე 1 ფოხალს იღებდა.

წისქვილების რიცხვი საქართველოს ცალკეულ რაიონებში XX საუკუ-ნის ოცდაათიანი წლებისათვის შემცირდა, რაც გამოიწვია ბარის რაიონებში წისქვილთა ელექტროენერგიაზე გადასვლამ (რუკა 21). ამასთან, ფქვილის ადგილზე შეზიდვამ შეამცირა და ზოგან სავსებით ამოაგდო ხვნა-თესვა გლე-ხის მეურნეობიდან. წყლის წისქვილების სიმცირე დასავლეთ საქართველოს ზო-გიერთ დაბლობ რაიონში, სადაც სიმინდის კულტურა იყო გაბატონებული, გამოწვეული იყო ხელწისქვილების არსებობით, რაზედაც ოჯახი სიმინდის საჭირო რაოდენობას სახელდახელოდ ფქვაავდა*.

* სტატია ძირითადად დაწერილია ს. ბელუქიძის ნაშრომის მიხედვით: „წყლით მბრუნავი წისქვილები არაგვის ხეობაში“. გარდა ამისა, გამოყენებულია:

შინამრეწველობისა და წვრილხელოსნური წარმოების მასალები, მერწყველეობა და მე-წისქვილეობა, შეკრებილი 1935 წ. ივ. ჯავახიშვილის თაოსნობით.

ჯ. რუხაძის სოფელ აყურაში შეკრებილი მასალები, 1961.

მისივე იმერეთსა და გურიაში შეკრებილი სავსე ეთნოგრაფიული მასალები.

ლ. ბერიაშვილის მესხეთ-ჯავახეთში შეკრებილი ეთნოგრაფიული მასალა.

ნ. აბესაძის 1975 წ. კახეთში შეკრებილი ეთნოგრაფიული მასალა.

გ. კობალეიშვილის მესხეთში შეკრებილი ეთნოგრაფიული მასალები.

გ. ზედგინიძის მასალები — „წისქვილი და მისი ნაწილები“ (მესხეთის მხარეთმცოდ-ნეობის მუზეუმის ფონდები).

თ. თჩიანურიის მიერ მეწისქვილეებზე შეკრებილი მასალები ფშავ-ხევსურეთში, ქვემო და შიდა ქართლში 1975—1981 წწ.,

გ. ჯალაბაძის მიერ თუშეთში შეკრებილი ეთნოგრაფიული მასალები, 1966.

1. ს. ბედუქიძე, წყლოთ მბრუნავი წისქვილები არაგვის ხეობაში, თბ., 1961.
- II. გ. ჩიტაია, ლეჩხუმის ექსპედიციის მოკლე ანგარიში, საქ. სახ. მუზეუმის მოამბე, XII, 1944.
- III. ილ. ალხაზიშვილი, ჯავახეთი, ივერია, 1893, № 233.
- IV. Рача, СМОМПК, т. XIII, 1892, с. 20.
- V. Сванегия, Зап. Кавк. Общ. сельского хозяйства, 1868.

მარცვლეთულის საწყაოები

ქართველ ხალხს ძველთაგანვე ჰქონდა შემუშავებული ზომა-წონის გარკვეული სისტემა. ამ სისტემაში შემავალი მკვრივი მასალისა და მარცვლეთულისათვის განკუთვნილ საზომს საწონი, თხევადი მასის საზომს საწყაო, ხოლო სივრცის საზომ ერთეულს კი გასაზომი ეწოდებოდა. ეს უკანასკნელი კი სამივე დარგის ერთეულების აღსანიშნავ საზოგადო ტერმინად იხმარებოდა. ამავე დროს სითხისა და მარცვლეთულის საზომს ერთი სახელი საწყაო ეწოდებოდა (I, 61).

წერილობითი წყაროები და ეთნოგრაფიული მასალები მოწმობს, რომ საქართველოს შედარებით მცირე ტერიტორია საზომების მრავალრიცხოვნებითა და მრავალფეროვნებით ხასიათდებოდა. გარდა საყოველთაოდ გავრცელებული და მიღებული საზომებისა, როგორცაა ლიტრა, კოკა, კოდი და სხვ., ცალკეულ კუთხეებში გამოიყენებოდა მხოლოდ ამ მხარისათვის დამახასიათებელი საზომები: გორო — ლეჩხუმში, გვერდი, გუდა სამეგრელოში და სხვ. ამ საზომთა უდიდესი ნაწილი აღმოცენდა ადგილობრივ ნიადაგზე და დაკავშირებული იყო ქართველი ხალხის მატერიალურ ყოფასთან (II, 5). საწონ-საზომთა სიმრავლე და მათი ლოკალური ვარიანტები ფეოდალურ დაქსაქსულობის პირობებში არ იძლეოდა საქართველოში საწყაოთა უნიფიკაციის შესაძლებლობას (II, 79).

საწყაოთა ასეთი მრავალფეროვნების შემთხვევაში საქართველოს ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ ატლასში მათი ასახვის მიზნით შეირჩა ლიტრის წონით ოდენობაზე დამყარებული საწყაოთა აღრიცხვის პრინციპი, როგორც ქართული წონითი სისტემისათვის მაინც ყველაზე ტიპური და უნიფიცირებული. ამ პრინციპის საფუძველზე აღმოსავლეთ საქართველოს საწყაოები წარმოსდგა ასეთი თანმიმდევრობით: ლიტრა, ჩანახი, პინა, ორიანი, სამიანი, ფოხალი, კოდი, ხოლო დასავლეთ საქართველოს კი ასეთი თანმიმდევრობით: კოთხო, ბათმანი, ქილა, გორო, კვიდოლი (III, 3, 10).

აღმოსავლეთ საქართველოს ეთნოგრაფიულ სინამდვილეში დამოწმებულია მარცვლეთული კულტურების ხის შემდეგი საწყაო ჭურჭელი: ლიტრა, პინა, ჩანახი, ორიანი, სამიანი, ფოხალი, ჩხუტი, გვერდი, ნასამალი, რუბი, კოდი და სხვა (IV, 287), რომელთა ძირითად საზომ ერთეულს ლიტრა წარმოადგენდა, ეს საწყაოები სხვადასხვა ადგილას განსხვავებული იყო სიდიდის მიხედვით. განსხვავებული იყო თვით ლიტრის ოდენობა აღმოსავლეთ საქართველოს სხვადასხვა კუთხეში.

აღმოსავლეთ საქართველოს საწყაოები შემდეგი წონითი ოდენობისაა. თბილისისა და მცხეთის რაიონებში ლიტრა 10 გირვანქას, ხოლო კოდი 10 ლიტრას (40 კგ.) შეადგენდა; თელავის რაიონში ლიტრა 12½ გირვანქას უდ-

რიდა, კოდი 10 ლიტრას, 52 კგ.-ს. ამასთანავე თბილისის, მცხეთისა და თელავის რაიონებში საწყაოდ მიღებული ყოფილა აგრეთვე ფოხალი, რომელიც 5 ლიტრას იტევდა და ნახევარ კოდს უდრიდა.

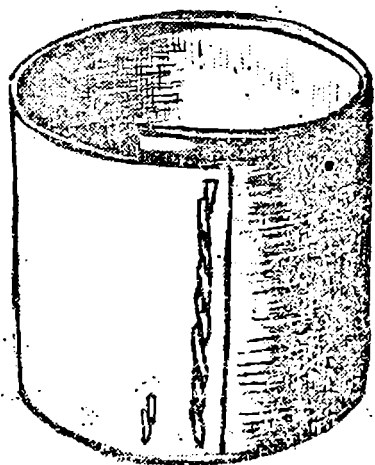
საყურადღებოა, რომ წილკანში და მის მეზობელ სოფლებში საწყაოდ დამოწმებულია სამიანი, რომელშიც სამი ლიტრა ჩადის; აქაური კოდი სამ ფუტს (48 კგ.) უდრის. მასში ოთხი სამიანი ($4 \times 12 = 48$ კგ.) ჩადის. გორის, კასპის, ცხინვალის რაიონებში საწყაოდ გავრცელებულია ჩანახი, რომელშიც ჩვეულებრივად ორი ლიტრა (8 კგ) ჩადის. აქაური კოდი ოთხფუტიანია (64 კგ), კოდში ანგარიშობენ 8 ჩანახს ანუ 16 ლიტრას (8 კგ. $\times 8 = 64$ კგ).

დუშეთის რაიონში გავრცელებულია საწყაო პინა, ანუ ორიანი. პინაში ჩადის ორი ლიტრა (8 კგ.). ექვსი პინა ერთი კოდია ($6 \times 8 = 48$ კგ.).

ფშავეში გავრცელებულია კოდი და ლიტრა. აქაური კოდი ათლიტრიანია, ხოლო ლიტრაში 12 გირვანქაა (4, 800 გრ.). თუშეთში მარცვლეულის საწყაოდ იხმარება კოდი, რომელიც 10 ლიტრას უდრის. ამაზე მცირე საწყაოა კაბიწი ანუ ლიტრა. აქაური ლიტრა 12 გირვანქას (4, 800 გრ) უდრის. ასევე ხევსურეთში საწყაოდ გავრცელებულია კოდი და ლიტრა. ხევსურული კოდი 12 ლიტრიანია. ერთი ლიტრა ანუ ნასამალი, როგორც მას არხოტში უწოდებენ, 10 გირვანქას უდრის (4 კგ.). სამხრეთ საქართველოს ეთნოგრაფიულ სინამდვილეში მარცვლეულის საწყაოდ დადასტურებულია რუბი, კოდი და სომორი. კოდის მეოთხედს რუბი ეწოდება. რუბში 10 გირვანქა ჩადის და 4 კგ. იწონის. აქაური კოდი ერთი ფუტია, სომორში — 16 ფუტია. ამგვარად 16 კოდი ერთ სომორს უდრის (IV, 288). სომორი უფრო საანგარიშო ერთეული უნდა იყოს, ვიდრე დამოუკიდებელი საწყაო.

შინამრეწველობის (1935—37 წწ.) მასალებით ქართლის ლიტრა 10 გირვანქას (4 კგ), ხოლო კახეთის ლიტრა 13 გირვანქას (5, 200 გრ) შეადგენდა.

როგორც ვხედავთ, ყველა ამ საწყაოს ძირითად საანგარიშო ერთეულად აღებულია ლიტრა, რომლის (სურ. 9) წონითი ოდენობა ადგილის მიხედვით

სურ. 9. ლიტრა (ბორჯომის ხეობა).

სხვადასხვაა. საერთოდ ხმარებაში იყო უმთავრესად 10 გირვანქიანი ლიტრა, რომელშიც წონით 4 კგ მარცვლეული ჩადიოდა. ამის მიხედვით იანგარიშე-

ზოდა საწყაოები — ჩანახი, პინა, ფოხალი და კოდი. მაგრამ ლიტ-
რობით მარცვლელის აწყვის დროს ანგარიში ეწეოდა თვით პურელ კულ-
ტურებსაც. ვინაიდან ლიტრა მოცულობის საზომია, ამ შემთხვევაში განმსა-
ზღვრელია ლიტრაში მოთავსებული მასის კუთრი წონა. ამდენად, სხვადასხვა
წონა აქვს ერთ ლიტრა ხორბალს, ქერსა და სიმინდს. მაგ., თელავის რაიონ-
ში ლიტრა ქერი, მთხრობელთა ანგარიშით, 10 გირვანქას შეადგენდა, ხორ-
ბალი — 12 $\frac{1}{2}$ გირვანქას, ხოლო სიმინდი 13, 13 $\frac{1}{2}$ გირვანქას. ამავე დროს
ყურადღებას იქცევდა ისიც, თუ დარწყვის დროს ერთიდაიგივე ლიტრა რო-
გორ იყო გაესებული — „თავშებმული იყო ლიტრა, თუ პირგადასმული (სი-
ლაზე საესე ლიტრა)“. თავშებმული იმას ნიშნავს, რომ ლიტრაში იმდენი მარ-
ცვალი ყრია, რამდენსაც იგი დაიტევს, თავს შეიდგამს, ხოლო პირზე საესე ლიტ-
რა ნაპირზეა გადასწორებული (VI, 70). ამდენად, საწყაოს აწყვის ეს ორი სა-
ხეობა სხვადასხვა წონით ოდენობას შეესაბამება; პირველი მეტია წონით მეო-
რეზე (VI, 71).

ცნობილი და დადგენილია ლიტრის სიდიდეც საუკუნეთა მანძილზე. ქარ-
თულ წყაროებში ტერმინი ლ ი ტ რ ა საზომად პირველად XI ს. აღიშის ოთხ-
თავეში (იოანე 19^ა, 12^ბ) ჩანს. საქართველოში ხმარებული თავდაპირველი ბი-
ზანტიური ლიტრა 397, 45 გ. შეადგენდა (II, 49), ხოლო XVIII ს. ის უკვე 3,4
კგ-მდე იყო გაზრდილი (II, 58).

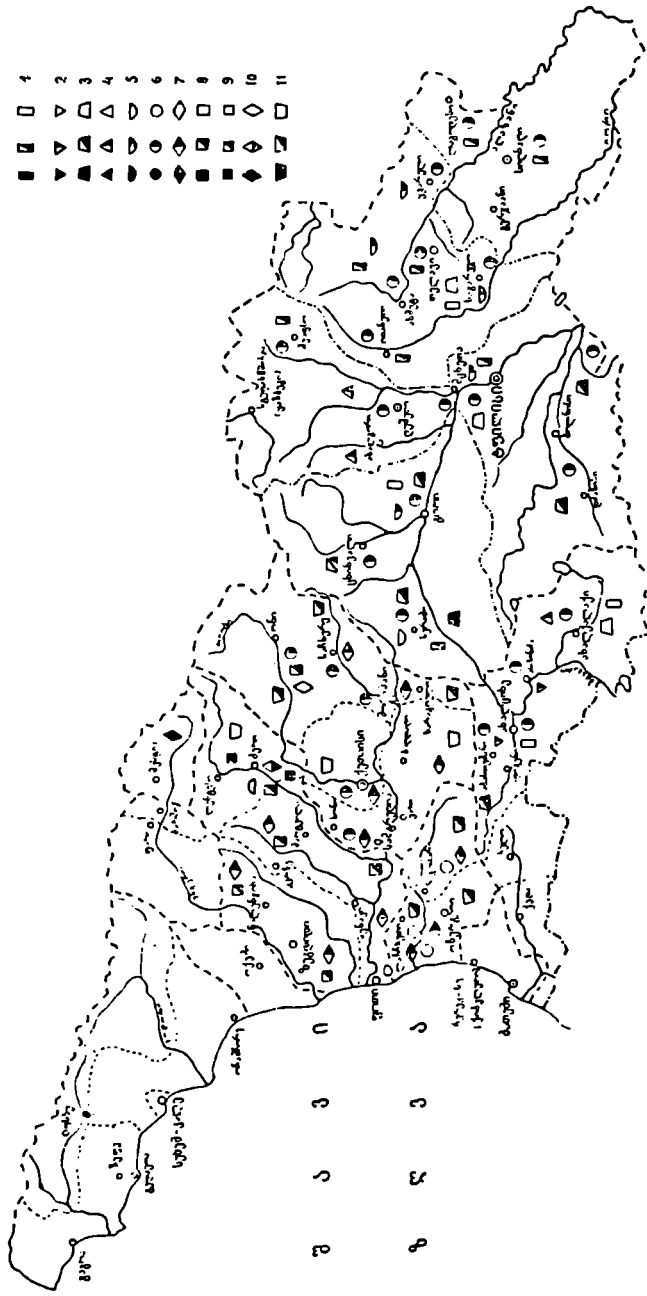
XIX—XX ს მანძილზე ლატრა მეტ-ნაკლებად იზრდება, მაგრამ მისი წო-
ნითი ოდენობის ზედა საზღვარი მაინც იშვიათად აღემატება 4—5-კგ. ს, ეს პე-
რიოდი ჩვენთვის განსაკუთრებულ საინტერესოა, რადგან ის ატლასისათვის გან-
კუთვნილ ქრონოლოგიურ ჩარჩოს მოიცავს. ამ მხრივ ჩვენ მოგვეპოვება სარ-
წმუნო დათარიღებული სტატისტიკური მასალა კავკასიის კალენდრის მონაცე-
მების სახით საქართველოს ისტორიულ-ეთნოგრაფიული ატლასის სამივე პე-
რიოდისათვის (XIX ს. I ნახევარი, XIX ს. II ნახევარი და XX ს. 30-იანი წლე-
ბი) (რუკა 22, 23, 24).

ამ ცხრილების მიხედვით ლიტრა კავკასიის კალენდრის 1846, 1847, 1852
წლების ცნობებით თბილისის, გორის, თელავის, სიღნაღის, ბორჩალოს მაზ-
რებში შეადგენდა 9 რუსულ გირვანქას, ე. ი. (409, 5 X 9) დაახლოებით 3,7
კგ-ს.

XIX ს. II ნახევრისათვის (კავკასიის კალენდარი 1869, 1880, 1888, 1895
წლების) ლიტრა თბილისისა და ბორჩალოს მაზრებში შეადგენდა 9 რუსულ
გირვანქას (3,7 კგ-ს), სიღნაღის მაზრაში — 7 რუსულ გირვანქას, 88 რუსულ
მისხალს და 72 რუსულ დოლიას (დაახლ. 3,5 კგ-ს), თელავის მაზრაში 11—12
რუსულ გირვანქას (დაახლ. 4—5 კგ-ს), თიანეთის მაზრაში — 12 რუსულ გირ-
ვანქას (დაახლ. 5 კგ-ს), დუშეთის მაზრაში — 8 რუსულ გირვანქას (დაახლ. 3,2
კგ-ს) (ტაბ XV, 3).

XX ს. I ნახევრისათვის (კავკასიის კალენდარი, 1904, 1905, 1913—1914 წწ.)
ლიტრა თბილისის მაზრაში შეადგენდა 9 გირვანქას, თელავისა და თიანეთის მაზ-
რებში — 12 გირვანქას, დუშეთის მაზრაში 8 გირვანქას, სიღნაღის მაზრაში —
13 გირვანქას.

ზემოაღნიშნული ცნობების საფუძველზე შეიძლება დავასკვნათ, რომ აღმო-
სავლეთ საქართველოში ლიტრა საშუალოდ 10 გირვანქას შეიცავდა. მთხრო-
ბელთა ცნობით, უმთავრესად ხმარებაში იყო 20 სტილის (VII, 61, 99, 285,
29) შემცველი ლიტრა. სტილში 4 კვერცხის წონას ანგარიშობდნენ, 20 სტილის
შემცველი ლიტრა კი დაახლოებით 80 კვერცხის წონას შეესაბამებოდა, თუ კი

რუკა № 22. მაცველეთურს საფასოთა სხეში (XIX ს. I ნახ.)

1. ლორთკა, 2. რეუბი, 3. ჩანახი, 4. პინა, 5. ფოხალა/ზაიშანი, 6. კოდი, 7. კოთხო, 8. ქილა, 9. გორო, 10. კელოლი, 11. ბაიშანი. I. იმერეთის სამეფო: 1. ვაკის სასარდლო, 2. ოკრიბის სასარდლო, 3. ზემო მხრის სასარდლო, II აფხაზეთის სამეფო: 1. ზღვისპარა ჭიქეთი, 2. აფხაზეთი, 3. ბზივის აფხაზეთი, 4. გემბი, 5. დაღ-მუბედი, 6. აბაქო; III სამეურავანო, IV ოდიშის სამთავრო; 1. ზუგდიდის სასარდლო, 2. სენაკის სასარდლო, 3. ლეჩხუმ-ლეჩხუბის სასარდლო, V. გურიის სამთავრო: 1. ოზურგეთის სასარდლო, 2. ნავთობის სასარდლო, VI სვადლქელიანო სვანეთი, VII სვანეთი, VIII ჩილდირის კოლაიეთი, მზრეგი: 1. ლორეს, 2. გორის, 3. დუმქეთი, 4. თელავის, 5. სიღნაღის

კვერცხი საშუალოდ 50 გ. აიწონიდა. მაშასადამე, 20 სტილის შემცველი ლიტრის წონითი ოდენობა მარცვლეულისათვის 4 კგ-ით განისაზღვრებოდა.

ლიტრის წონითი ოდენობის დადგენის შედეგად კოდისა და ფოხლის ტევადობის განსაზღვრაც ადვილდება, ვინაიდან ლიტრა ქართულ წონით სისტემაში ძირითად ერთეულს შეადგენდა.

ტერმინი ჩ ა ნ ა ხ ი თურქულია და აღნიშნავს კურქელს, კალათს. მაგრამ საზომი ქართულ ნიადაგზეა შექმნილი (II, 89). თავდაპირველად ჩანახი იხსენიება XVI ს. მეორე ნახევარში. ფართოდ გავრცელებული ჩანს ეს საწყაო ქართლში მხოლოდ XVIII ს.-ში (II, 123).

ჩანახის განსაზღვრის რეალური შესაძლებლობა XIX ს.-მდე არა გვაქვს. XIX—XX სს. მასალებით ქართლში ორგვარი ჩანახი ყოფილა გავრცელებული: დიდი — 8 კგ-იანი, გორის მაზრაში კი პატარა — 9—10 გირვანქიანი, საშუალოდ 4 კგ-იანი—თბილისის მაზრაში. ეს უკანასკნელია ე. წ. ჩ ა ნ ა ხ ი-ლ ი ტ რ ა, რომელიც კოდის 1/8-ს შეადგენდა. ჩანახის გავრცელების არეალი შიდა ქარტლზე მოდის — თბილისი, წილკანი, გორი, ხაშური, ცხინვალი.

ტერმინი პ ი ნ ა, ივ. ჯავახიშვილის აზრით, ბერძნულია და აღნიშნავს თეფუს (I, 80). ასევე ფიქრობს ს. კაკაბაძეც (VIII, 77). მაგრამ, როგორც საზომი, პინა მხოლოდ საქართველოში გვხვდება (II, 109).

პინა (ტაბ XV, 4) მარცვლეულის საწყაოდ ჩანს XVI ს. II ნახევრიდან ჯერ იმერეთში, მერე კი XVII ს.-დან ქართლშიც. XVIII ს. II ნახევარში პინა აღმოსავლეთ საქართველოში ორ ლიტრას, ე. ი. 6,8 კგ. შეადგენდა (II, 109). XIX ს. I ნახევარში, დუშეთის მაზრაში, პინა ასევე 2 ლიტრიანი საწყაო იყო. აქ პინას ორიანს უწოდებენ. XIX ს. II ნახევარშიც (კავკასიის კალენდარი 1869, 1870) დუშეთის მაზრაში პინა 2 ლიტრის ტევადობისაა.

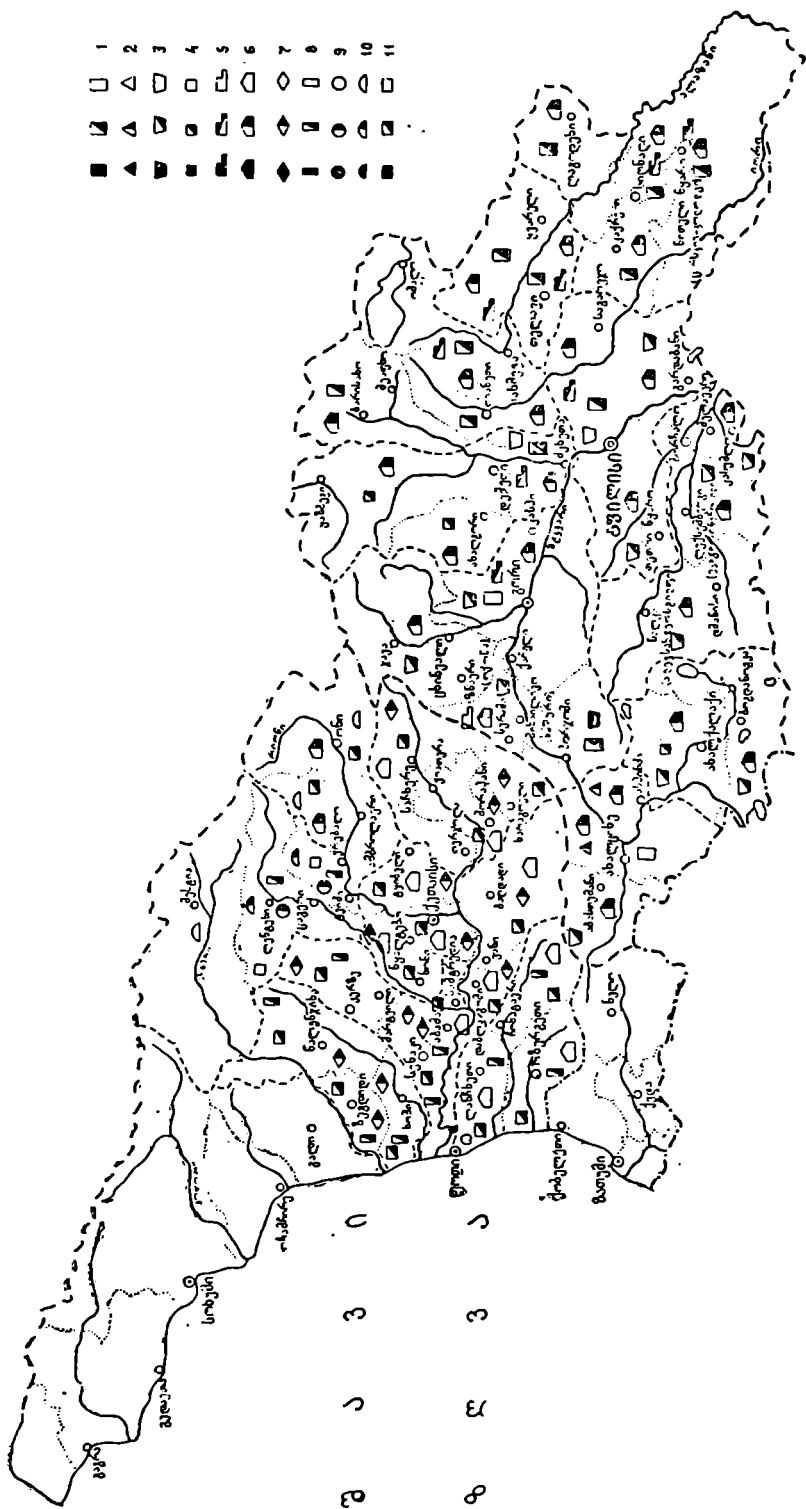
საწყაო ფ ო ხ ა ლ ს გავრცელების ფართო არეალი ჰქონდა. ის დასტურდება იმერეთში უკვე XVI ს. ბოლოს ღომის საწყაოდ (II, 120). XVIII ს. წერილობითი წყაროების მიხედვით ფოხალი მარცვლეულის საწყაოდ გამოიყენება აღმოსავლეთ საქართველოში, კერძოდ ქართლში. (II, 120).

„დასტურლამალის“ ანალიზის საფუძველზე ივ. ჯავახიშვილმა ფოხლის სიდიდე 5 ლიტრით, ე. ი. 15 კგ-ით განსაზღვრა, რაც კარგად უდგება საბას განმარტებას, რომ ქილაკი — ფოხალი უდრიდა 10 ლიტრიანი კოდის ნახევარს. მაგრამ დასავლეთ საქართველოში ამ საწყაოს უფრო მცირე ტევადობა ჰქონდა (II, 121), მაგ. XVIII ს. ფოხლის წონითი ოდენობა იმერეთში შეიძლება საშუალოდ 7,5 კგ-ით განისაზღვროს (II, 121).

რაც შეეხება აღმოსავლეთ საქართველოს, აქ ფოხლის გავრცელების არეებია—შიდა ქართლი — თბილისი, მცხეთა; კასპი, მეტეხი; კახეთში — თელავისა და ყვარლის რაიონები. აღნიშნულ კუთხეებში მისი ტევადობა XIX ს. ბოლოსა და XX ს. დასაწყისში ეთნოგრაფიული მონაცემებით და კავკასიის კალენდრის ჩვენებით ნახევარ კოდს, 5 ლიტრას ან ოთხ ჩანახს შეადგენდა.

საწყაო კოდი (სურ. 10, ტაბ. XV, 1), როგორც მარცვლეულის საზომი, საქართველოს თითქმის ყველა კუთხეში იყო გავრცელებული.

კ ო დ ი საზომთა შორის ძველ საბუთებში არ იხსენიება. ეს ტერმინი მხოლოდ XVI ს. ჩნდება დასავლეთ საქართველოს სიგელ-გუჯრებსა და დავთრებში პურეულის საზომად, ხოლო XVII—XVIII ს. ს. აღმოსავლეთ საქართველოში პურისა და მარცვლეულისათვის ერთადერთი ჩვეულებრივი მოზრდილი საზომია და იხსენიება ყველგან (I, 78, 79), XVIII ს. II ნახევარში ის 34 კგ-იან საწყაოდ ჩანს (II, 99).

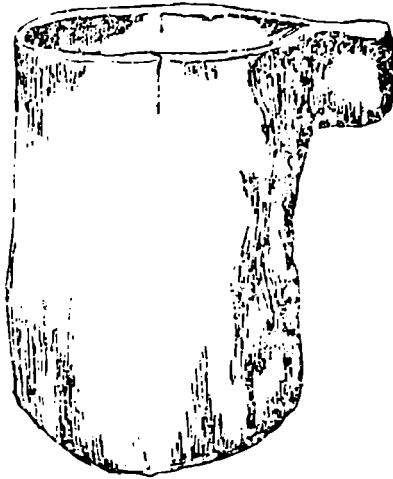
რუკა № 23. მარცვლუელის სასაქონო საზღვარი (XIX ს. II ნახ.)

1 ლიბრა, 2 რუბი, 3 ჩანახი, 4 პინა, 5 ფოხალი, 6 კილი, 7 კოთხო, 8 ქილა, 9 გირო, 10 კელილი, 11. ბათიანი

ქართლში კოდი XIX ს. 50-იანი წლებისათვის 37 კგ.-ს იწონიდა; კახეთში, თელავის მაზრაში — 50 კგ.-ს, სიღნაღის მაზრაში — 33 კგ.-ს, ახალციხეში — 1 ფუტს, 16 კგ.-ს (ტაბ. XV, 2).

XIX ს. II ნახევარში კავკასიის კალენდრით (1869, 1870 1889 წ. წ.) კოდი გორისა და კასპის მაზრებში 8 ჩანახი — 4 ფუთი, 64 კგ-ია; ბორჩალოს მაზრაში 10 ჩანახი — 80 კგ; ახალციხეში — 16 კგ., თელავში 20 ლიტრა (12 გირვანქა X 10) — 48 კგ. სიღნაღში — 10 ლ. (13 გირვ. X 10) — 52 კგ. დუშეთის მაზრაში პინა (8 კგ. X 6) — 48კგ, ქართლში (თბილისი, მცხეთა, სურამი, ბორჯომი) — 10 ლ. — 40 კგ., მთიულეთში — 3 ფუთი, 48 კგ., ქვემო ქართლში — 8 ჩანახი — 64 კგ., ზემო ქართლში — 10 ჩანახი — 80 კგ.

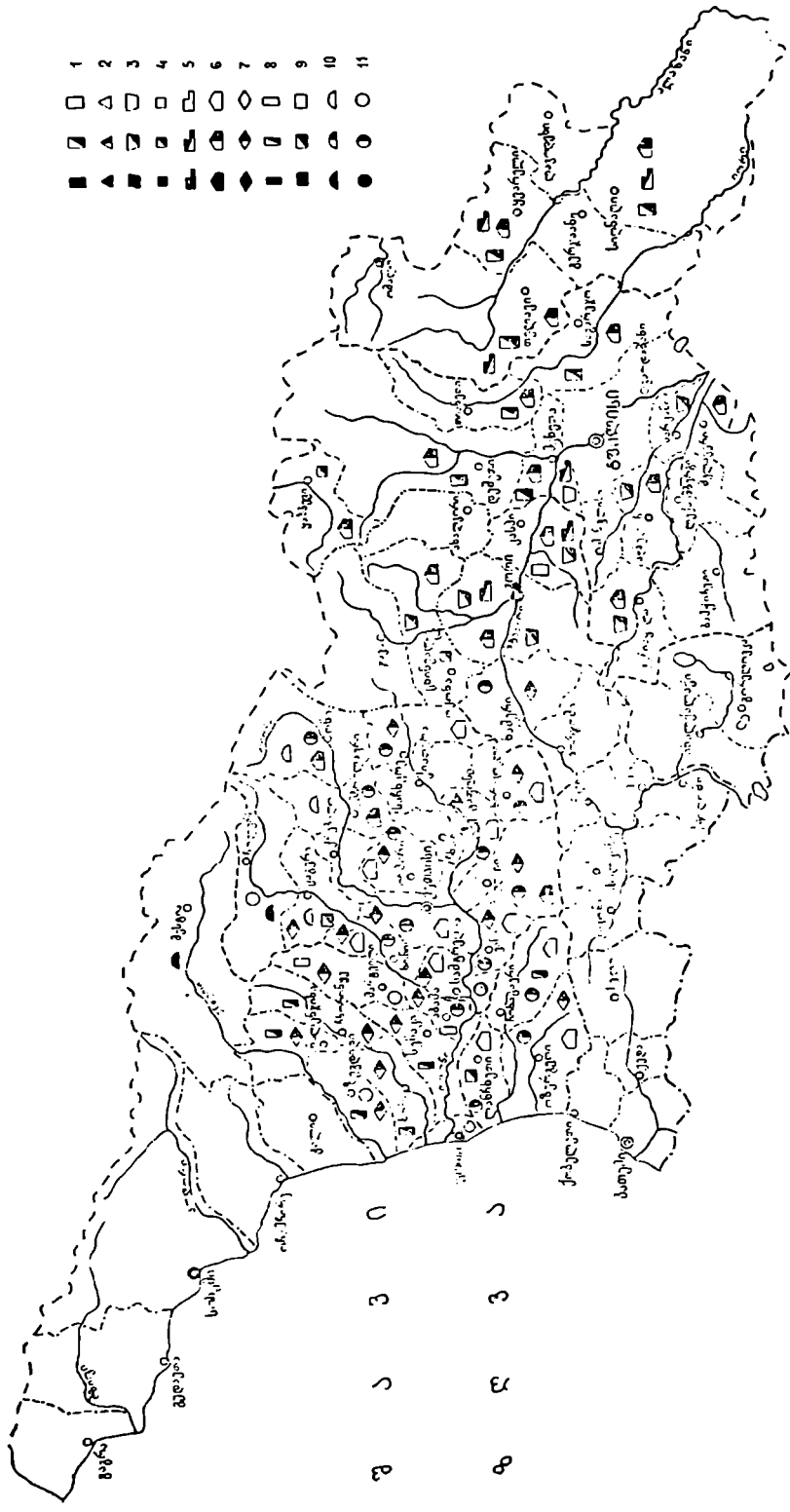
XX ს. 30-იან წლებში კავკასიის კალენდრით (1901, 1903, 1905, 1908, 1910, 1914 წ. წ.) ქართლში კოდი უდრის $2\frac{1}{2}$ — 3 ფუტს, დუშეთში — 6 პინას — 48 კგ., სიღნაღის, თელავის, თიანეთის, თბილისის მაზრებში — 3 ფუტს — 48 კგ.-ს.

სურ 10. კოდი (საწყაო), ბოლნისის რ-ნი, სოფ. დიდი გომარეთი. საქ. სახ. მუზეუმი

რაც შეეხება დასავლეთ საქართველოს ეთნოგრაფიულ სინამდვილეს, აქ საწყაოთა უამრავი ლოკალური ვარიანტი დასტურდება, თუმცა ძირითად საწყაო ერთეულებს მაინც კოთხო, ბათმანი, ქილა//გორო და კვიდოლა შეადგენდა.

საჭურჭლე ხეს საწყაოებისათვის წინასწარ შეარჩევდნენ, გააშრობდნენ და დახერხავდნენ, მორის ტანს წალდითა და ცულით გაასუფთავებდნენ, გულს სატეხით ამოსკრიდნენ, რომელზედაც ხვედას ურტყამდნენ, შემდეგ კი „ჩხუტიითა“ და სხვადასხვა სახის ხვეწით ამოასუფთავებდნენ, წყალში დაალბობდნენ, გაუღენტავდნენ და ძირს ჩაუდგამდნენ. ძირჩადგმულ ჭურჭელს, ზოგჯერ, სალტეებს შემოუჭერდნენ. სალტეები ხის ან რკინისა კეთდებოდა. ასე დამზადებულ ჭურჭელს კვლავ წყალში ჩადგამდნენ, რომ გამაგრებულიყო და წყლით გაუღნთილიყო. სიმაგრის მინიჭების მიზნით მიმართავდნენ ამ ჭურჭლის გახიზვასაც. ხიზს ასე ამზადებდნენ: გაცრილ ნაცარს ძროხის ან თხის ადუღებულ ქონში აურევდნენ და კვლავ ცეცხლზე წამოადუღებდნენ. შემდეგ ცხელ ხიზს ჯოხზე დახვეული ნაჭრით საწყაოებს ძირზე წაუსვამდნენ.

რუკა № 24. პარცელულის საწყაოთა სხეობი (XX ს. 30-იანი წწ.)

1. ლიტრა, 2. რუბი, 3. ჩანახი, 4. პინი, 5. ფოხალი, 6. კიდი, 7. ყოთხი, 8. ქილა, 9. გორი, კვდილი, 11. ბათმანი.

ხიზი გაცივების შემდეგ მაგრდება და ქურქლის ზედაპირიც მთლიან სახეს იღებს.

ასე დამზადებულ საწყაო ქურქელს ესაქიროებოდა გამოწყვა სწორი და შემოწმებული საწყაოთი. მას ამოწმებდა სოფლის მამსახლისი ბეჭდის დასმით. შემოწმებული საწყაო მოქმედებდა სოფელში ალებ-მიცემობის, გადასახადის აკრეფისა და სხვა საჭიროებისათვის. საწყაოს შემოწმების შემდეგ ნიშნის დადება მიღებული იყო ყურის ძირზე ან საწყაოს ფსკერზე. სანიშნე ადგილს ამოჭრიდნენ და დალუქავდნენ (IV, 285, 286).

დასავლეთ საქართველოში საქურქლე მასალად იხმარებოდა ხის ქერქი, მორი, წნელი ან ტეჩი. ყველაზე გავრცელებულ მასალას ხის მორი შეადგენდა. ფულუროიან ხეს ძველ მთვარეზე მოჭრიდნენ, დახერხავდნენ, ან ნჯახით ზომაზე დამორავდნენ. გულს წკეპარით გამოიღებდნენ და ძირს ჩაუდგამდნენ. თვით საწყაო ნელი ხისაგან მზადდებოდა, ძირი კი — ხმელისაგან. საქურქლე მასალის გახმობის შედეგად ხელი ძირი მასში მჭიდროდ ჩამაგრდებოდა. საწყაოს გარშემო ხის სალტე ჰქონდა, ზოგს კი სალტეს ქვემოთ ტარი.

დასავლეთ საქართველოს საწყაოთა შორის შედარებით მცირე ერთეულს კოთხო შეადგენდა. იგი დასტურდება ქვ. იმერეთს, გურიასა და სამეგრელოში ლომის, სიმინდისა და პარკონების საწყავად. კოთხო ფუთის $\frac{1}{4}$ -ს შეადგენდა და 4 კგ. იწონიდა. კოთხო 1800 წ. კაცია წულუკიძის მიერ მამუკარუხაძისადმი მიცემულ „წყალობის წიგნში“ იხსენიება ლომის საწყაოდ (IX, 286). ი. ყიფშიძის აღნიშვნით, ის წარმოადგენდა სხვადასხვა ტევადობის ხის საწყაოს, რომელიც, ჩვეულებრივ, ფუთის $\frac{1}{4}$ შეადგენდა (XI).

კავკასიის კალენდრის 1901, 1904 წ. მონაცემებით კოთხო სამეგრელოში 10 გირვანქას — 4 კგ. უდრიდა. გურიაში კოთხოს პარალელურად ოკას//საოკიასაც ხმარობდნენ. კოთხო ტევადობით აღმოსავლეთ საქართველოში მოქმედი ლიტრის იდენტურად მოჩანს და ლიტრის მსგავსად ისიც სხვა საწყაოების გამოსაწყავად იხმარებოდა.

ბათმანი საქართველოში გავრცელებული ჩანს XVIII ს. გამოიყენებოდა როგორც აღმოსავლეთ, ისე დასავლეთ საქართველოში (1, 81).

ივ. ჯავახიშვილი და ს. კვაბაძე საქართველოში ბათმანის დამკვიდრებას ოსმალეთის გავლენას უკავშირებენ, ხოლო გ. ჯაფარიძე ბათმანის შემოსვლას აღმოსავლეთ საქართველოში ირანის დამსახურებას მიაწერს (II, 69—70); ცნობას, ამ საწყაოს დასავლეთ საქართველოში არსებობის შესახებ, პირველად 1772 წ. გიულდენშტედტთან ვხვდებით, სადაც ის 9 ჩარქის ანუ 18 გირვანქის ტოლ ერთეულად იხსენიება (II, 69—70). მარცვლეულის საწყაოდ ბათმანი დასავლეთ საქართველოს 1801 წ. გუჯარში გვხვდება, სადაც ის პურის საზომადაა ნაგულისხმევი (1, 81).

ი. ყიფშიძის განმარტებით ბათმანი სხვადასხვა ტევადობის საწყაოა, რომელიც, ჩვეულებრივ, ნახევარ ფუთს შეადგენდა (X).

1846 წ. ქუთაისისა და ოზურგეთის მაზრებში ცნობილი იყო 6 ოყიანი ბათმანი (6 X 3 X 400) — 7200 გ. 1858 წ. ქუთაისისა და ოზურგეთის მაზრებში ბათმანი 19 გირვანქას უდრიდა, დაახლოებით (19 X 400) — 7600 გ-ს. 1880 წ. თელავისა და ოზურგეთის მაზრებში ხმარებაში არსებულა ისევე 6 ოყიანი ბათმანი. 1897 წ. რაჭა-ლეჩხუმში ბათმანი 20—21 გირვანქიანია (8 კგ.). საქართველოს კალენდარიც 20 გირვანქიანს ასახელებს ლეჩხუმურ ბათმანს (8 კგ.)

1902 წ. კავკასიის კალენდარი ქუთაისის, ოზურგეთის, ლეჩხუმისა და სენაკის მაზრისათვის 20 გირვანქიან ბათმანს მიუთითებს (8 კგ.), ხოლო შორაპნის მაზრისათვის — 21 გირვანქიანს (8, 400 გ.).

ბათმანის წონითი ოდენობა 8—10 კგ. ფარგლებში მერყეობს. იგი იმერეთ-გურიაში ერთ-ერთი ძირითადი საწყაოა. რაჭა-ლეჩხუმშიც ბათმანის წონითი ოდენობა 8—10 კგ-ს შეადგენდა და რაჭულ ნაოთხალსა და ლეჩხუმურ ფოხალს შეესატყვისებოდა (XI, 179).

მაშასადამე, ბათმანი სხვადასხვა ტევადობის საწყაო იყო, რომლის ძირითადი წონა 20 გირვანქას (8 კგ-ს) უდრიდა. დასავლეთ საქართველოს ზოგიერთ კუთხეში მას ოყობით ანგარიშობდნენ, ზოგან კი კოთხობითა და ლიტრობით.

ქილ ა. დასავლეთ საქართველოს ძეგლებში ქილა XVI ს. იხმარება როგორც ღომის საზომი (1, 80). ი. ყიფშიძის განმარტებით, ქილა 36—40 გირვანქიანი პურის საწყაოა (X).

კავკასიის კალენდრის მონაცემებით ქილა XIX ს. I ნახევარში ქუთაისისა და გურიის მაზრებში 12 ოყას შეადგენდა. XIX ს. II ნახევარში (კ. კ. 1859, 1870, 1880 წ. წ.) დასახელებულია ქილის იგივე წონითი ოდენობა — 12 ოყა ანუ 24 ლოლარიკი ანუ 48 ქსანი, დაახლ. — 15 კგ. ს. კაკაბაძის ცნობითაც, XIX ს. II ნახევარში ქილა გურიაში უდრიდა ორ ბათმანს (თითქმის 40 გირვანქას) — (X, 70) — (40X400— 16 კგ.). სამეგრელოში ე. წ. ძველებურ „შემოქედელ“ ქილაში 42 გირვანქა (16, 800 გ) სიმინდი ჩადიოდა (XII, 94).

ქილა, ისევე როგორც ყველა საწყაო, ზუსტად დადგენილი არ ყოფილა. ეთნოგრაფიული მასალით მოწმდება ოთხკოთხიანი (4 X 4 კგ—16 კგ. — 1 ფ), ექვსკოთხიანი (4 X 6 — 24 კგ. // 2 ფ) და თექვსმეტ ოყიანი (16 X 3 X 40 — 48 გირვანქა— 19, 2 კგ.) ქილის არსებობა.

ქილა უკავშირდება ლოკალურ წონით ერთეულებს. სადაც კოდი იყო გავრცელებული (რაჭა), იქის კოდის ნახევარს შეადგენდა, ბათმანობით კი ორ ბათმანს უდრიდა, ლეჩხუმში გორის ნახევარს შეესატყვისებოდა (XI, 179).

გორო. საბას მიხედვით გორო თხიერი მასის საწყაოდ იხმარებოდა, ხოლო ლეჩხუმში იგი მარცვლეულის საზომიცაა. გორო ორი ფუთის ტევადობის საწყაოა. რაჭაში გოროს სანაცვლოდ კოდი იხმარება (XI, 177).

1892 წ. საქართველოს კალენდარში გორო 2 ფუთის (32 კგ.) ოდენობითაა განსაზღვრული. ლეჩხუმური გორო მერყეობს 1 ფუთსა და 32 გირვანქასა და 2 ფუთს შორის. ვლ. ჩაკვეტაძის ცნობითაც გორო 2 ფუთზე ცოტა მეტია (XI, 177).

კვიდოლა სვანეთში და რაჭა-ლეჩხუმში გავრცელებული საწყაოა. კავკასიის კალენდრის ადგილობრივ საწყაოთა შესახებ არსებულ მონაცემებში ლეჩხუმში გავრცელებულ საწყაოთა შორის კიდოლე ან კვიდოლაც არის დასახელებული და იგი 2, 5 ფ. არის განსაზღვრული, რაც რაჭულ ლომკაცის კოდის შესატყვის საწყაოდ მოჩანს (XI, 278).

სვანეთში მარცვლეულის ძირითად საზომ ერთეულად კვიდოლია მიჩნეული, რომლის წონითი ოდენობის მიხედვით გამოითვლებოდა სხვა საწყაოებიც.

კვიდოლის ზომა სხვადასხვა თემში სხვადასხვა იყო. საწყაოს „ლაზში კვიდოლი“ წარმოადგენდა, რომელიც სოფელში ერთ ოჯახში იყო შენახული. ამ ჭვარდასმული და შემოწმებული კვიდოლით ხდებოდა აღებ-მიცემა და ყიდვა-გაყიდვა.

ხოშაკვიდოლა 3 ფუთის ტევადობისა იყო და მიმოქცევაში არ იხმარებოდა. იგი ეცერის თემში დადგეშქელიანებს ჰქონდათ შენახული, რომელსაც გლენებისაგან ნადელის მიღების დროს იყენებდნენ.

სვანური მასალით კვიდოლი თემების მიხედვით შემდეგი წონითი ოდენობისაა:

ლატალი		ნაკრა — 2 1/2 ფ.	
ცხუმარი		მესტია	
ეცერი	2 ფ.	მუჟალი	3 ფ.
ლაშხეთი		მულახი	
ეახუნდერი	2 ფ.	ჭუბერი	
ჩოლური		ჩუბახვეი	
ბეჩო — 2ფ., 5 კგ.		უშგული — 3 — 4 ფ.	

ასეთია მოკლედ საქართველოში გავრცელებული მარცვლეული კულტურების საწყაოთა წონითი სისტემა და მისი ისტორიულად ცვალებადობა.

საწყაოთა კარტოგრაფირებისას ტიპოლოგიის საფუძვლად, როგორც დავინახეთ, აღებულია საწყაო ჭურჭლის ტევადობა. ამ ტიპოლოგიის საფუძველზე რუკაზე წარმოდგენილია საწყაოთა ასეთი კლასიფიკაცია — ლიტრა და მასზე დამყარებული წონითი სისტემა (ჩანახი, პინა, ფოხალი, კოდო) აღმოსავლეთ საქართველოში, კოთხო და მასზე დამყარებული წონითი სისტემა (ბათმანი, ქილა, გორო, კოდო, კვიდოლა) დასავლეთ საქართველოში. ამ ტიპოლოგიაში ცალკეა გამოყოფილი რუბი, როგორც ლიტრის წონითი სახეობა, რომელიც წონით ლიტრის იდენტურია, 10 გირვანქის ანუ 4 კგ-ის ტევადობისა, მაგრამ გვხვდება მხოლოდ სამხრეთ საქართველოში და მის საფუძველზე სწარმოებს აქ კოდის განსხვავებული განსაზღვრა: აქ ოთხი რუბი ერთი კოდია, 16 კგ-ია, ერთი ფუთი; ლიტრის წონით ვარიანტს წარმოადგენს აგრეთვე დასავლეთ საქართველოში (ქვემო იმერეთი, გურია, სამეგრელო) გავრცელებული კოთხო. აქ მის საფუძველზე წარმოებს ქილის ტევადობის განსაზღვრა. ძირითადად ქილაში 4 კოთხო მარცვლეულს ანგარიშობენ, რაც 1 ფუთს ან 16 კგ-ს შეადგენს, თუმცა ცნობილია 6 კოთხოიანი (1 1/2 ფ.) ქილაც.

ასევე ცალკე სახეობად არის წარმოდგენილი ლიტრაზე დამყარებული მოზრდილი (ორლიტრიანი) წონითი ერთეული — საწყაო ჩანახი (8 კგ), რომელიც გარკვეულ კუთხეში (შიდა ქართლი) გვხვდება და მასზე დამყარებულ კოდის აღრიცხვაც განსხვავებულია. აქ 8 ჩანახია ერთი კოდო, 64 კგ. ანუ 4 ფუთი.

ამ პრინციპის საფუძველზე ცალკეა გამოყოფილი ორლიტრიანი (8 კგ) საწყაო პინაც, როგორც ჩანახის წონითი სახესხვაობა, რომელიც აგრეთვე გარკვეულ მიკრორაიონში (შიდა ქართლის მთიანეთი და მთიულეთი) გვხვდება და მასზე დამყარებული კოდის აღრიცხვაც ამ კუთხეში განსხვავებულია. აქ ექვსი პინაა ერთი კოდო — 48 კგ, 3 ფუთი. უთუოდ ჩანახის წონით ვარიანტს შეადგენს დასავლეთ საქართველოში (იმერეთი, გურია) ხმარებული ბათმანი. აქ მასზე დამყარებული ქილის წონითი ოდენობის განსაზღვრა განსხვავებულია, ორი ბათმანი შეადგენს ერთ ქილას (2X8 კგ. = 16 კგ ან 1 ფ.).

რაც შეეხება საქართველოში გავრცელებულ ლიტრის წონით აღრიცხვაზე დამყარებულ შედარებით დიდი ტევადობის საწყაოებს, რუკაზე მათ შესატყვისად წარმოდგენილია ფოხალი (შიდა ქართლი — თბილისი, მცხეთა,

კასპი, მეტეხი, კახეთში — თელავისა და ყვარლის რაიონები, რაჭა-ლეჩხუმი, ქუთაისი), ქილა (გურია, სამეგრელო, იმერეთი), კოდი (აღმოსავლეთ საქართველო, რაჭა) და მისი წონითი ვარიანტები გორო (ლეჩხუმი) და კვილოლა (რაჭა, ლეჩხუმი, სვანეთი).

XIX ს. 40—60-იან წლებში პრაქტიკულმა საკიროებამ მოითხოვა ქართულ საზომთა განსაზღვრა რუსულ საზომებთან შეფარდებისათვის. კავკასიის კალენდრის მონაცემი ამ ცხრილებზეა დამყარებული. ამ მასალის, რომელიც მოტანილია ტექსტში ცალკეულ საწყაობთან დაკავშირებით, ანალიზი გვიჩვენებს, რომ საუქუნენახევრის (XIX ს. — XX ს. 30-იანი წლები) მანძილზე საქართველოს საწყაოთა დაყოფადობისა და ურთიერთმიმართების პრინციპი შედარებით უცვლელია, ხოლო საწყაოთა სიდიდე — სტაბილური. განსხვავება შეინიშნება ცალკეულ საწყაოთა წონით ოდენობას შორის ცალკე კუთხეების მიხედვით. მაგ., ქართულში ლიტრა 10 გირვანქიანია, კახეთში 12 1/2—13 გირვ. კოდი სამხრეთ საქართველოში ერთ ფუტს უდრის, რაჭაში 2 ფუტს, ქართლში 2 2/3 ფუტს, კახეთში 4 ფუტს. ფოხალი აღმ. საქართველოში ნახევარ კოდს უდრის, დას. საქართველოში ნახევარ ქილას და ა. შ. რაც შეეხება ამ საწყაოთა ყოფაში მიმოქცევის ცხოველუნარიანობას, უნდა ითქვას, რომ ისინი ხმარებაში იყო თვით XX ს. 30-იან წლებამდე, საკოლმეურნეო წყობილების გამარჯვებამ მოსპო მათი პრაქტიკული არსებობა. განსაკუთრებული გამძლეობა ლიტრამ და მასზე დამყარებულმა კოდის აღრიცხვის წონითმა სისტემამ შეინარჩუნა.

ლიტერატურა

I ივ. ჭავჭავაძის, ისტორიის მიზანი, წყაროები და მეთოდები წინათ და ახლა, წიგნი III, ნაკვეთი VII, ქართული საფსაზომთაშემოწმებობა ანუ ნუმისმატიკა-მეტროლოგია, ტფილისი, 1925.

II გ. ჯაფარიძე, ნარკვევი ქართული მეტროლოგიის ისტორიიდან, თბ., 1973.

III დაწვრილებით საწყაოთა შესახებ იხ. ნ. აბესაძე, მარცვლეულის საწყაო საქართველოს ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ ატლასში, მასალები საქართველოს ეთნოგრაფიისათვის, ტ. XIX, 1978, გვ. 3; 2. ჯ. რუხაძე, მარცვლეულისათვის განკუთვნილი საზომ საწყაოები დასავლეთ საქართველოში, იქვე, გვ. 10.

IV. ჯ. სონღულაშვილი, მემინდვრობასთან დაკავშირებული ხის საწყაოები აღმოსავლეთ საქართველოში, საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე, ტ. XX-B, თბ., 1959

V იველისხმება „მასალები შინამრეწველობისა და წვრილი ხელოსნობის ისტორიისათვის საქართველოში“, შეკრებილი ივ. ჭავჭავაძის ხელმძღვანელობით 1935—1937 წწ.

VI. გ. ჩიტაია, ეთნოგრაფიული მარალელები, მასალები საქართველოს ეთნოგრაფიისათვის, ტ. XV, 1979 წ.

VII მაგ. 1771 წ. ერეკლე II-ის საბუთში ნაბრძანებია, რომ პურის ჩაბარების დროს უნდა ეხმარათ ოცსტილიანი ლიტრა და 10 ლიტრიანი კოდი, იხ. მასალები საქართველოს ეკონომიური ისტორიისათვის, წიგნი III, თბ., 1956, აგრეთვე 1896 წ. სააღაპო წიგნი, სადაც კვლავ ოცსტილიანი ლიტრა იხსენიება, იხ. დოკუმენტები საქართველოს სოციალური ისტორიიდან, I ბატონყმური ურთიერთობა (XV—XVIII სს.), ნ. ბერძენიშვილის რედაქციით, გვ. 99; შტრ. აგრეთვე ხევისურული მასალები ბესარონ ვაზურის მიერ შეკრებილი, აკ. შანიძის რედაქციით და მის მიერ შედგენილი ლექსიკონით, სტყვეასთან „ლატრა — ნახე „ლატრა“ — ნახევარი ლატრა — შერეავს 4 ჩარქვას ანუ 20 სტილს; სტილი — 4 კვერცხს. წულაოდეული, I—II, ტფილისი, 1923.

VIII ს. კაკაბაძე, ქართული მეტროლოგია, საისტორიო მოამბე, I—II, 1926 წ.

IX დოკუმენტები საქართველოს სოციალური ისტორიიდან II, ბატონყმური ურთიერთობა (XV—XIX სს.), ნ. ბერძენიშვილის რედაქციით, თბილისი, 1953.

X. И. Кипшидзе, Грамматика мингрельского (иверского) языка, с хрестоматией и словарем, СПб., 1914 г., სტყვეასთან „კოთხო“.

XI. ნ. ბრეგაძე, მთის მიწათმოქმედება დასავლეთ საქართველოში, თბ., 1969.

XII ნ. აბესაძე, მეაბრეშუმეობა საქართველოში, თბ., 1957.

ИСТОРИКО-ЭТНОГРАФИЧЕСКИЙ АТЛАС ГРУЗИИ

МАТЕРИАЛЫ

ПОЛЕВОДСТВО

Резюме

Предлагаемый вниманию выпуск «Полеводство» — продолжение серии материалов для историко-этнографического атласа Грузии. В первом выпуске («Историко-этнографический атлас Грузии. Материалы». Тбилиси. 1980, на груз. яз.) были представлены статьи по земледелию (в основном по полеводству, а также виноградарству и виноделию).

Настоящий выпуск посвящается изучению бытовых и культурно-исторических особенностей полеводства, сохранившихся в виде богатых традиций в материально-производственной практике грузинского народа. Установлены ареалы и интенсивность распространения отдельных элементов культуры. Выявлены закономерности соответствующих этнографических явлений, показана этнографическая действительность, ее прошлое и настоящее по соответствующим текстам, картам, таблицам и иллюстрациям.

В сборнике суммированы итоги активной деятельности человека в конкретных природно-хозяйственных условиях.

Выявление и изучение специфики полеводческого быта и культуры имеют не только узкое научно-познавательное значение, но также могут стать предметом научной пропаганды рациональных народных традиций и ее многовековых производственных достижений.

В предлагаемый выпуск вошла лишь часть вопросов, касающихся системы полеводства. Предусмотренные проспектом историко-этнографического атласа Грузии остальные статьи, связанные с полеводством, будут опубликованы в следующем выпуске Материалов («Полеводство»).

Основным источником Атласа является полевой этнографический материал, зафиксированный по отдельным микрорайонам. Материалы (полевые дневники, фото и другие иллюстрации) хранятся в секторе этнографии Института истории, археологии и этнографии им. И. А. Джавахишвили АН Грузинской ССР и в отделе этнографии Государственного музея Грузии им. С. Н. Джанашиа АН Грузинской ССР. Наряду с полевыми материалами использованы музейные экспонаты, хранящиеся в Государственном музее Грузии им. С. Джанашиа, Музее грузинского народного зодчества и быта под открытым небом, краеведческих, союзных республик, а также зарубежных музеях.

Помимо вышеуказанного, использованы материалы специальной литературы и архивных рукописей на грузинском, русском, армянском и других (английском, немецком, французском и т. д.) языках. Число учетных карточек превышает десятки тысяч.

Хронологические рамки „Атласа“ охватывают период в полтора столетия (I—II пол. XIX в.—30-е гг. XX в.); материалов по II половине XIX столетия сравнительно мало, поэтому указанный период в Атласе представлен слабо (или вовсе отсутствует).

Сбор материала производился по специально составленному вопроснику, основанному на комплексно-интенсивном этнографическом изучении (Г. С. Читая). (О принципе и методе составления атласа подробнее см. «Историко-этнографический атлас Грузии, Материалы, Тбилиси, 1980. Вступительная статья Г. С. Читая (на груз. яз.).

Настоящий выпуск составлен по принципу вышеуказанного «Атласа». Замечания и поправки, предложенные авторам, будут рассмотрены в дальнейшей работе при издании основного корпуса Историко-этнографического атласа Грузии; в будущем, с выявлением новых полевых и литературных сведений, безусловно будут внесены определенные изменения и дополнения.

В предлагаемой работе суммированы имеющиеся у нас результаты специальных исследований и сформулированы в виде нижеследующих статей:

1. Почвы Грузии. Богатым природно-экономическим условиям Грузии соответствует многообразный почвенный покров.

Глубокие эмпирические знания народа о свойствах почв (механический состав, способность оценки и определения качества, распределение культур по вертикальной зональности и др.) выработывались в течение веков.

По данным специальной литературы и этнографического материала в статье систематизированы народные эмпирические знания агропроизводственных свойств почв и представлена схема, в основу которой положен принцип классификации почв по 4 разным признакам:

1) по цвету (чернозем, красная, желтая, белая);

2) по механическому составу (каменистая, песчаная, болотистая, известковая, глинистая);

3) по вертикальной зональности и экспозиции (почвы прибрежных лесов, равнин, косогорья, солнечных и тенистых склонов);

4) по урожайности (урожайные, бесплодные и др.).

К статье прилагаются три карты: 1. Почвенный покров Грузии (по энциклопедии), 2. Народная классификация почв по цвету, 3. Народная классификация почв по основному признаку (№№ 1—3).

2. Террасное земледелие. Террасное земледелие — традиционная форма грузинской земледельческой культуры. Ее возникновение обусловлено глубокими народными знаниями освоения и защиты земельных ресурсов.

В этнографическом быту сохранились богатые материалы, по которым возможно установить формы хозяйственного применения террасовых участков под виноградарство — виноделие, садоводство, полеводство.

По принадлежности к различным вертикальным гео-климатическим зонам террасы делятся на два основных типа с соответствующими подвидами:

1) террасы с подпорными стенами — а) с каменными, б) с деревянными;

2) террасы без стенок — а) под виноградарство и садоводство, б) под полеводство («лареби»).

В зависимости от многообразия природных условий террасы в Восточной Грузии широко используются под орошаемые культуры, в

то время как в Западной Грузии, в зоне обильных осадков предохраняют почву от перенасыщения влагой.

В целом, террасное земледелие Грузии, возникшее на основе интенсивной культуры земледелия, является носителем общегрузинских традиций. В отдельных ее регионах оно представлено большим видовым разнообразием и характеризуется богатым комплексом мероприятий освоения и обработки земли.

На картах показано террасное земледелие соответственно вышеуказанной классификации по двум хронологическим периодам (№№ 4, 5).

3. **Посев.** В статье на основе данных специальной литературы, в зависимости от вертикальной зональности и сортов посевных культур, установлено два типа посева: весенний и озимый. Показаны: сроки весеннего и озимого посева, весенняя и озимая пахота, подбор почвы под посев, подбор семян, расход семян в соответствии с посевной площадью, процесс посева.

4. **Ярмо и бечевки.** Ярмо представляет собой деревянный брус длиной 120—230 см, толщиной 5×8 см, в которое впрягалась пара волов или буйволов.

Рельеф территории Грузии обусловил многообразие видов транспорта и пахотных орудий, соответственно и ярем.

В статье дается типология ярем, определен ареал их распространения, а также технология изготовления бечевки (карты №№ 6, 7, 8).

5. **Лен:** На основе классификации льна по принципу его производственной функции выделены два типа: 1) колхидский-волоконистый (*Linum isitatisimum* L) и 2) масличный (*Linum humile* Mill.).

Одним из очагов происхождения культурного льна признано Закавказье, в частности, Колхида.

Колхидский — волоконистый лен одновременно является и масличным, а масличный лен — новым этапом культуры. По биоморфологическим признакам масличный лен представляет собой разновидность колхидского льна, выработанную в условиях горного климата (Е. Синская, А. Горгидзе).

В статье установлен ареал распространения видов льна — в нижней части Западной Грузии (Гурия, Аджара, Имерети, Самегрело) распространен волоконистый лен, а в нагорных и горных регионах Южной и Восточной Грузии (Самцхе-Джавахети, Тушети, Пшави, Хевсурети) — масличный лен.

В хозяйственном быту грузин лен является основным источником изготовления полотна и масла. Льняное производство в XIX в. приобретает широкую известность и становится предметом товарного оборота.

На картах (№ 9,10) показана интенсивность распространения льна по двум хронологическим периодам (XIX в. и I пол. XX в.).

6. **Способы уборки, сушки, хранения хлеба, кукурузы и сена.** В Грузии хлеба обычно убрали серпом или косили. Горсти сжатого хлеба («хелеури» рученки) связывали в снопы, для просушки и временного хранения складывали различными способами: самой распространенной была горизонтальная укладка снопов — конусообразная, крестообразная, четырехугольная, продолговатая.

Вертикальную укладку применяли лишь при первичной сушке — такой способ укладки обеспечивал наиболее быструю просушку благодаря свободному доступу воздуха к каждому снопу.

В урожайных регионах Грузии (Квемо Картли, Джавахети) хлеба обычно косили. Скошенный хлеб оставляли лежать в рядах, потом сгребали в копны, а после просушки складывали в стога. Стога

бывали конусообразной и продолговатой формы в зависимости от количества урожая.

Кукурузу срезали серпом. Солому связывали в связки. Во влажных районах Западной Грузии, с целью хорошей просушки урожая, связки накладывали на деревья, с оголенными сучьями.

Сено косили обычно в июне и июле (в горных районах), на некоторое время оставляли лежать в рядах, иногда переворачивали, потом сгребали в копны и после просушки складывали в стога. Были распространены конусообразные стога, в некоторых низменных районах встречались стога продолговатой формы.

В горных районах Грузии было распространено складывание сена в небольшие связанные кучки («сатари») для удобной перевозки.

В каждом районе Грузии существовали две-три формы укладки снопов и сена, что было обусловлено в основном особенностями географических и климатических условий Грузии.

На картах (№№ 11, 12) показано распространение вышеуказанных типов по II половине XIX века.

7. Орудия для веяния зерновых культур. Орудия для веяния зерновых культур делятся на три вида: 1) веялка («ничаби», «хелварцли», «санняо», «саприела»); 2) решета («цхави», «цхрили»); 3) корытообразные («табаки», «хелварцли», «сасапкве», «ричи», «гоби»).

Веялка — «ничаби» — лопата, распространена повсеместно. В некоторых селах Картли употреблялась лопата, конструкция которой позволяет легко сортировать зерно.

Хелварцли локализуется лишь в Хевсурети. Саприела бытовала в Ткибули (Западная Грузия).

На следующем этапе веяния употреблялись решета двух видов: I) сплетенное из прутьев (ареалом распространения которой являются большая часть Восточной и некоторые районы Западной Грузии), II) сплетенное из кожаных ремней (Месхет-Джавахети, Квемо Картли, Кизики, Шида Картли).

Для дальнейшей очистки зерна употребляли корытообразные — «табаки», распространенные в Восточной, и «гоби» — в Западной Грузии. «Ричи» известно в Тушети и Кварельском районе.

Изучение вышеназванных орудий труда для веяния дает возможность считать их издревле распространенными и широко бытующими в хозяйственной деятельности грузинского народа (см. карты №№ 13—15).

8. Крупорушки. В Грузии установлено бытование трех видов молотил — сацехелли: ручного, ножного и водяного. Существуют три разновидности ручного молотила: круглая терка с уплощенным рабочим краем, прямой пестик и изогнутое молотило.

Ножное молотило устроено по принципу качелей, на один конец которых нажимают ногой, к другому же концу приделан пест; разновидностью ножного молотила является длинное деревянное денги//динги. Существуют два вида водяных молотил: с коромыслом (и единственным пестом) и с вертикальным колесом (с несколькими пестами). Конструктивной разновидностью первого вида является водяное молотило (динги), распространенное в Самцхе-Джавахети.

Эти рушилки являются традиционными орудиями, которые формировались в процессе производства на основании вековых эмпирических наблюдений и которые выявляют присущие им внутренние функционально обусловленные закономерности. Материал, из которых они изготавливаются, их типология и масштабы распространенности определяются свойствами применяемых сортов зерновых культур и

способами их употребления, а также географической средой и природными условиями.

Крупорушки продолжали бытовать еще и в начале XX столетия, а в XIX в. в Западной Грузии употреблялись все три типа рушилок. Особенно широко использовались ручные крупорушки в I-й половине XIX столетия в Гурии, Аджаре, Самегрело и Рача-Лечхуми; в меньшей мере — в Квемо Имерети, а в некоторых регионах Земо Имерети (Харагоули) встречаются только спорадически.

В Восточной Грузии применялось три типа крупорушек и были известны все три разновидности первого типа. В Самцхе-Джавахети сохранились как круглые терки с утолщенной рабочей частью, так и прямые и изогнутые молотила (крупорушку здесь называют «родини»).

В Квемо Картли (Тетрицкаройском, Болнисском, Дманисском и Цалкском районах) так же, как и в окрестностях Тбилиси, по сей день остаются в употреблении большие каменные рушильные ковши, в которых производится лущение и дробление зерна.

В других регионах Восточной Грузии, в пограничных с Имерети (Хашури) и соседних с ним местах (Карели, Гори, Каспи) засвидетельствованы деревянные ступки — родини. По размерам они значительно меньше рушильных ковшов, отличаясь от последних также и по форме, и по объему.

Аналогичное положение фиксируется и в Кахети. В конце XIX в. в Кахети (Телави, Руиспири, Сигнахский район) использовалось также водяное молотило с несколькими пестами для измельчения желтинника скупин (тримли). Оно отличается от других аналогичных приспособлений по форме вертикального колеса.

В Самцхе-Джавахети были в употреблении также качелеобразные водяные молотила с одним пестом, а в Сангило — как ножное молотило, так и водяное колесо с несколькими пестами.

Указанные (изогнутые) молотила считаются технически усовершенствованными видами прямого песта.

Ареал интенсивного распространения ножных и водяных крупорушек охватывает территорию Гурии, Аджары, Имерети и некоторых районов Самегрело, однако их там все же меньше, чем ручных. Ножные и водяные крупорушки изредка встречаются в Рача-Лечхуми и некоторых районах Земо Имерети (Зестафони, Харагоули), но они совершенно неизвестны в Сванети и даже в прилегающих к Имерети районах Восточной Грузии (Хашури).

Крупорушки в Западной Грузии использовались для вымолачивания эндемических зерновых культур пшеницы маха//хаси пури (Аджара), однозернянки (зандури) и других зерновых — гоми, риса, колхидской полбы двузернянки, проса, а также для толчения льняных и конопляных семян и пшеницы для кутьи (Аджара, Рача, Лечхуми). В них же толкли соль, грецкие орехи (Рача, Лечхуми, Земо Имерети), различные специи, заготавливаемые на зиму (Земо Имерети) и фрукты — яблоки, груши, для изготовления соков — бакмеза (Аджара). В Аджаре в крупорушках (садзигвели) вымолачивали также ячмень, а иногда и кукурузу.

Крупорушки использовались также и для измельчения пороха (Рача, Лечхуми, Сванети, Хевсурети, Тушети). Крупорушки имеют аналогию на Северном Кавказе (Осетия, Дидоети, Кабарда, Ингушетия).

В конце I-й половины XIX века в ряде регионов Западной Грузии (Квемо Имерети, Гурия, Аджара) резко сократились посевы вымолачиваемых в крупорушках зерновых — гоми и проса, не выдержавших конкуренции с кукурузой.

Совершенно иная картина наблюдается в Самегрело. В начале II-й половины XIX века культура гоми здесь все еще сохраняет товарный характер и следует отметить, что в указанное время данный регион, так же как и Гурия и Аджара, отличается обильным урожаем риса. В связи со значительным сокращением посевов гоми в указанных регионах увеличивается удельный вес риса, который вместе с кукурузой в районе питания замещает гоми, оставаясь доходным даже в начале XX века.

Положение в Рача и Лечхуми несколько отличается от других регионов Западной Грузии. Существование и интенсивность бытования рушилок здесь были обусловлены, в основном, возделыванием зерновых культур пшеницы маха, зандури и гомп и применялись для изготовления куты. Во второй половине XIX века, когда сократились урожан сначала гоми, а затем маха и зандури, крупорушки постепенно вышли из употребления и стали редкостью.

Предполагается, что в этот период появляются и распространяются мелкие деревянные ступки, применяемые наряду с крупорушками для изготовления куты.

Крупорушки различаются по конструкции и материалу, из которого они изготовлены. Встречаются как деревянные, так и каменные рушилки, причем преобладают последние.

В большинстве регионов Западной Грузии (Гурии, Земо Имерети, Рача-Лечхуми, Сванети) — каменных крупорушек было больше, чем деревянных. Только в Квемо Имерети и Самегрело потреблялись чаще деревянные ковши. Следует отметить, что Цхалтубский район является исключением в Квемо Имерети: здесь преобладают каменные крупорушки.

В Восточной Грузии (Самцхе-Джавахети, Тетрицкаройский, Болнисский, Дманисский, Цалкинский районы, Хевсурети и Тушети) были распространены в основном каменные крупорушки, а деревянные встречались только как редкое исключение.

На картах показано распространение всех вышеуказанных типов крупорушек и их разновидностей по трем хронологическим периодам (№№ 16, 17, 18).

9. Ручная мельница. В Грузии в быту народа до последнего времени сохранилась ручная мельница с круглым и плоским жерновом двух видов, внешне не отличающихся друг от друга. Существенную разницу между ними создает железная деталь «тохи», прикрепленная к оси между жерновами, при помощи которой происходит регулировка вращения жернова, а также размола.

Сравнительно редко встречается ручная мельница на подставке с ножками.

В Грузии во многих регионах известны центры изготовления ручных мельниц, откуда они распространялись по всей стране.

В настоящее время ручная мельница применяется для размола соли, а также пшеницы, для приготовления ритуального блюда «коркоти», что указывает на древность этого орудия.

На картах дается интенсивность распространения в Грузии ручной мельницы двух видов по двум хронологическим периодам (№№ 19, 20).

10. Водяные мельницы. Распространенные в Грузии водяные мельницы делятся на два типа — 1) мельницы с горизонтальным колесом, имеющие несколько подтипов и 2) мельницы с вертикальным колесом. Из этих двух типов наиболее широкое распространение имеет первый.

Мельница с вертикальным колесом была характерна только для низменных районов Восточной Грузии.

Мельницы различаются и по размеру жернова. В земледельческих районах Грузии сооружались мельницы с большими жерновами, т. н. долаби, а в остальных — меньших размеров.

Помещение мельницы представляет собой двухэтажную постройку, на первом этаже которой помещается горизонтальное колесо мельницы, а на втором — рабочая машина жернов.

На карте (№ 21) показано распространение вышеуказанных типов за период XIX в. — 30-е гг. XX в.

11. Меры сыпучих тел. Грузия известна многообразием и обилием отдельных форм локальных вариантов мер сыпучих тел. Поэтому при их картографировании учитывается общая специфика весовой системы Грузии, полагающаяся на исчислении основной единицы меры — литра.

Основной типологии является емкость мер сыпучих тел. По данной классификации на карте представлены следующие единицы мер: литра, руби, чанахи, пина, похали, коди — для Восточной Грузии; котхо, батмани, похали, кила, горо, коди, квидоли — для Западной Грузии. Даны ареалы распространения и частота их бытования по трем хронологическим периодам (№№ 22, 23, 24).

Примечательно, что бытование этих мер сыпучих тел в этнографической действительности прослеживается вплоть до 30-х годов XX века. Лишь с коллективизацией сельского хозяйства постепенно уменьшается их практическое значение.

An Historico-ethnographic Atlas of Georgia

Materials

Field-crop Cultivation

S u m m a r y

The present issue of "Field-crop Cultivation" continues the earlier series of materials for an historico-ethnographic atlas of Georgia. The first issue ("An Historico-ethnographic Atlas of Georgia: Materials", Tbilisi, 1980, in Georgian) featured papers on farming (chiefly on field crop-cultivation, as well as on vine-growing and winemaking).

The present volume deals with problems of field crop cultivation in relation to the mode of life and cultural-historical specificities, preserved in the shape of rich traditions in the material and manufacturing practice of the Georgians and of other peoples residing in Georgia. The areas and intensity of diffusion of separate elements of culture have been delimited. The regularities of relevant ethnographic phenomena have been identified, and the past and present of the ethnographic reality illustrated by reference to relevant texts, scientific cartograms, tables, and drawings. The results of human activity in concrete natural and economic conditions are summarised.

The bringing to light and study of the specificity of field crop farming and culture has not only narrow scientific-cognitive significance, but can also become the object of scientific propaganda of rational traditions and their centuries-old manufacturing achievements.

Only some of the problems related to the system of field-crop cultivation are discussed here. The rest of the papers dealing with field-crop cultivation, envisaged by the prospectus of the historico-ethnographic atlas of Georgia, will be published in the next issue of the Materials ("Field-crop Cultivation").

Field ethnographic material recorded according to separate micro-regions constitutes the basic source of the atlas. The materials (field journals, photographs, and other illustrations) are preserved at the ethnography section of the I. Javakhishvili Institute of History,

Archaeology and Ethnography of the Acad. Sci. Georgian SSR, at the ethnography department of the S. Janashia State Museum of Georgia, Acad. Sci. Georgian SSR, and the Chair of Ethnography of Tbilisi State University. Apart from field materials, use has been made of museum exhibits preserved at the S. Janashia State Museum of Georgia, the Open Air Museum of Georgian Folk Architecture and Mode of Life, museums of regional studies, those of Union republics, as well as foreign museums.

In addition, use has been made of materials of the specialist literature and archival manuscripts in Georgian, Russian, Armenian, and other (English, German, French, etc.) languages. The number of record-cards exceeds tens of thousands.

Chronologically, the Atlas covers the period of a century and a half (the first and second half of the 19th century to the 1930s); materials on the second half of the 19th century are comparatively scarce, hence this period is represented in the Atlas poorly (or lacking completely).

The material was collected according to a specially compiled questionnaire based on the complex-intensive method of ethnographic study (G.S. Chitaiia). (For a detailed exposition of the principle and method of compiling the Atlas see G.S. Chitaiia's introductory article to the "Historico-ethnographic Atlas of Georgia. Materials", Tbilisi, 1980, in Georgian).

The present issue has been compiled according to the principle of the "Atlas" just cited. Remarks and amendment, addressed to the authors, will be taken into consideration in their further work on the publication of the basic corpus of the "Historico-ethnographic Atlas of Georgia". The future discovery of new field and literature evidence will naturally require definite alterations and additions to the present text.

The findings of special investigations, available to the authors, have been summarised and are presented here under the following titles:

1. The Soils of Georgia. To the rich soil cover of Georgia correspond the country's varied natural and economic conditions.

The rich empirical knowledge of the people regarding the properties of soils (mechanical composition, the ability to determine the quality, distribution of cultures according to vertical zonation, and so on) evolved over the centuries.

Proceeding from the evidence of the specialist literature and the ethnographic material, the popular empirical knowledge on the agricultural and productive properties of soils is systematized in the paper and represented by a diagram based on the principle of classifying the soils according to four characteristics:

- 1) colour (chernozem, red, yellow, white..);
- 2) mechanical composition (stony, sandy, marshy, lime, clayey);
- 3) vertical zonation and exposure (soils of riverside forests, valleys, hill-sides, sunny and shady slopes);
- 4) crop capacity (productive, barren, etc.).

Three maps are appended: 1. The Georgian topsoil (according to the Encyclopaedia), 2. The popular classification of soils according to colour, 3. Popular classification of soils according to the main characteristic.

2. Terrace Farming. Terrace farming is a traditional form of Georgian agriculture. Its emergence was due to the deep popular knowledge in the development and protection of the land resources.

Rich material has been preserved in ethnographic life, permitting to ascertain the forms of economic utilization of terrace plots in wine-growing-wine-making, gardening, field-crop cultivation, etc.

With regard to various vertical geo-climatic zones, the terraces are divided into two basic types, with corresponding subtypes:

- 1) terraces with retaining walls: a) stone, b) wooden;
- 2) terraces without walls: a) for vine-growing and gardening, b) for field-crop cultivation (larebi).

Owing to the diversity of natural conditions, terraces in Eastern Georgia are widely used under irrigated crops, whereas in Western Georgia - in the zone of abundant precipitation - terraces protect the soil from oversaturation with moisture.

On the whole, the terrace farming of Georgia - originating on the basis of intensive agriculture - is the bearer of common Georgian traditions. In separate regions it shows considerable diversity of kind, being characterized by a rich complex of measures of development and tillage.

The charts show terrace farming according to the indicated classification for two chronological periods (second half of the 19th century and the 1930s).

3. Sowing. Two types of sowing - spring and winter - have been

identified on the basis of the data of the specialist literature and depending on the vertical zonation and varieties of cereal crops. Indication is given of the times of spring and winter sowing, spring and winter ploughing, the selection of soil for sowing, the selection of seeds, the amount of seeds per area under crops, and the process of sowing.

4. Yoke and ropes. The yoke is a wooden bar, 120-230 cm long, and 5 x 8 cm thick, to which a pair of oxen or buffalos were harnessed.

The terrain of Georgia made for a diversity of types of transport and ploughing implements, and correspondingly, of yokes.

The paper gives a typology of yokes; their areal distribution is determined, and the technology of the manufacture of ropes is indicated.

5. Flax. Two types of flax have been identified on the basis of its classification according to the principle of its production function: 1) Colchian-fiber flax (Linum usitatissimum) and 2) oil-flax (Linum numile Mill).

Transcaucasia, in particular Colchis, has been recognized as one of the seats of origin of common flax.

The Colchian fiber flax is at the same time oil-bearing, whereas the oil-variety, a new stage of the crop. By its bio-morphological characteristics, oil flax constitutes a variety of Colchian flax evolved under mountain climate conditions (E.Sinskaya, A.Gorgidze).

The area of distribution of the flax varieties has been established: in the lowland part of Western Georgia (Guria, Ajaria, Imereti, Megrelia) fibre flax predominates, while oil-bearing flax is found in upland and mountainous regions of Southern and Eastern Georgia (Samtskhe-Javakheti, Tusheti, Pshavi, Khevsureti).

In the economic life of the Georgians flax was the principal source of manufacturing linen and linseed oil. In the 19th century linen manufacture was practised widely in Georgia, becoming an object of commodity circulation.

The charts show the intensity of the spread of flax in two chronological periods (19th cent. and first half of the 20th cent.).

6. Methods of harvesting, drying, and storage of wheat, maize, and hay. In Georgia wheat was generally harvested with a sickle or was mowed. Handfuls (kheleuri) of cut wheat were bound into sheaves, and arranged in different ways for drying and temporary storage;

horizontal arrangement of sheaves was the most wide-spread method: cone-shaped, cross-shaped, quadrangular, elongated.

Vertical arrangement was used only in primary drying, this method ensuring the fastest drying owing to the free access of air to each sheaf.

In high-yielding regions of Georgia (Lower Kartli, Javakheti) wheat was ordinarily mowed with cythes. The cut wheat was left in rows, then raked up into piles, and after drying, into stacks. The stacks were cone-shaped or elongated in form, depending on the quantity of the harvest.

The maize was cut with a sickle, and the stalks tied into bundles. In the humid areas of Western Georgia bundles of maize stalks were put up in trees with stripped branches, to facilitate drying.

Hay was normally mowed in June or July (in mountainous regions); it was allowed to lie for some time in rows, then raked into cocks and, after drying, arranged in stacks. Conical stacks were widespread; in some lowland areas elongated stacks also occurred.

In mountainous regions of Georgia hay was often arranged in small tied heaps (satari) for convenient transportation.

In each region of Georgia two or three forms of arranging sheaves and hay were practised, largely due to the specific geographic and climatic conditions of the country.

The distribution of the above types in the second half of the 19th century is shown in the chart.

7. Implements for winnowing cereal crops. There were three types of such implements: 1) winnowers (nichabi, khelvartsli, saniao, sapriela); 2) sieves (tskhavi, tekhrili); 3) trough-shaped winnowers (tabaki, khelvartsli, sasankve, richi, gobi).

The shovel-type (nichabi) winnowers were used throughout the country. In some villages of Kartli a shovel was used, designed so as to facilitate the sorting of the grain.

Khelvartsli is evidenced only in Khevsureti. Sapriela was known in Tqibuli (Western Georgia).

Two types of sieve were used in the next stage of winnowing: 1) woven of withes (distributed in the larger part of Eastern- and in some areas of Western Georgia), 2) woven of thongs (Meskhet-Javakheti, Lower Kartli, Kiziqi, Inner Kartli).

The grain was further cleaned with trough-shaped, tabaki imple-

ents, diffused in Eastern Georgia, and gobi, in Western Georgia. Richi was known in Tusheti and in Qvareli district.

A study of the above winnowing implements points to their early and widespread use in the economic life of the Georgian people.

8. Threshers. Three types of thresher or sataekhveli have been identified in Georgia: hand, foot, and water. The hand thresher was of three varieties: a) round grater with a flattened working edge, b) straight pestle, and c) curved thresher.

The foot thresher was based on the principle of a swing, one end being pressed down with the foot and the other having a pestle attached. A long wooden dengi/dingi was a southern variety of the thresher. There were two kinds of water thresher: a) with a beam (and single pestle), and b) with a vertical wheel (with several pestles). A water thresher (dingi) was a variety of the former kind, found in Samtskhe-Javakheti.

These threshers were traditional implements, evolved in the course of manufacture on the basis of centuries-old empirical observations, manifesting inherent, functionally determined regularities. The material of which they were made, their typology, and scale of distribution were determined by the properties of the cereal crops involved and the ways of use of these threshers, as well as by the geographical medium and natural conditions.

Threshers continued in use till the turn of the present century, all the three types of threshers being employed in the 19th century in Western Georgia.

Flails were particularly widespread in the first half of the 19th century in Guria, Ajaria, Megrelia, and Racha-Lechkhumi; to a lesser extent in Lower Imereti, and only sporadically in some areas of Upper Imereti (Kharagouli).

In Eastern Georgia the indicated three types of thresher were used, all three varieties of type one being known. Round graters with a thick working part as well as straight and curved threshers were preserved in Samtskhe-Javakheti (the thresher is called rodini here).

In Lower Kartli (Tetristsqaro, Bolnisi, Dmanisi, and Tsalka districts), as well as in the environs of Tbilisi, large stone hulling buckets, in which grain is hulled and crushed, are in use to the present day.

In the other regions of Eastern Georgia - in areas bordering on Imereti (e.g. in Khashuri) and in adjacent localities (Kareli, Gori,

Kaspi) - wooden mortars (rodini) have been recorded. These are much smaller in size than the hulling buckets, differing from the latter also in form and size.

The situation is analogous in Kakheti.

At the end of the 19th century in Kakheti (Telavi, Ruispiri. Sighnaghi district) a water thresher with several pestles was used for pounding the leaves and panicles of sumac (trimli). It differs from other analogous implements in the shape of the vertical wheel.

In Samtskhe-Javakheti use was also made of swing-like water threshers with a single pestle, and in Saingilo both a foot thresher and a water wheel with several pestles are in evidence.

Curved threshers are considered to be technically improved varieties of the straight pestle.

The area of intensive diffusion of foot- and water threshers embraces the territory of Guria, Ajaria, Imereti, and some other regions of Megrelia; however, in Megrelia water threshers were not so widespread as flails. Foot- and water threshers are found occasionally in Racha-Lechkhumi and some districts of Upper Imereti (Zestaponi, Kharagouli), but they are absolutely unknown in Svaneti and even in East-Georgian districts adjoining Imereti (in Khashuri).

In Western Georgia threshers were used for threshing endemic cereal crops: wheat Macha khasi puri (Ajaria), einkorn (Zanduri), and other cereals - ghomi, rice, Colchian two-grained spelt, millet; it was also used for grinding linseed, hempseed, and wheat for korkoti (food made of boiled crushed wheat and eaten at a funeral repast) (Ajaria, Racha, Lechkumi). The same served for crushing salt, walnuts (Racha, Lechkhumi, Upper Imereti), various spices preserved for winter (Upper Imereti) and fruit (apples, pears, for the preparation of juice - bakmez (Ajaria). In Ajaria barley, and occasionally maize, was threshed with threshers (sadzigveli).

Threshers were used also to pulverize gunpowder (Racha, Lechkhumi, Svaneti, Khevsureti, Tusheti). Threshers had analogies in the Northern Caucasus (Ossetia, Didoeti, Kabarda, Ingushetia).

At the end of the first half of the 19th century in a number of regions of Western Georgia (Lower Imereti, Guria, Ajaria) the crops of ghomi and millet - cereals threshed in hullers - dropped drastically, for they failed to stand up to maize.

In Megrelia the picture was quite the reverse. At the beginning of the second half of the 19th century ghomi still preserved its

commodity character. It should be noted also that in the indicated period rice yielded an abundant harvest in the region under discussion as it did in Guria and Ajaria. With a substantial reduction of the area under ghomi crops in the indicated regions the share of rice increased. Together with maize, rice replaced ghomi, remaining a profitable crop even at the turn of this century.

The situation in Racha and Lechkhumi was somewhat different from the other regions of Western Georgia. The persistence of threshers here was largely due to the cultivation of cereal crops of the wheat macha, zanduri, and ghomi, which were used to make korkoti. In the second half of the 19th century, when there occurred a reduction of the crops - first of ghomi, and then macha and zanduri, threshers gradually fell into disuse and became rare.

At this time, the segmentation of families and evolvement of new ones must have led to the emergence and spread of small wooden pestles, used - along with threshers - for the preparation of korkoti.

The threshers differed in design and material of which they were made; both wooden and stone threshers occur, the latter predominating.

In most regions of Western Georgia (Guria, Upper Imereti, Racha-Lechkhumi, Svaneti) stone threshers were commoner than wooden ones. Wooden threshers were oftener used only in Lower Imereti and Megrelia. It should be noted that Tsqaltubo district formed an exception in Lower Imereti: stone threshers predominated here.

In Eastern Georgia (Santskhe-Javakheti, the districts of Tetristsqaro, Bolnisi, Dmanisi, and in Khevsureti and Tusheti) largely stone threshers were used, wooden ones being a rare exception.

The charts show the distribution of all the above types of threshers and their varieties in the three chronological periods.

9. Hand-mill. Until recently, a hand-mill with round flat millstones of two types, outwardly not differing from each other, was used in Georgia (Pl. XII, 23). The essential difference is made by the iron detail, tokhi, fixed to the axis between the stones to regulate the rotation of the upper stone and the grinding.

A hand-mill on a support with legs (Pl. XII, 3) is of rare occurrence.

Hand-mills were manufactured in many regions of Georgia.

At present hand-mills are used for grinding salt as well as of wheat used for the ritual dish korkoti, pointing to the early use of the implement.

The intensity of diffusion (in Georgia) of the hand-mill of the two varieties for the two chronological periods is shown in the charts (second of the 19th cent. and the 1930s).

10. Water-mills. Water-mills were of two types: 1) with a horizontal wheel, having several subtypes, and 2) with a vertical wheel, the former type being most widespread. Water-mill with a vertical wheel was characteristic only of lowland areas of Eastern Georgia.

Water-mills were distinguished by the size of millstone. Mills with large millstones, the so-called dolabi, were built in the agricultural areas of Georgia, and in other regions mills were smaller in size.

The mill was a two-storey structure, the first storey housing the horizontal wheel, and the upper storey the device operating the millstone (Pl. XIII-XIV).

The chart shows the distribution of the above mill types from the 19th century to the 1930s.

11. Dry measures. Georgia is known for the rich variety of individual forms of local variants of dry measures. Hence, account is taken in cartographing them of the general specificity of the Georgian system of weights, based on litra, the principal unit.

The typology is based on the capacity of dry measures. The chart gives the following units, according to the indicated classification: litra, rubi, chanakhi, pina, pokhali, kila, kodi - for Eastern Georgia, and kotkho, batmani, pokhali, kila, goro, kodi, kvidoli - for Western Georgia. The areas of distribution and frequency of occurrence are given according to three chronological periods.

It is worth noting that these dry measures are traceable in use up to the 1930s. Their practical significance gradually waned with the collectivization of farming.

რუკების სია

1. საქართველოს სსრ ნიადაგები (ქართული საბჭოთა ენციკლოპედიის მიხედვით)
2. საქართველოს ნიადაგები (ხალხური კლასიფიკაცია ფერის მიხედვით)
3. საქართველოს ნიადაგები (ხალხური კლასიფიკაცია მექანიკური შედგენილობის მიხედვით)
4. ტერასული მიწათმოქმედება (XIX ს. II ნახ.). ტიპოლოგია.
5. ტერასული მიწათმოქმედება (XX ს. 30-იანი წწ.). ტიპოლოგია
6. უღლების სახეები (XIX ს. I ნახ.)
7. უღლების სახეები (XIX ს. II ნახ.)
8. უღლების სახეები (XX ს. 30-იანი წწ.)
9. სელის კულტურის სახეები (XIX ს. II ნახ.)
10. სელის კულტურის სახეები (XX ს. 30-იანი წწ.)
11. ნაშკალის ერთეულები. ზეინები (XIX ს. II ნახ.)
12. ნათიბის ერთეულები (XIX ს. II ნახ.)
13. მარცველულის გასანიავებელი იარაღები. სანიავებლები (XIX ს. II ნახ.)
14. მარცველულის გასანიავებელი იარაღები. გასაც ხავებელ-გასაცხრილაგი (XIX ს. II ნახ.)
15. მარცველულის გასანიავებელი იარაღები. დასაკაზმავ-დასარკვევი (XIX ს. II ნახ.)
16. საცეხელის ტიპები (XIX ს. I ნახ.)
17. საცეხელის ტიპები (XIX ს. II ნახ.)
18. საცეხელის ტიპები (XX ს. 30-იანი წწ.)
19. ხელსაფქვავის სახეები (XIX ს. II ნახ.)
20. ხელსაფქვავის სახეები (XX ს. 30-იანი წწ.)
21. წყლის წისქვილის ტიპები (XIX ს. II ნახ.)
22. მარცველულის საწყაოთა სახეები (XIX ს. I ნახ.)
23. მარცველულის საწყაოთა სახეები (XIX ს. II ნახ.)
24. მარცველულის საწყაოთა სახეები (XX ს. 30-იანი წწ.)

ПОЯСНЕНИЯ К КАРТАМ

1. Почвенный покров Грузии (по Грузинской Советской Энциклопедии).
2. Почвы Грузии (народная классификация по цвету). 1. чернозем, 2. красная, 3. желтая, 4. белая, 5. каштановая, 6. бурая.
3. Почвы Грузии (по механическому показателю): 1. каменная, 2. песчаная, 3. болотистая, 4. известковая, 5. глинистая.
4. Террасное земледелие (II пол. XIX в.): 1. террасы с каменными подпорными стенками, 2. террасы с деревянными подпорными стенками, 3. террасы без стенок, 4. террасы без стенок (лареби).
5. Террасное земледелие (30-е годы XX в.). Топография. 1. террасы с каменными подпорными стенками, 2. террасы с деревянными подпорными стенками, 3. террасы без стенок, 4. террасы без стенок (лареби).
6. Виды ярем (I пол. XIX в.).
1. Ярмо для арбы низменных районов, 2. ярмо для арбы горных районов Западной Грузии, 3. прищепное ярмо, 4. ярмо шавского пахотного орудия, 5. ярмо для снудения погонщика, 6. ярмо для упряжки одного быка в арбе, 7. ярмо для саней, 8. ярмо для фургонов, 9. лошадиное ярмо (хомут).
7. Виды ярем (II пол. XIX в.).
11. ატლასი. მეცნიერება

8. Виды ярем (30-е гг. XX в.).
9. Культура льна в Грузии (I пол. XIX в.).
  1. масличный лен, 2. волокнистый лен.
10. Культура льна в Грузии (II пол. XIX в.).
  1. масличный лен, 2. волокнистый лен.
11. Способы уборки, сушки и хранения урожая (II пол. XIX в.).

Формы укладки снопов:

  1. трехугольная, 2. крестообразная 3. конусообразная, 4. продолговатая, 5. конусообразные на кольях.

Формы складывания скошенного хлеба:

  6. конусообразная, 7. продолговатая, 8. кучка связок кукурузной соломы на кольях, 9. кучка связок кукурузной соломы на стволах деревьев, 10. называние связок кукурузной соломы на деревьях с оголенными сучьями.
12. Формы складывания сена (II пол. XIX в.).
  1. конусообразный стог, 2. стога продолговатой формы, 3. стога на кольях, 4. большой четырехугольный стог в специальном сооружении «Дарбази», 5. небольшие связанные кучки сена («сатарн»).
13. Виды орудий для веяния зерновых культур. Веялки (II пол. XIX в.): 1. ничаби (лопата), 2. хелварцли (савок), 3. табаки (деревянная тарелка), 4. сапрнела II петки (плетеная доска). 14.
14. Виды орудий для веяния. Решета (II пол. XX в.):
  1. цхави (из прутьев), 2. цхави (из кожаных ремней), 3. цхрили (из прутьев), 4. цхрили (из кожаных ремней).
15. Виды веялок для окончательной обработки зерна (II пол. XIX в.).
  1. хелварцли (сасапкве), 2. гоби.
16. Типы крупорушек (I пол. XIX в.).
  1. ручные молотила, 2. ножные молотила, 3. водные молотила.
17. Типы крупорушек (II пол. XIX в.).
  1. ручные молотила, 2. ножные молотила, 3. водные молотила.
18. Типы крупорушек (30-е гг. XX в.).
  1. ручные молотила, 2. ножные молотила, 3. водяные молотила.
19. Виды ручной мельницы (II пол. XIX в.).
  1. ручная мельница с регулировкой «тохи», 2. ручная мельница без регулировки тохи.
20. Виды ручной мельницы (30-е гг. XX в.).
  1. ручная мельница с регулировкой «тохи», 2. ручная мельница без регулировки тохи.
21. Типы водяных мельниц (II пол. XIX в.).
  1. с горизонтальным колесом с желобом, 2. с горизонтальным колесом «кодис циск-вилл», 3. с вертикальным колесом (чархиани).
22. Виды мер сыпучих тел (I пол. XIX в.).
  1. литра, 2. руби, 3. чапахи, 4. пиша, 5. похали, 6. коди, 7. котхо, 8. кила, 9. горо, 10. квидоли, 11. батмани.
23. Виды мер сыпучих тел (II пол. XIX в.).
  1. литра, 2. руби, 3. чапахи, 4. пиша, 5. похали, 6. коди, 7. котхо, 8. кила, 9. горо, 10. квидоли, 11. батмани.
24. Виды мер сыпучих тел (30-е годы XX в.).
  1. литра, 2. руби, 3. чапахи, 4. пиша, 5. похали, 6. коди, 7. котхо, 8. кила, 9. горо, 10. квидоли, 11. батмани.

ტექსტში ჩართული ილუსტრაციების სია

- სურ. 1. საჯდომი უღელი, ხაშურის მუზეუმში, კოლ. № 13.
- სურ. 2. კალოზა.
- სურ. 3. როდინი და სანაყი ქვა, ახალქალაქის რ-ნი, სოფ. ჩუნჩხა. ნახ. ნ. თენიშვილის.
- სურ. 4. ფილი და ფილთაქვა, ყვარლის რ-ნი, სოფ. შილდა.
- სურ. 5. სანაყი როდინი, ონის რ-ნი, სოფ. ლეზი.
- სურ. 6. კორკოტის ფილი, სოფ. იყალთო.
- სურ. 7. ხელსაფქვავე, ბოლნისის რ-ნი, სოფ. წითელი სოფელი.
- სურ. 8. ხეიმირის სახეობები.
- სურ. 9. ლიტრა (ბორჯომის ხეობა).
- სურ. 10. კოდი (საწყაო), ბოლნისის რ-ნი, სოფ. დიდი გომარეთი, საქ. სახ. მუზეუმში № 239—641.

СПИСОК ИЛЛЮСТРАЦИИ В ТЕКСТЕ

- Рис. 1. Ярмо для сидения погонщика. Хашурский музей, колл. № 13.
- Рис. 2. Молотьба.
- Рис. 3. Ступка «Родини» — Ахалкалакский район, сел. Чунчха.
- Рис. 4. Ступка (Кварельский р-н, сел. Шилда).
- Рис. 5. Ступка «Родини» (Онский р-н, сел. Геби).
- Рис. 6. Крупорушка. Сел. Икалто (Телавский р-н).
- Рис. 7. Ручная мельница (Болнисский р-н, сел. Цители сопели), рис. Н. Тенейшвили.
- Рис. 8. Водяная мельница, деталь.
- Рис. 9. Меры сыпучих тел, литра (Боржомское ущелье).
- Рис. 10. Кодн (Болнисский р-н, село Диди Гомарети). Гос. музей Грузии, № 239—64—1.

ტაბულების სია

ტაბ. I. 1, 2, 3, მესხეთის ტერასები.

ტაბ. II. 1, 2, ატენის ხეობის ტერასები.

ტაბ. III. ტერასები (ჩხოროწყუს რ-ნი).

ტაბ. IV ტერასები (გეგეკორის რ-ნი).

ტაბ. V. 1. ულლის ტიპები.

ნამკალ-ნათიბის ერთეულები. 2. თივის ბულული (ერწო-თიანეთი, ს. თრანი), 3. თივის ზვინები (ერწო-თიანეთი, ს. ყუდრო), 4. თივის სარი (ს. ორხევი).

ტაბ. VI. მარცხელის გასანიავებელი ხელსაწყო-იარაღები.

1. ნიჩაბი. საქ. სახ. მუზეუმი, 2. ხელვარცლი. ხევსურეთი, ნახ. ნ. თენგიშვილისა, 3. ტაბაკი (მთიულეთ-გუდამაყარი, ნახ. მისივე).

ტაბ. VII. 1. საფრიელა. ნახ. თენგიშვილისა, 2. ცხაეი. ხევსურეთი. ნახ. მისივე, 3. ცხრილი. ხევსურეთი. ნახ. მისივე, 4. სასაფქვე ხელვარცლი. ხევსურეთი. ნახ. მისივე.

ტაბ. VIII. 1. ხის ხელის საცეხველი (გეგეკორის რ-ნი, ს. თეკალი), 2. ფეხის საცეხველი (ქ. მახარაძე), 3. წყლის საცეხველი. მახარაძის რ-ნი, ს. ლიხაური.

ტაბ. IX. 1. ხის როდინი (ბოლნისის რ-ნი, ს. ტანძია, ნახ. ნ. თენგიშვილისა). 2. წყლის დინგი (ახალქალაქის რ-ნი).

ტაბ. X. 1. ლომის ცეხვა ქვის ჩამურში ხელკავებით, 2. ქვის საცეხველის დასამუშავებელი იარაღები.

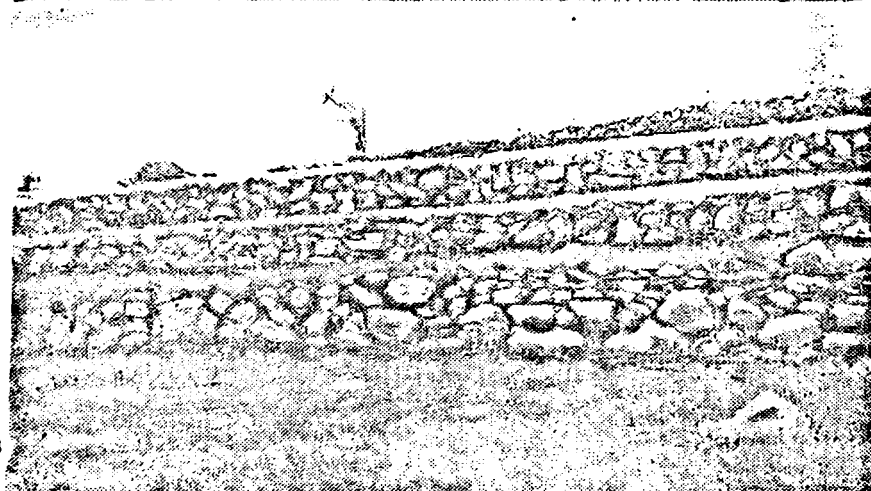
ტაბ. XI. 1. კორკოტის ფილი (ს. იყალთო), 2. როდინები (ხაშურის რ-ნი).

ტაბ. XII. 1. ფეხის დინგი (საინგილო, ს. კახი), 2. სადგარიანი ხელსაფქვაეი (ს. ბედუკაძის მიხ. ნახ. ა. გოგიაშვილისა).

ტაბ. XIII. 1. წყლის წისქვილის მამოძრავებელი მექანიზმი, ნახ. ნ. ბრაილაშვილისა 2. წისქვილი (შიდა მოწყობილობა; ქვემო იმერეთი, ს. ჩუნეში). ნახ. გ. დავითაშვილისა.

ტაბ. XIV. 1. ბორბალი და ბორბლის ფრთები, 2. წისქვილის სახლი (აღმ. საქართველო), 3. წისქვილის სახლი (დას. საქართველო). ნახ. ნ. ბრაილაშვილისა.

ტაბ. XV. მარცხელის საწყობები. 1. კოდი, 2. ბატონის კოდი, 3. ლიტრა (საქ. სახ. მუზეუმი), 4. პინა (საქ. სახ. მუზეუმი).

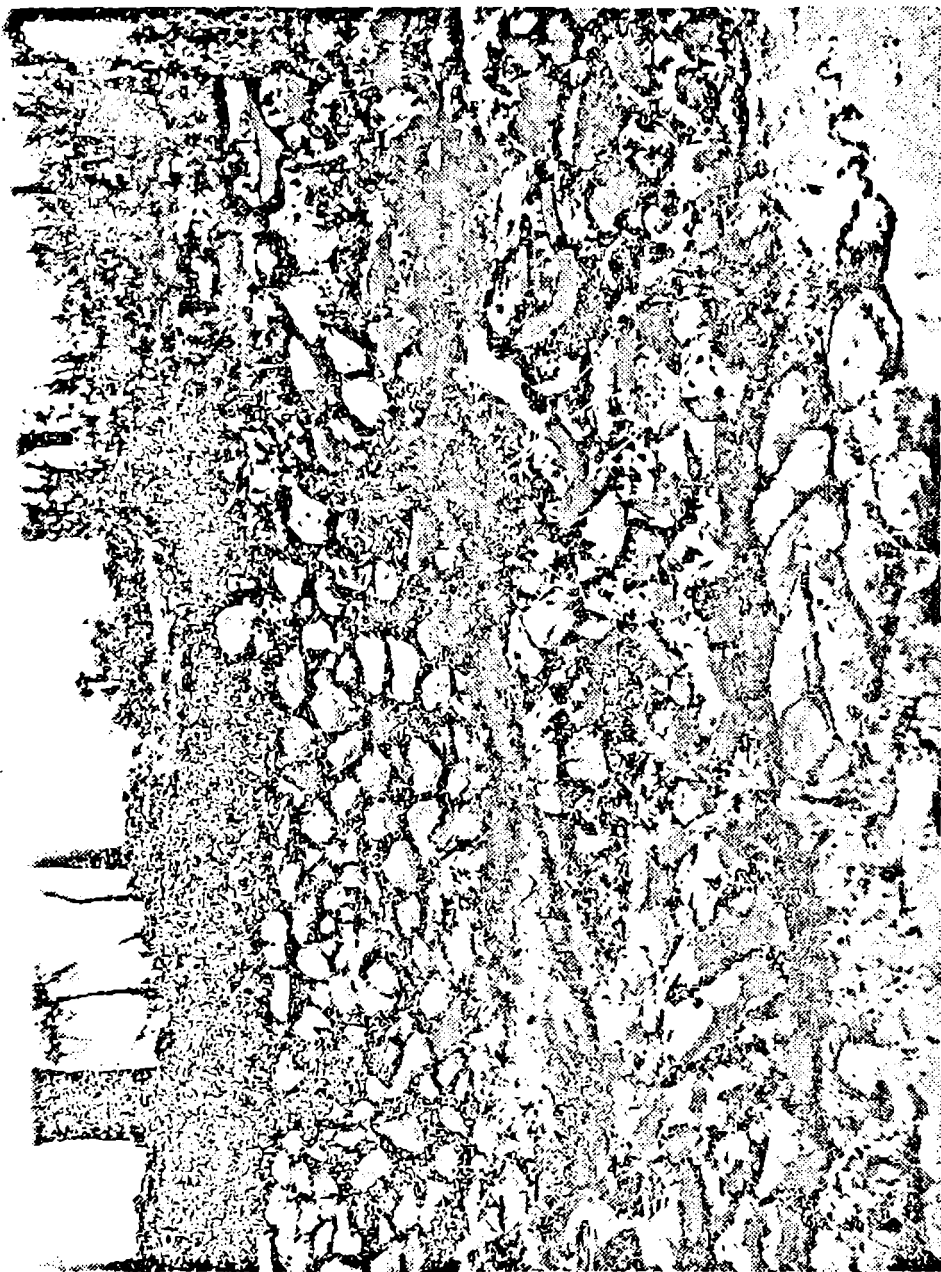

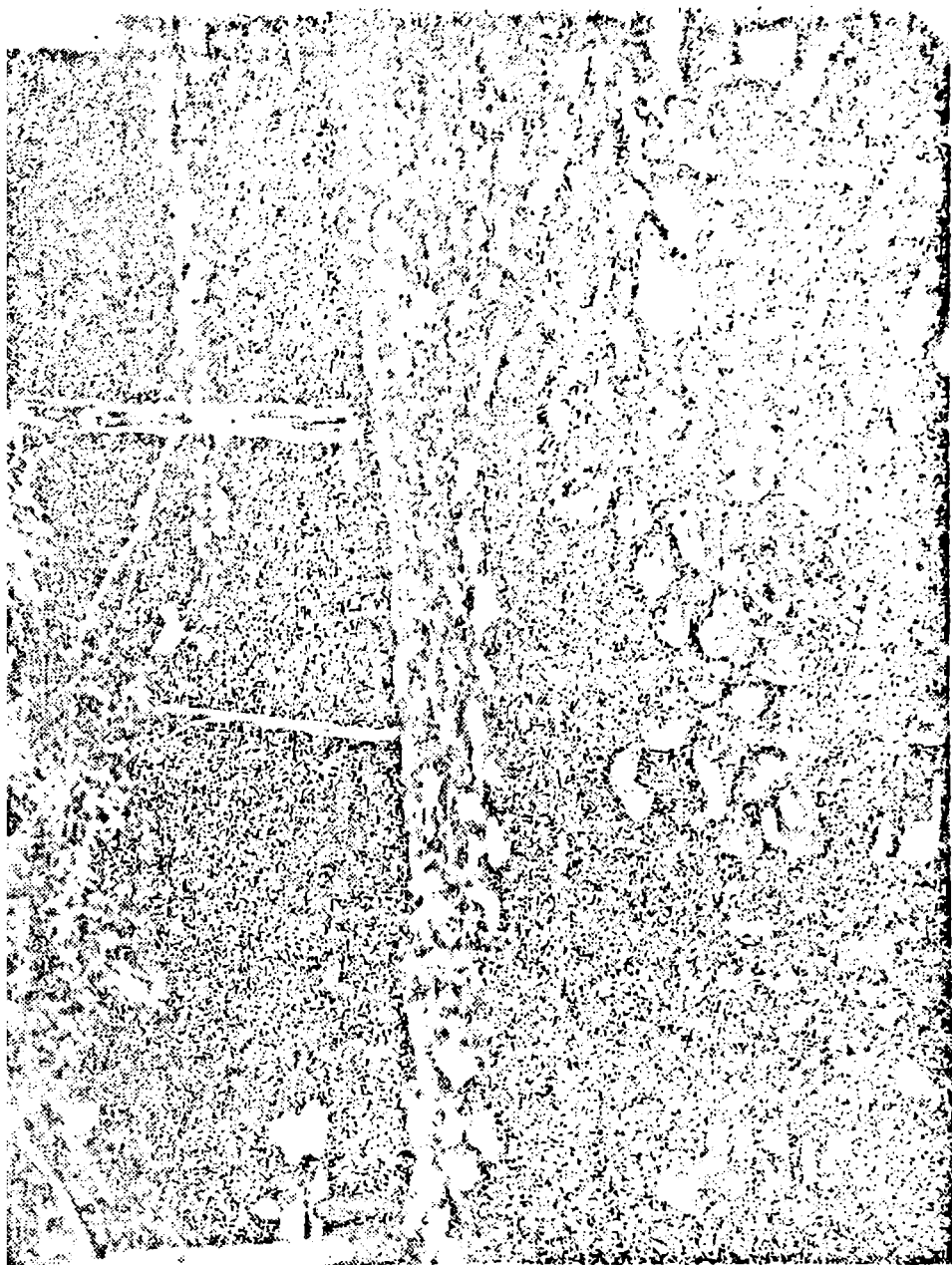

1

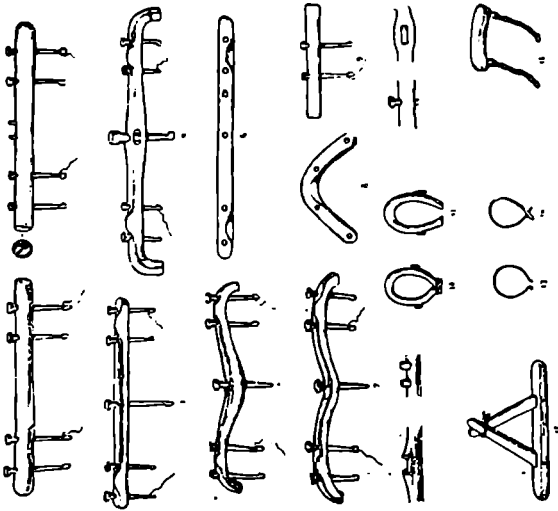

2

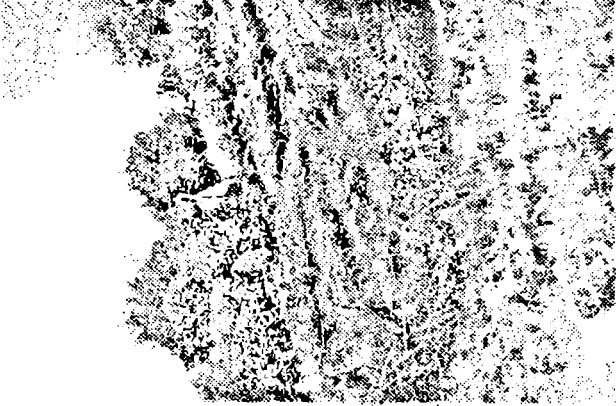
1
 2
 3
 4
 5
 6
 7
 8
 9
 10
 11
 12
 13
 14
 15
 16
 17
 18
 19
 20
 21
 22
 23
 24
 25
 26
 27
 28
 29
 30
 31
 32
 33
 34
 35
 36
 37
 38
 39
 40
 41
 42
 43
 44
 45
 46
 47
 48
 49
 50
 51
 52
 53
 54
 55
 56
 57
 58
 59
 60
 61
 62
 63
 64
 65
 66
 67
 68
 69
 70
 71
 72
 73
 74
 75
 76
 77
 78
 79
 80
 81
 82
 83
 84
 85
 86
 87
 88
 89
 90
 91
 92
 93
 94
 95
 96
 97
 98
 99
 100

2

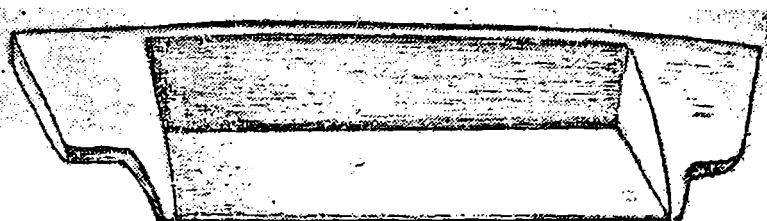
3

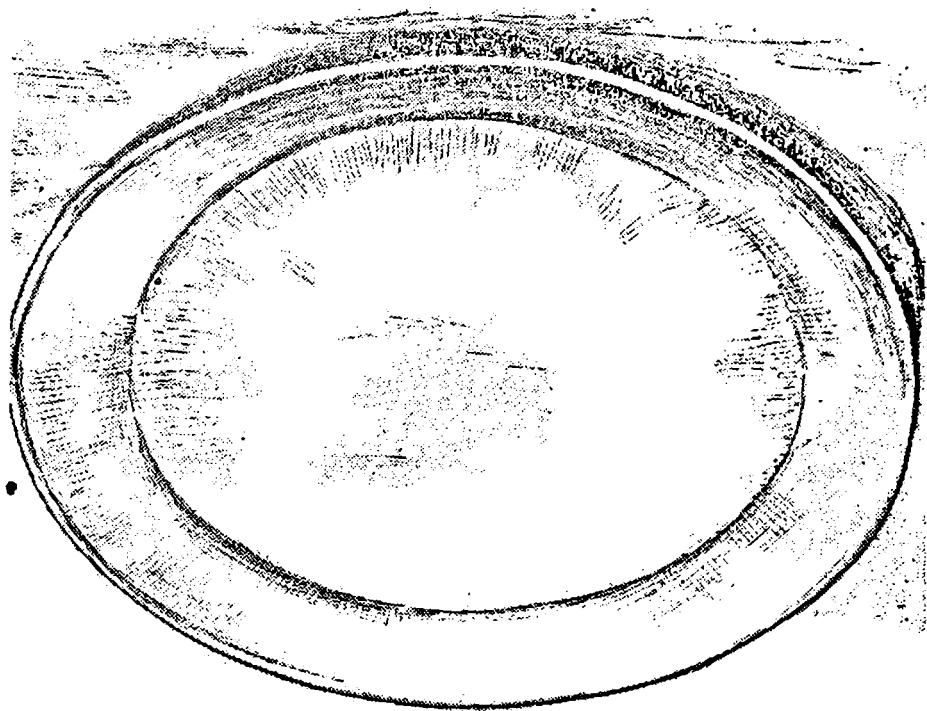
4

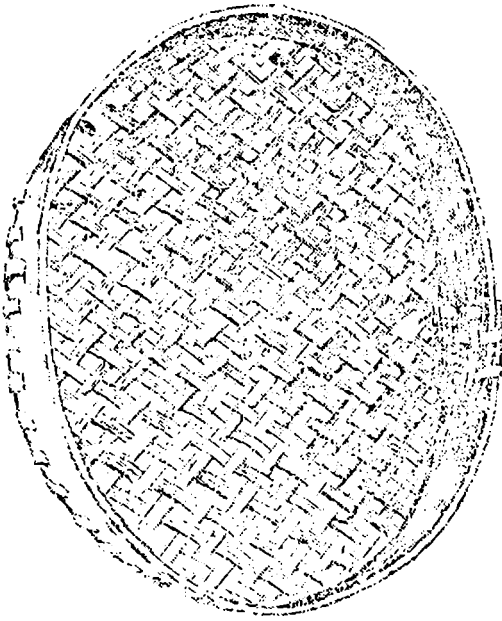
1

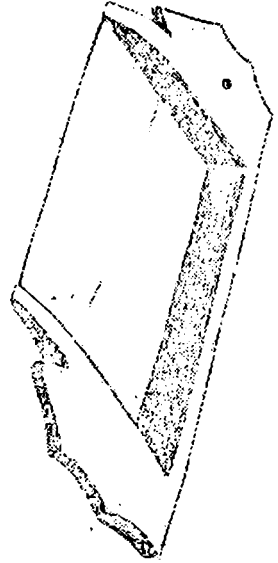
2

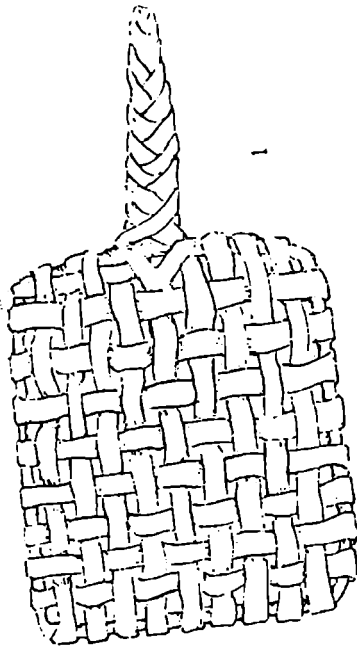
3

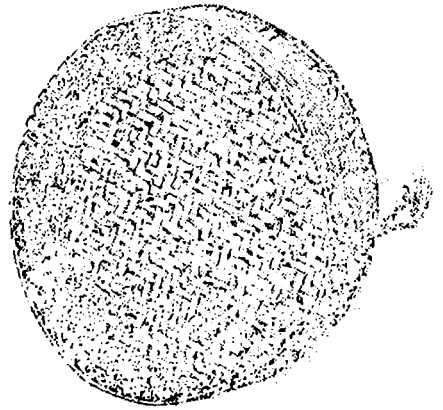
3

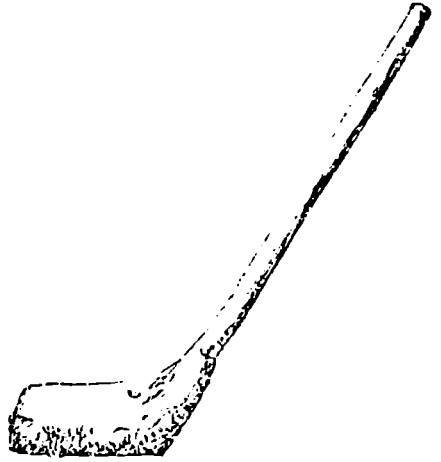
4

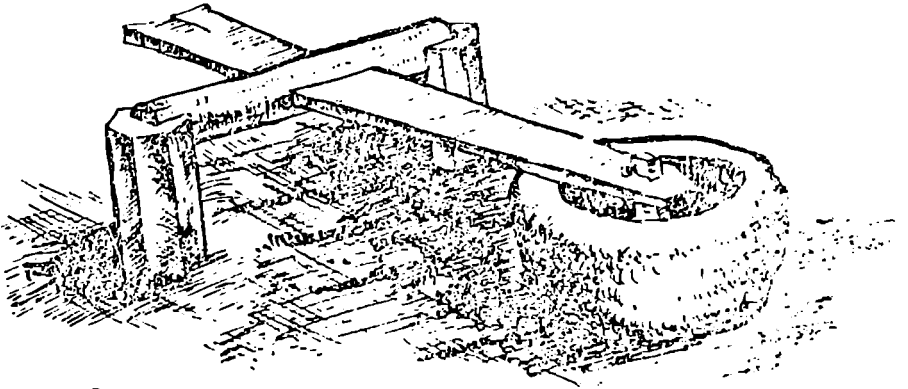
1

2

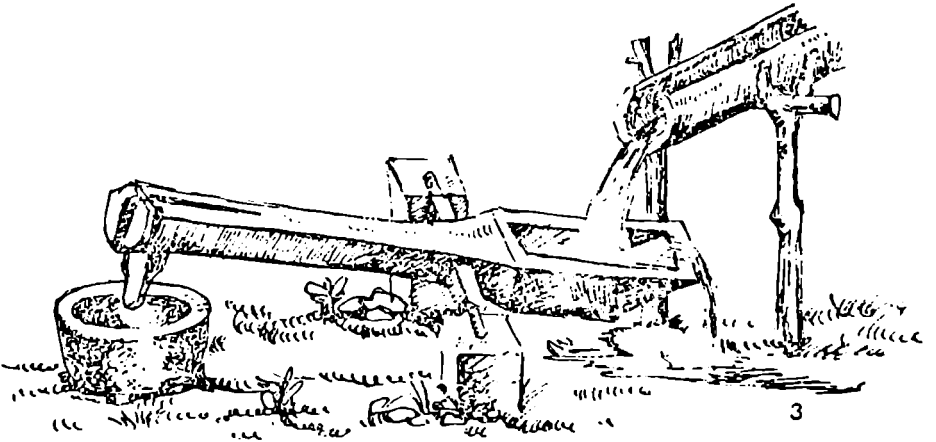

1

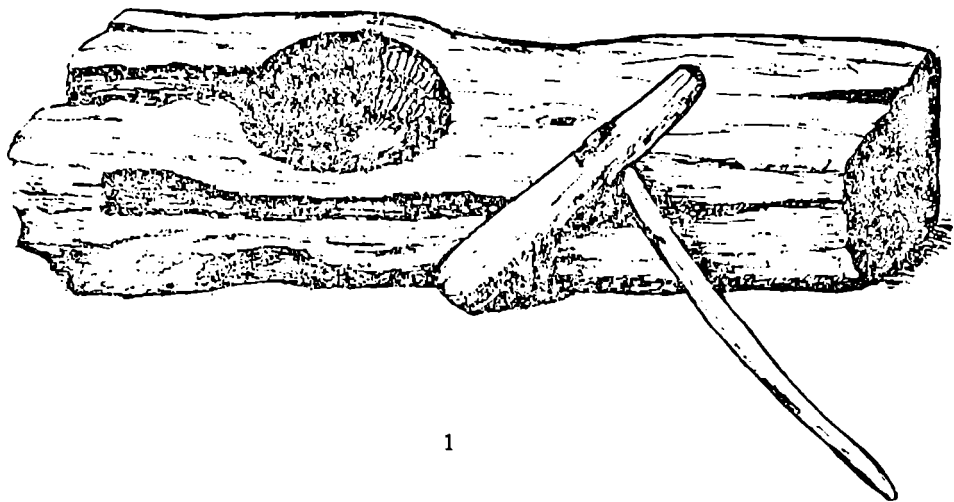
2

83403
69006 R36740/63096500/

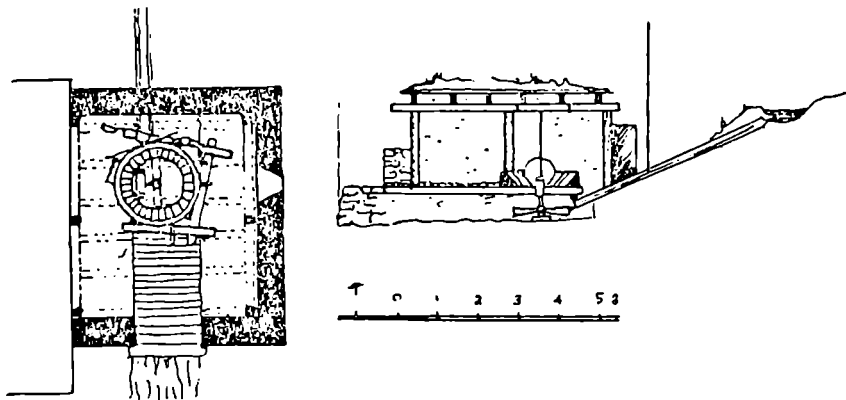

3

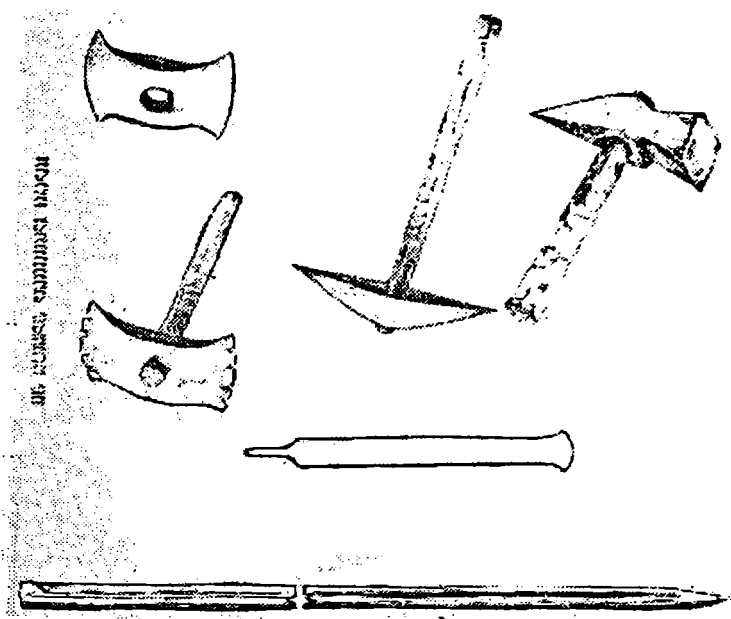
IX

1

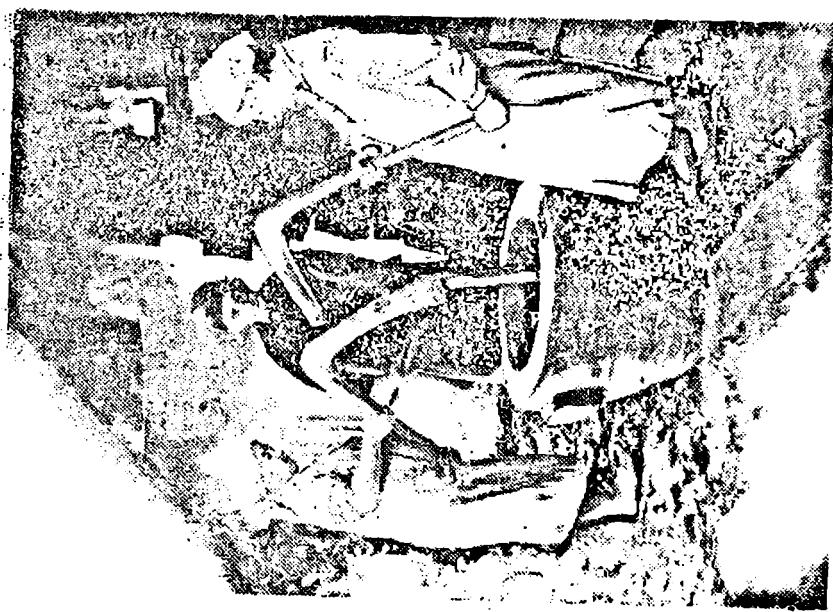

2

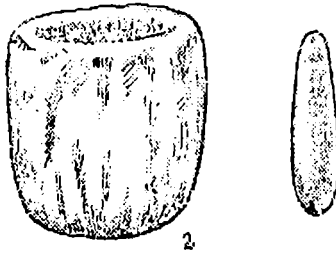
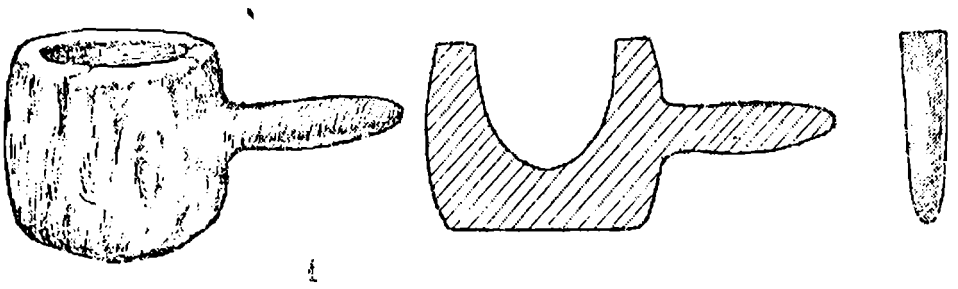

THE ILLUSTRATED ENCYCLOPEDIA

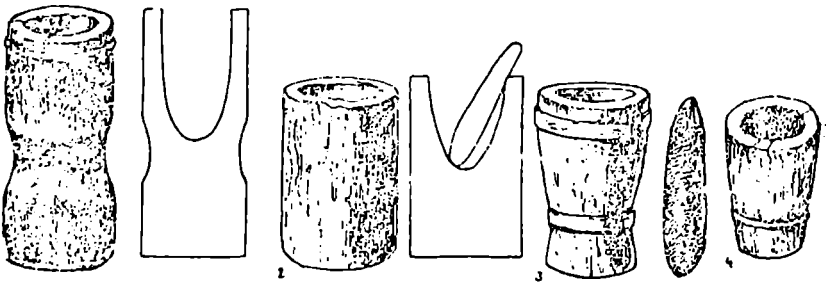
2

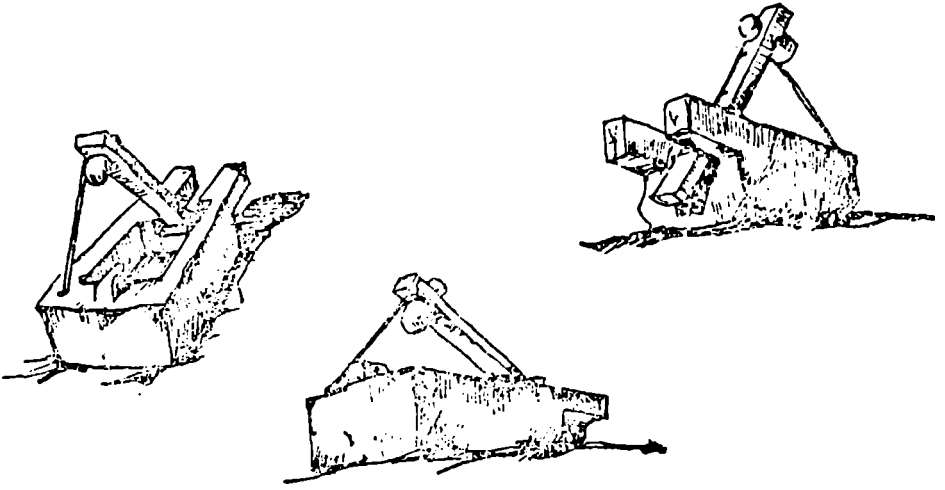
1

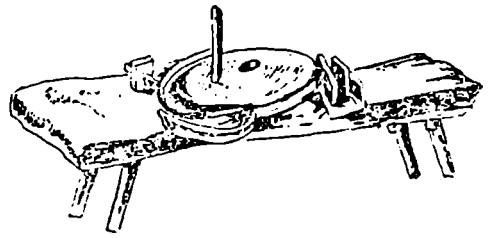
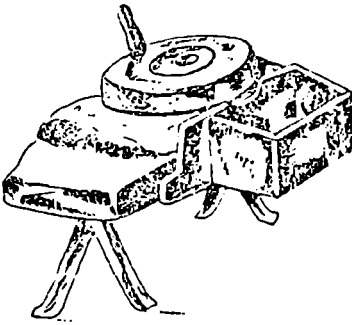
1

2

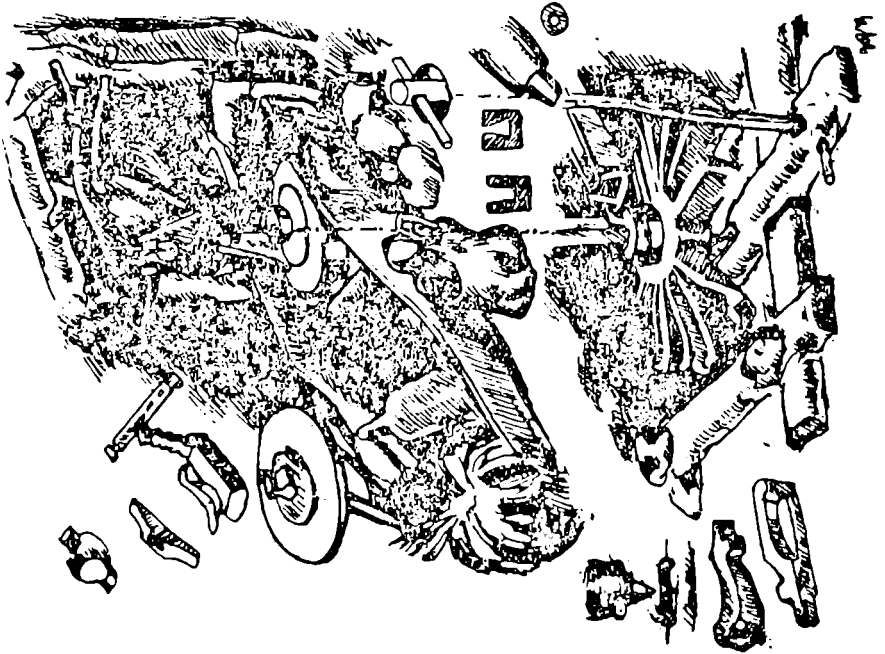
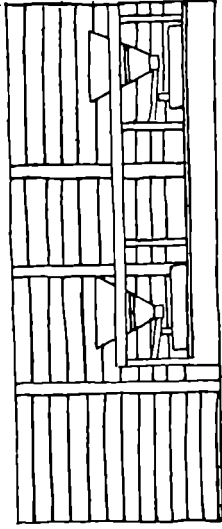
1

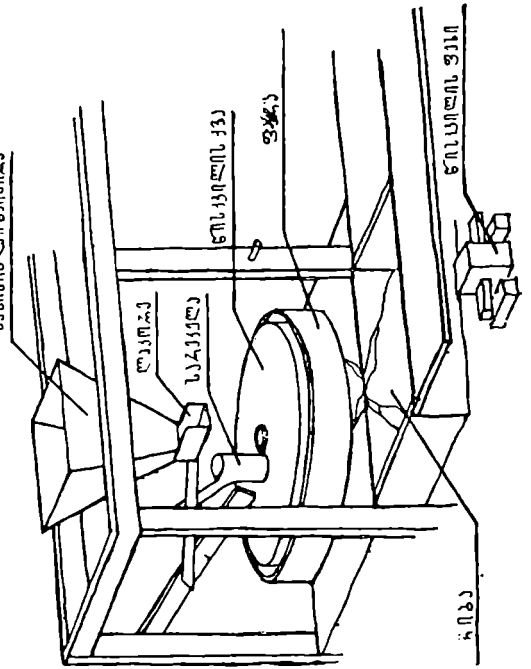
2

ს. რაუფი (შალვაშვილი, გ. ნი)
ნო. 3101

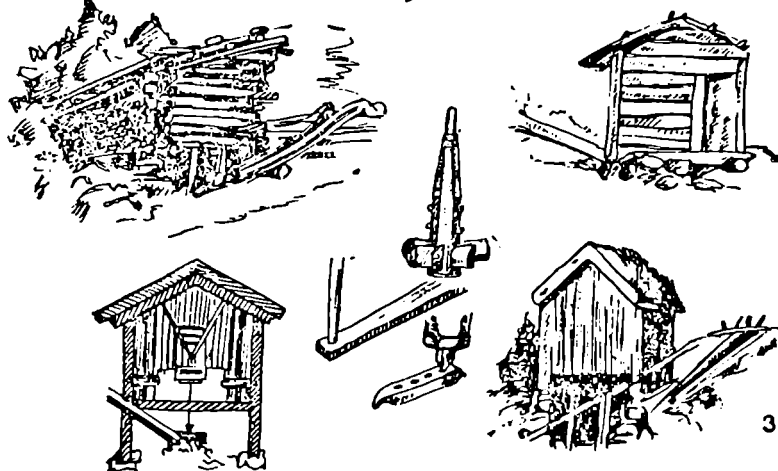
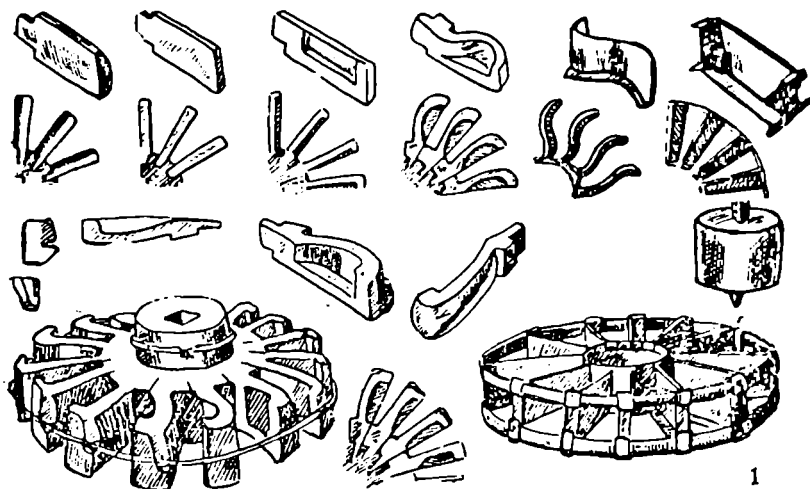
საბინადრო-საბინა

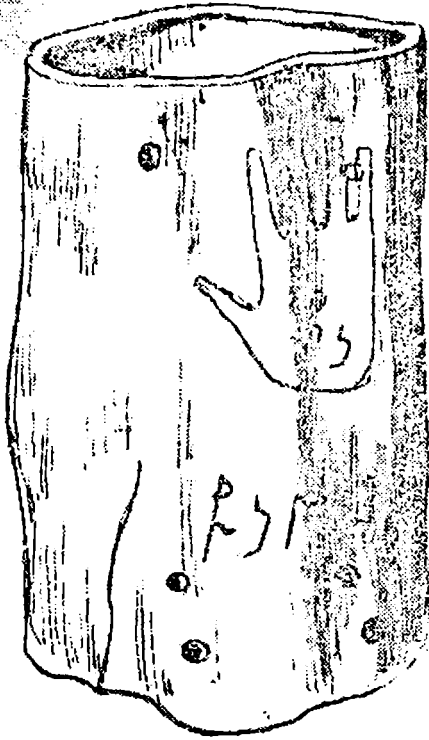

1 2

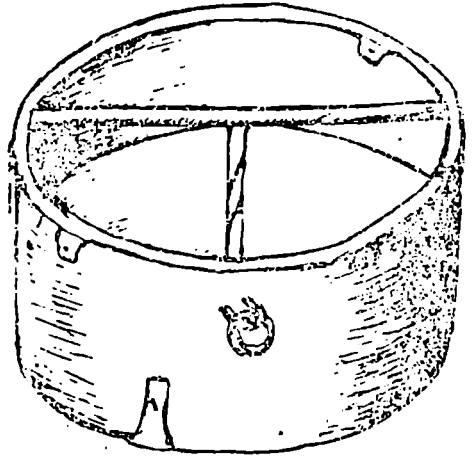
ნოსტილი ვანი

ბინა

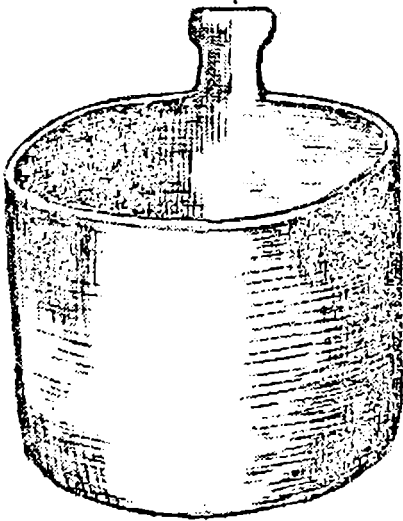

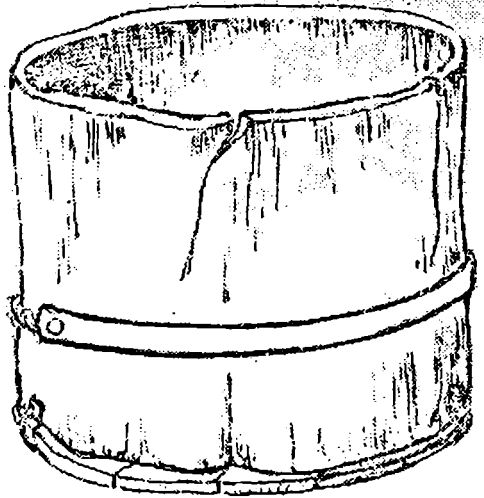
1

2

3

4

შინაარსი

წინასიტყვა	3
საქართველოს ნიადაგები (მ. შილაკაძე)	4
ტერასული მიწათმოქმედება საქართველოში (ლ. ბერიაშვილი)	17
თესვა (ყ. ერიაშვილი, ნ. შაისურაძე)	38
უღლები და აპეურები (გ. ჩიტაია, გ. ჯალაბაძე)	52
სელი (ლ. მოლოდინი)	61
ნამკალ-ნათიბის ერთეულები (მ. კანდელაკი, ნ. შინდაძე), ...	70
მარცვლეულის გასანიავებელი იარაღები (გ. ჩიტაია, მ. ხაზარაძე)	84
საცხეველი (ჯ. რუხაძე)	92
ხელსაფქვევი (მ. შილაკაძე)	113
წყლის წისქვილები (თ. თაჩიაური)	123
მარცვლეულის საწყაოები (ნ. აბესაძე, ჯ. რუხაძე)	133
Историко-этнографический атлас Грузии, Материалы. Полеводство. Резюме	145
An Historico-ethnographic Atlas of Georgia Materials. Field-crop Cultivation. Summary	152
რუკების სია	161
ტექსტში ჩართული ილუსტრაციების სია	163
ტაბულების სია	164
ტაბულები	166

დაიბეჭდა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის
სარედაქციო-საგამომცემლო საბჭოს დადგენილებით

რეკენზენტები: ისტორიის მეცნიერებათა კანდიდატები: მ. ქანთარია,
გ. გასიტაშვილი.

სბ 2487

გამომცემლობის რედაქტორი ი. გაჩეჩილაძე
მხატვრული რედაქტორი გ. ლომიძე
ტექნიკური რედაქტორი ც. ქამუშაძე
კორექტორი გ. გრძელიშვილი

გადაეცა წარმოებას 27.2.1984; ხელმოწერილია დასაბეჭდად 1.4.1985;
ქაღალდის ზომა 70×108¹/₁₆; ქაღალდი № 1; ბეჭდვა მაღალი;
გარნიტურა ვენური; პირობითი საბეჭდო თაბახი 16,1;
პირობ. საღებავ-გატარება 16.16; სააღრიცხვო-საგამომცემლო თაბახი 13.5;
უე 01500; ტირაჟი 2500; შეკვეთა №1302;

ფასი 2 მან. 30 კაპ.

გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ., 19
Издательство «Мецниереба», Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19

საქ. სსრ მეცნ. აკადემიის სტამბა, თბილისი 380060, კუტუზოვის ქ., 19
Типография АН Груз. ССР, Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19